

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 18

Том 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій (протокол № 10 від 26.10.2020 року)**

**Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)**

**ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216**

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2020

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Щерба О.І.**

ВПЛИВ ОСОБИСТОСТІ НА ФОРМУВАННЯ
 ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧІВ.....9

СЕКЦІЯ 2**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Borodenko O.V.**

CONVERSATION ANALYSIS:
 APPLICATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS.....16

СЕКЦІЯ 3**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Гугнін Е.А., Попович В.М.**

КУЛЬТУРНИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ТА ІМПЕРІАЛІЗМ
 У СОЦІОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ:
 ЩОДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....21

Міщик Л.І., Шиман Д.Л.

СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ
 УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ
 У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ.....28

Прохоренко Е.Я., Яровая Л.В., Яценко Н.А.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРИИ «АНОМІЯ»
 КАК КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА
 СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА.....33

СЕКЦІЯ 4**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Комих Н.Г.**

СОЦІОКУЛЬТУРНІ МОДУСИ ЕКОЛОГІЧНОГО СПОЖИВАННЯ
 (КЕЙС “ZERO WASTE”).....38

Яковлев Д.В., Шамша І.В., Яковлева Л.І.

ПРЕЗИДЕНТ ГОВОРИТЬ! НОВОРІЧНІ ЗВЕРНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ:
 ПОЛІТИЧНИЙ PR, РИТУАЛ, РАЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС
 (ЧАСТИНА 1: ВІД Л. КРАВЧУКА ДО В. ЮЩЕНКА).....43

СЕКЦІЯ 5**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Бужинська С.М., Даніліч-Скакун А.А., Кондрацька Л.В.**

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕГРАЦІЯ ВИКЛАДАННЯ
ПСИХОЛОГІЇ МАРКЕТИНГУ Й РЕКЛАМИ ОРГАНІЗАЦІЙ, НЛП
ТА ЗООПСИХОЛОГІЇ І ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В ХОДІ
ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ..... 49

Журавко Т.В., Лемещук М.А.

СПЕЦИФІКА РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА
В ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ..... 54

Кириченко Т.В.

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ
У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ..... 59

Ковпак Т.В.

ОСОБЛИВОСТІ КРЕАТИВНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ..... 66

Нежута А.В., Сидоренко Ю.В.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АТМОСФЕРИ
В КЛАСІ З МОТИВАЦІЄЮ ДО НАВЧАННЯ У ПІДЛІТКІВ..... 72

СЕКЦІЯ 6**ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ****Володарська Н.Д.**

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ
СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ..... 76

Горішня К.І.

ВТОРИННЕ ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ:
ІНДИВІДУАЛЬНА ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ..... 81

Коваль С.М., Кучеренко С.М., Назаров О.О.

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ОФІЦЕРА
ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ..... 86

Прошукало І.Л.

ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ПЕРСОНАЛУ
ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ
КОМПАНІЙ У СФЕРІ ПОСЛУГ..... 91

Тиньков О.М., Долгополова О.В., Фаворова К.М.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЇ..... 96

СЕКЦІЯ 7**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Антонова З.О., Пермогорська О.І., Ханецька Н.В.**ЦЬКУВАННЯ ДІТЕЙ В ІНТЕРНЕТІ: КІБЕРБУЛІНГ
ЯК НЕБЕЗПЕЧНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....101**Гринчук О.І.**ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ
В СИТУАЦІЇ БЕЗРОБІТТЯ.....106**Кравцов Д.Р.**ПОНЯТТЯ СТРЕСУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ
В МЕЖАХ РІЗНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ.....112**Кравчук С.Л.**

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЕМПАТІЇ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ПРОЩЕННЯ.....117

Manparova K.R., Tverdokhvalova Yu.L.PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN
WHO HAVE EXPERIENCED CYBER VIOLENCE.....122**Подшивалкіна В.І., Терещенко О.О.**ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ
САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....128**Surhova S.Yu., Faichuk O.L., Tsvetkov M.**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL THERAPY EFFICIENCY
FOR WOMEN, VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE.....134**Чепурна Г.Л.**

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ НОНПЕРФЕКЦІОНІЗМУ МОЛОДІ.....140

Шаумян О.Г., Комісарчік Л.Е.СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ,
ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ
НА СХОДІ УКРАЇНИ.....145**Шрамко І.А.**СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЖІНОК У ДИНАМІЧНИХ
СОЦІОТЕХНІЧНИХ СИСТЕМАХ ДІЯЛЬНОСТІ:
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....150

CONTENTS

SECTION 1**THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY****Shcherba O.I.**

THE INFLUENCE OF PERSONALITY

ON THE FORMATION OF CONSUMER BEHAVIOR 9

SECTION 2**METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH****Borodenko O.V.**

CONVERSATION ANALYSIS:

APPLICATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS.....16

SECTION 3**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Huhnin E.A., Popovych V.M.**

CULTURAL COLONIALISM AND IMPERIALISM

IN THE SOCIOLOGICAL CONTEXT:

TO THE STATEMENT OF THE PROBLEM..... 21

Mishchyk L.I., Shyman D.L.

STRATEGIES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL HELP

FOR PARTICIPANTS OF BATTLE OPERATIONS

IN MODERN UKRAINIAN CONDITIONS..... 28

Prokhorenko E.Ya., Yarovaia L.V., Yatsenko N.A.

CONCEPTUALIZATION OF THE "ANOMIE" CATEGORY

AS A CRIMINOLOGICAL PHENOMENON

OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY 33

SECTION 4**SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Komykh N.H.**

SOCIOCULTURAL MODES OF ENVIRONMENTAL CONSUMPTION

(CASE ZERO WASTE)..... 38

Yakovlev D.V., Shamsha I.V., Yakovleva L.I.

THE PRESIDENT SPEAKS! NEW YEAR'S SPEECHES

OF THE PRESIDENTS OF UKRAINE:

POLITICAL PR, RITUAL, RATIONAL DISCOURSE

(PART 1: FROM L. KRAVCHUK TO V. YUSHCHENKO) 43

SECTION 5

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Buzhynska S.M., Danilich-Skakun A.A., Kondratska L.V.

INTERDISCIPLINARY INTEGRATION OF TEACHING PSYCHOLOGY
OF MARKETING AND ADVERTISING ORGANIZATIONS AND NLP
COMPARATIVE PSYCHOLOGY AND COMPARATIVE PSYCHOLOGY
DURING TRAINING STUDENTS PSYCHOLOGIST 49

Zhuravko T.V., Lemeshchuk M.A.

SPECIFICS OF PRACTICAL PSYCHOLOGIST'S WORK
IN THE PRESCHOOL INSTITUTION..... 54

Kyrychenko T.V.

FORMATION OF MECHANISMS OF BEHAVIOR
SELF-REGULATION IN THE PROCESS
OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION..... 59

Kovpak T.V.

FEATURES OF CREATIVITY IN STUDENT YOUTH..... 66

Nezhuta A.V., Sydorenko Yu.V.

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN
THE PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE IN THE CLASS WITH
MOTIVATION TO LEARN IN ADOLESCENTS..... 72

SECTION 6

PSYCHOLOGY OF WORK

Volodarska N.D.

EMOTIONAL COMPETENCE AS FACTOR OF SOCIAL
INTELLIGENCE DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS 76

Horishnia K.I.

SECONDARY PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION:
INDIVIDUAL TRAJECTORY OF DEVELOPMENT..... 81

Koval S.M., Kucherenko S.M., Nazarov O.O.

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS
OF THE ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION
OF THE FUTURE OFFICER OF THE TECHNICAL PROFILE
FOR ACTIVITY UNDER SPECIFIC CONDITIONS 86

Proshukalo I.L.

STAFF PERSONAL DEVELOPMENT
AS A FACTOR IN INCREASING THE COMPETITIVENESS
OF THE SERVICE COMPANIES 91

Tynkov O.M., Dolhopolova O.V., Favorova K.M.

PROVIDING OF PSYCHOLOGICAL SAFETY
OF PERSONNEL OF ORGANIZATION 96

SECTION 7

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Antonova Z.O., Permohorska O.I., Khanetska N.V.

BULLYING CHILDREN ON THE INTERNET:

CYBERBULLYING AS A DANGEROUS PSYCHOLOGICAL PHENOMENON 101

Hrynychuk O.I.

GENDER PECULIARITIES OF COPING BEHAVIOR

OF AN INDIVIDUAL IN A SITUATION OF UNEMPLOYMENT 106

Kravtsov D.R.

THE CONCEPT OF STRESS AND PSYCHOLOGICAL RESISTANCE

WITHIN THE LIMITS OF DIFFERENT THEORETICAL APPROACHES 112

Kravchuk S.L.

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EMPATHY

AND TENDENCY TO FORGIVENESS 117

Mannapova K.R., Tverdokhvalova Yu.L.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN

WHO HAVE EXPERIENCED CYBER VIOLENCE..... 122

Podshyvalkina V.I., Tereshchenko O.O.

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

OF VOLUNTEER' ACTIVITY SELF-DETERMINATION 128

Surhova S.Yu., Faichuk O.L., Tsvetkov M.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL THERAPY EFFICIENCY

FOR WOMEN, VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE..... 134

Chepurna H.L.

PECULIARITIES OF YOUTH NON-PERFECTIONISM 140

Shaumian O.H., Komisarchik L.E.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION

OF CHILDREN AFFECTED BY THE MILITARY CONFLICT

IN EASTERN UKRAINE 145

Shramko I.A.

SOCIAL SUPPORT FOR WOMEN IN DYNAMIC SOCIOTECHNICAL

SYSTEMS OF ACTIVITY: EMPIRICAL RESEARCH 150

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ВПЛИВ ОСОБИСТОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧІВ

THE INFLUENCE OF PERSONALITY ON THE FORMATION OF CONSUMER BEHAVIOR

У статті розглянуто теоретичні основи вивчення особистості як об'єкта дослідження поведінки споживачів, взаємозв'язку між особистістю та споживчою поведінкою, характеру цих відносин, критеріїв розмежування типів особистості та способів вивчення впливу характеристик особистості на поведінку споживачів таких дослідників, як Я. Калл, Р.Л. Хортон, К. Леонгард, Н.Б. Ден, Ф. Котлер, Л. Гарбарський, І. Рутковський, В. Вжосек, М. Соколік, Є. Петрова, А. Надеїн, М. Яримович, А. Козловська, Б. Затварницька-Мадура, Г. Святови, Е. Михальський, М. Ламбкін, А. Яхніс та інші. Показано, що проявом особистості людини можна вважати певну її поведінку, яка задовольняє таким умовам, як незмінність та різноманітність. Наголошено на тому, що у процесі сприйняття торгівельної марки може бути важливим те, як споживач бачить та оцінює самого себе. Доведено, що часто споживач обирає товар / послугу певної торгівельної марки саме для того, щоб зрозуміти власне «Я» та / або донести певні аспекти цього «Я» до оточення. Проаналізовано два напрями, які домінують у дослідженнях особистості, – концепцію «рис» та концепцію «типів» особистості. Вказано, що факторами, що впливають на виникнення розбіжностей у індивідуальних споживачів як особистостей, є спадкові характеристики та навколишнє середовище. Розглянуто теорію типів особистості, яка використовується в дослідженнях вибору, який здійснюють споживачі, і поділяє їх на орієнтованих на традиції, внутрішньо орієнтованих та зовнішньо орієнтованих. Виокремлено такі риси особистості, що корелюють з поведінкою споживачів, як інноваційність, матеріалізм, ступінь контролю над власним іміджем, що демонструється іншим, та самосвідомість. Описано дванадцять індивідуальних особистісних характеристик (акцентуації характеру) і їх взаємозв'язок з економічною поведінкою людини в ролі споживача. Зроблено висновок, що вибір споживачів значною мірою залежить від їхніх особистісних рис; роблячи вибір у процесі купівлі, люди часто шукають рішення, в якому вони знайдуть відображення своєї особистості і завдяки якому вони зміцнять власне відчуття ідентичності.

Ключові слова: особистість споживача, теорія рис особистості, концепція типів

особистості, ідентичність споживача, самооцінка споживача.

The article considers the theoretical foundations of the study of personality as an object of study of consumer behavior, the relationship between personality and consumer behavior, the nature of these relationships, criteria for distinguishing personality types and ways to study the impact of personality characteristics on consumer behavior of researchers such as J. Kall, R. L. Horton, K. Leongard, N. B. Den, P. Kotler, L. Garbarski, I. Rutkovski, W. Wrzosek, M. Sokolik, E. Petrova, A. Nadein, M. Jarymowicz, A. Kozlowska, B. Zatwarnicka-Madura, G. Swiatowy, E. Michalski, M. Lambkin, A. Jachnis and others. It is shown that as a manifestation of a person's personality can be considered a certain behavior, which fulfills such conditions as sustainability and diversity. It is emphasized that in the process of brand perception it may be important how the consumer sees and evaluates himself. It is proved that often the consumer chooses a product / service of a certain brand in order to understand his own "I" and / or convey certain aspects of this "I" to the environment. Two areas that dominate in the study of personality are analyzed – the concept of "traits" and the concept of «types» of personality. It is stated that the factors influencing the emergence of differences in individual consumers as individuals are hereditary characteristics and the environment. The paper considers the theory of personality types, which is used in the study of consumer choices, and divides them into tradition-oriented, internally oriented and externally oriented. Such personality traits that correlate with consumer behavior as innovation, materialism, the degree of control over one's own image, which is demonstrated to others, and self-awareness are singled out. The paper describes twelve individual personality characteristics (character accentuations) and their relationship with human economic behavior as a consumer. It is concluded that the choice of consumers largely depends on their personality traits; When making a choice in the buying process, people often look for a solution in which they will find a reflection of their personality and through which they will strengthen their own sense of identity.

Key words: consumer personality, theory of personality traits, concept of personality types, consumer identity, consumer self-esteem.

УДК 303.4:316.334.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.1>

Щерба О.І.

к.соціол.н., доцент,
докторант відділу історії та теорії
соціології
Інститут соціології
Національної академії наук України

Постановка проблеми. За умов жорсткої конкуренції питання поведінки споживачів набуває все більшого значення. Споживча поведінка, зумовлена потребами та очікуваннями, полягає у виборі між наявними варіантами в умовах обмежених ресурсів. Чинники, що визначають купівельні рішення споживачів, детально аналізуються і є основою для стратегічних рішень, стаючи базою для пристосування пропозиції до потреб та очікувань споживачів, а отже, і підвищення рівня їхнього задоволення. З іншого боку, вищий рівень задоволеності споживачів зумовлює вищий показник лояльності, що передбачає як повторні покупки, так і рекомендацію. Окрім того, усі заходи, спрямовані на залучення та утримання споживачів, повинні враховувати особистісні характеристики споживачів, що визначають їхню поведінку на споживчому ринку.

Особистість як об'єкт дослідження поведінки споживачів почали вивчати в шістдесятих роках ХХ століття. Попри всезагальну згоду соціологів та психологів щодо взаємозв'язку між особистістю та поведінкою, існують суттєві розбіжності щодо характеру цих відносин, критеріїв розмежування типів особистості та способів вивчення впливу характеристик особистості на поведінку споживачів. Це пов'язано з відсутністю однозначного розуміння сутності особистості та труднощами, пов'язаними з її визначенням. Це пояснює актуальність обраної для дослідження теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань, пов'язаних з аналізом особистості споживача як детермінанта споживчої поведінки, займалися такі вчені, як Я. Калл, Р. Л. Хортон, К. Леонгард, Н. Б. Ден, Ф. Котлер, Л. Гарбарський, І. Рутковський, В. Вжосек, М. Соколік, Є. Петрова, А. Надеін, М. Яримович, А. Козловська, Б. Затварницька-Мадуро, Г. Святови, Е. Михальський, М. Ламбкін, А. Яхніс та інші.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення основних підходів у вивченні суті та основних типів особистості споживача під час формування його споживчої поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поведінку споживача можна пояснити описом його внутрішніх реакцій на подразники, що впливають на нього, та індивідуальним сприйняттям цих подразників, що призводить до різної поведінки. Це значною мірою залежить від типу покупки та типу рішень, пов'язаних з нею. Споживачі, які хочуть придбати крем для гоління, діють інакшим чином, ніж споживачі, які хочуть придбати автомобіль. Дорожчі покупки вимагають від споживача більшої участі в процесі прийняття рішення про покупку. Ступінь залучення покупців під час купівлі товарів різних марок визначається чотирма типами поведінки: 1) комп-

лексною поведінкою, 2) поведінкою, що зменшує дисонанс, 3) поведінкою, що полягає у пошуку однорідності, 4) рутинною поведінкою [12, с. 176]. Поведінка покупця є більш комплексною, коли споживачі сильно ангажовані та усвідомлюють важливі відмінності між торговельними марками. Їхня ангажованість зумовлена вартістю покупки. Споживач довше думає під час купівлі дорожчого товару. Коли споживач сильно ангажований, але не помічає відмінностей між торговельними марками, то він ознайомлюється з наявною пропозицією і здійснює покупку досить швидко. Наслідком може бути когнітивний дисонанс, що виникає внаслідок недостатньої впевненості щодо характеристик придбаного товару. Споживачі купують певні товари рутинно за малої ангажованості у процесі закупівлі та відсутності суттєвих відмінностей між торговельними марками. Споживачі при цьому є лише пасивними одержувачами зовнішньої інформації. А от при значних відмінностях між торговельними марками та слабкій ангажованості споживачі часто змінюють марки. Однак ця зміна скоріше зумовлена пошуками різноманітності, а не через незадоволення ними [7, с. 136].

Часто визначальним у прийнятті споживчих рішень є сама особистість споживача, тому необхідним є детальніше визначення цього поняття і його характеристика.

1) Особистість як критерій поділу споживачів

Згідно з енциклопедичним словником особистість – це цілісність соціальних характеристик людини, продукт суспільного розвитку і включення індивіда в систему соціальних відносин через активну предметну діяльність і спілкування. Індивід стає особистістю в процесі освоєння соціальних функцій і розвитку самосвідомості, тобто усвідомлення своєї самототожності і неповторності як суб'єкта діяльності й індивідуальності, але саме як члена соціуму. Прагнення злитися із соціальною спільнотою (ідентифікуватися з нею) і разом з тим – до відмежування, прояву творчої індивідуальності робить особистість і продуктом, і суб'єктом соціальних відносин, соціального розвитку. Формування особистості здійснюється в процесах соціалізації індивіда і цілеспрямованого виховання: освоєння ним соціальних норм і функцій (соціальних ролей) через оволодіння різноманітними видами і формами діяльності [6, с. 357].

Попри те, що особистість має відносно постійну структуру, вона може змінюватися під впливом навколишнього середовища (маркетингової діяльності). Однак ця структура є унікальною, це особлива характеристика кожного споживача.

Це підтверджується і визначенням Ф. Котлера, згідно з яким тип особистості – це сукуп-

ність відмінних психологічних характеристик людини, що забезпечують відносну послідовність і постійність її реакцій на оточуюче середовище [3, с. 158].

Було встановлено, що проявом особистості людини можна вважати певну її поведінку, яка задовольняє таким умовам:

– незмінність – ми можемо спостерігати повторення певних зразків поведінки в подібних ситуаціях. Очікується, що споживач з певним профілем особистості реагуватиме подібно на певні рекламні акції, наприклад, він буде купувати товари у разі зниження ціни на 50%;

– різноманітність – використання типу особистості має сенс, якщо ми можемо виокремити та описати різні профілі споживачів та об'єднати їх у більші сегменти. Кожен сегмент по-різному реагує на різні маркетингові дії. Наприклад, споживачі з профілем особистості «А» повинні частіше брати участь в акціях купівлі «двох товарів за ціною одного», а споживачі з профілем «Б» – більше піддаватися впливу акції «зниження ціни на 50%».

Найважливішими характеристиками особистості людини, що визначають її поведінку, є: стать, вік, але також інтелект, темперамент та соціальні ролі. Всі ці характеристики визначають нашу ідентичність, точніше, відчуття ідентичності, відчуття власного «Я». З одного боку, ідентичність людини – це відносини між людиною та самою собою, а з іншого – стосунки між людиною та іншими.

У процесі сприйняття торгівельної марки може бути важливим те, як споживач бачить та оцінює самого себе. Ми можемо окреслити самовизначення як сукупність думок та почуттів індивіда, що стосуються його як об'єкта. З погляду психології ідентичність людини визначається переважно на основі її стосунків або змісту щодо суб'єктивного стану, а не на основі якихось об'єктивних критеріїв [16, с. 10–11]. На думку М. Яримович, почуття ідентичності – це стан суб'єкта, який найчастіше не викликає жодних сумнівів, хоча його джерело залишається прихованим або навіть невпізнаним [10, с. 655]. Автор наголошує, що це поняття слід чітко відрізнити від самопізнання, яке можна сформулювати. Тут ми торкаємося питання взаємозв'язку між відчуттям ідентичності та сукупністю суджень та переконань щодо себе самого (тобто суб'єктивного «Я»), яке є когнітивним елементом ставлення до власного «Я».

У цьому контексті, досліджуючи мотивацію поведінки споживачів щодо купівлі фірмових товарів, ми можемо виділити принаймні два основних типи самосприйняття [13, с. 46]:

1) реальний образ, тобто реальні уявлення про себе, що складається з:

– суб'єктивного «Я» – уявлення про власні характеристики та, як результат, їх оцінка;

– відображеного «Я» – власний образ і оцінка того, як нас бачать інші;

2) ідеальний образ, тобто як людина хотіла б, щоб її сприймали, в якому виокремлюється «Я-ідеальне» – сукупність уявлень, мрій та прагнень, що стосується власної особи;

«Я для інших» – як людина хотіла б, щоб її сприймали інші.

Вчений Дж. Калл додає до цього базового підходу до вимірів самосприйняття [11, с. 136]:

«Я-очікуване» – власний образ між реальним та ідеальним;

«Я-ситуаційне» – те, як індивід хотів би, щоб його сприймали інші в певних ситуаціях.

Дж. Калл стверджує, що майже кожен вибір торгівельної марки є вираженням особистості людини [11, с. 136]. Як це вже було попередньо зауважено, людина, купуючи товар, прагне до згоди між власним «Я» і тим, що пропонує товар. Індивід вступає у стосунки з торгівельною маркою найчастіше заплановано. При цьому часто обирає її саме для того, щоб зрозуміти власне «Я» та / або донести певні аспекти цього «Я» до оточення.

У дослідженнях особистості домінують два напрями – концепція «рис» та концепція «типів» (описані в наступних підрозділах). Концепція рис вимірює риси особистості (потреби, риси характеру, темперамент тощо) та оцінює людей за багатьма вимірами особистості. Люди відрізняються своїми рисами особистості, котрі своєю чергою впливають на їхню поведінку як покупців. Прикладами рис можуть бути: впевненість у собі, вплив на інших, незалежність, комунікабельність, поступливість, респектабельність, сором'язливість, невпевненість, прагнення до успіху, любов до порядку, прив'язаність, пристосовуваність тощо [8, с. 244–245]. У концепції типів формуються певні типи особистості людини, базовані на основі зазначених рис особистості [18, с. 119].

Розглянемо детальніше різні класифікації типів особистості.

2) Класифікації типів особистості та їх взаємозв'язок із поведінкою споживача

Існує безліч різноманітних класифікацій типів особистості. Покупці кожної з цих груп потребують різного ставлення.

Факторами, що впливають на виникнення розбіжностей у індивідуальних споживачів як особистостей, є спадкові характеристики та довкілля. Спадкові риси впливають на виникнення відмінностей у здібностях, інтелекті та темпераменті. А під час формування ставлення до споживачів мають велике значення виховання та довкілля.

Одна з теорій типів особистості, яка використовується в дослідженнях вибору, який здійснюють споживачі, поділяє споживачів на: 1) орієнтованих на традиції, 2) внутрішньо

орієнтованих та 3) зовнішньо орієнтованих [18, с. 122]. Споживачі, орієнтовані на традиції, є орієнтованими на минуле, є лояльними до торгівельної марки та своїх звичок і водночас стійкими до будь-яких змін. Внутрішньо орієнтовані споживачі у своїх рішеннях про купівлю керуються власною системою цінностей, тоді як зовнішньо орієнтовані споживачі орієнтуються на інших.

Споживачі, купуючи та накопичуючи певні товари, формують при цьому власну самооцінку. Надаючи перевагу купівлі певних товарів, споживачі підкреслюють важливість власного «Я». Таким чином, товари, які вони обирають, і фактори, які впливатимуть на їхнє рішення, уможливають виокремлення певних типів споживачів, беручи за основу їхні риси характеру. Характер споживача визначається набором відносно стійких психічних характеристик, що визначають його поведінку щодо себе, інших людей та власної діяльності. Основні риси характеру включають властивості волі та способи емоційного реагування, що є результатом прийнятої системи цінностей, що визначають мотивацію індивіда [17, с. 89–90]. Одна з наявних класифікацій, що враховує характерні риси споживачів, виокремлює такі типи [15, с. 153]:

- консерватори – не виявляють готовності експериментувати під час здійснення покупки;
- наполегливі – рішучі у здійсненні свого бажання отримати товари, про які вони мріють;
- послідовники – прагнуть досягти максимальної вигоди, успіху та складають плани покупок на основі спостереження за поведінкою інших споживачів;
- люди успіху – лідери в суспільстві, люди, що живуть в достатку, які є взірцем для наслідування для інших;
- шукачі досвіду – люди, які внутрішньо «багаті», намагаються якомога більше все перевірити на власному досвіді, тому також люблять експериментувати, роблячи вибір під час покупки;
- соціальні активісти – відчують власну відповідальність перед суспільством, саме з цієї точки зору намагаються оцінити діяльність підприємств.

Характер споживача проявляється в його установках, що виражають емоційне або оцінювальне ставлення до цього блага. Серед споживачів можна виділити певні типи ставлення до споживання [14, с. 168]:

- новатори – виконують роль лідерів у своєму оточенні, вони готові прийняти будь-яку нову пропозицію товарів; зазвичай це молоді люди з доходом вище середнього;
- ранні послідовники більшості – схильні піддаватися сильним особам; це індивіди старшого середнього віку; професійно активні;

– пізня більшість послідовників – старші люди з доходами нижче середнього та низькою освітою;

обережні – обережні у прийнятті рішень про купівлю, не реагують на аргументи продавців; це старші люди з низькими доходами.

У літературі можна знайти багато інших класифікацій типів особистості споживачів, заснованих на різних критеріях. Пояснюючи відмінності між зазначеними поняттями, ми можемо дійти такого висновку: людина має риси характеру, темпераменту, специфічні потреби чи установки, що відображають її особистість і одночасно надають їй значення, визначаючи її тип особистості.

Вищезазначені припущення стали особливо важливими для виробників, оскільки вони побачили в цьому можливість використання профілю особистості як основу для сегментації споживачів. Виявилось, що для цієї мети найбільше підходять теорії, що визначають особистість людини як сукупність рис. У цьому підході ми говоримо про певні риси, характерні для цього типу особистості. Вони передбачають, що в різних ситуаціях ми можемо спостерігати певні постійні, повторювані моделі поведінки людини, включаючи емоційні стани. Наприклад, якщо ми класифікуємо когось як екстравертний тип особистості, ми очікуємо, що в більшості суспільних ситуацій він буде поводитися відповідно до характеристик, що формують цей тип особистості. У цьому конкретному випадку це означає, що така людина намагатиметься привернути до себе увагу, їй буде легко взаємодіяти з іншими людьми і вона часто є «душею» компанії.

Було проведено багато досліджень для пошуку взаємозв'язку між рисами особистості споживача та використанням конкретних товарів торгової марки. На жаль, більшість результатів цих досліджень виявилися неоднозначними, тобто наразі неможливо передбачити поведінку споживача виключно на основі дослідження рис особистості. Виявилось, наприклад, що подібний відсоток екстравертів споживає Кока-колу та Пепсі. Проте, оскільки риси споживачів залишають вагомим критерієм для класифікації споживачів, розглянемо теорії рис особистості і визначимо, яким чином вони зумовлюють поведінку споживачів.

3) Риси особистості, що визначають поведінку споживачів

Теорії рис намагаються класифікувати споживачів за їх домінуючими рисами або характеристиками. Риса – це характеристика, якою індивід відрізняється від інших відносно постійно і стабільно. Риси особистості, які корелюють з поведінкою споживачів, включають такі [9, с. 172]:

– інноваційність – це те, наскільки людині подобається купувати нові товари чи торгівельні марки;

– матеріалізм – схильність до купівлі та накопичення товарів;

– ступінь контролю над власним іміджем, який демонструється іншим;

– самосвідомість.

Було виявлено, що люди, що характеризуються високим рівнем інновацій, сприйнятливі до інформації про нові товари, але не завжди мають намір їх купувати. Матеріалізм вважається характеристикою людей, для яких можливість мати щось у власності має першочергове значення. Такі споживачі характеризуються високою схильністю купувати та демонструвати власний статус, високим рівнем концентрації на собі та егоїзмом, способом життя, що базується на накопиченні майна та низьким ступенем особистого задоволення. Ступінь контролю над своїм іміджем визначає тенденцію до соціально зумовленої оцінки товарів та споживчої діяльності. Дослідження показали, що люди, які володіють такими рисами, дуже цікавляться одягом і однозначно споживають косметику. Люди з високим рівнем самоконтролю керуються у своєму споживчому виборі користю, яку можна отримати купивши товар, пов'язаний із соціальною корисністю, тоді як люди з низьким рівнем самоконтролю більше оцінюють особисту корисність товару, пов'язаного із задоволенням індивідуальних потреб [9, с. 172].

Інша типологія особистісних характеристик розробив Карл Леонгард [4], а згодом вона отримала подальший розвиток у працях Н.Б. Ден [2]. Подаємо коротку характеристику дванадцяти індивідуальних особистісних характеристик (акцентуацій характеру), виокремлених цими вченими, і їх взаємозв'язок з економічною поведінкою людини в ролі споживача:

1. Психостенічність – підвищена обережність, часто тривожність, пошук надійної опори, прагнення постійно аналізувати ситуацію для уникнення помилок, продумування різних сценаріїв подальших подій. Людина з високим рівнем психостенічності довго приймає рішення, в усьому сумнівається. Перебуваючи в ролі споживача, вона віддасть перевагу купівлі добре знайомих їй товарів (послуг) або товарів (послуг), що мають репутацію безпечних і надійних. Основою її споживчої поведінки буде циклічне споживання.

2. Евристичність – здатність до освоєння нового, винахідництва, інтуїтивного передбачення подій. У ролі споживача така людина буде схильна до новинок, і, оскільки рутину і одноманітність вона переносить важко, то оновлення є однією з основних її потреб. Циклічне споживання не є їй цікавим, займа-

тися ним вона буде тільки в разі потреби. Їй буде характерним так зване маргінальне споживання – придбання незвичайних товарів, потрібних тільки окремим людям.

3. Екзальтованість – схильність до сильних емоцій (як позитивних, так і негативних), вразливість, підвищена чутливість. Ступінь екзальтованості сильно впливає на споживчу поведінку. У екзальтованого споживача основним буде емоційне споживання: найчастіше причиною покупки буде емоційний стан. Екзальтований споживач буде купувати товари, щоб відзначити радісну подію або, навпаки, підняти собі настрій у важку хвилину.

4. Схильність застрягати – прагнення до першості, лідерства, честолюбство, завзятість, здатність наполегливо йти до своєї мети, захопленість ідеєю, труднощі за необхідності підлаштовуватися під обставини, відсутність гнучкості. Для людини з високою схильністю застрягати важливе значення матиме соціокультурне і субкультурне споживання. Покупки для неї – спосіб демонстрації своєї першості.

5. Дистимічність – бачення життя в похмурих тонах, песимізм, постійний поганий настрій, нездатність радіти. Дистимічність, безсумнівно, впливає вагомим чином на економічну поведінку, посилюючи афективний компонент споживчої поведінки. Для людини з високою дистимічністю характерне постійне очікування негативних подій, тривога про майбутнє. У споживчій поведінці це може проявитися у двох протилежних напрямках:

– мінімізація споживання з метою вберегти себе від невдалих покупок, а також зекономити і збільшити особисті заощадження, які дозволяють відчувати існування «подушки безпеки» і знизити рівень тривоги. В цьому разі споживання буде циклічним;

– високий рівень споживання товарів, за допомогою яких людина заглушує тривогу. У цьому разі це буде емоційне споживання.

6. Емотивність – здатність до співпереживання, співчуття, чуйність. В індивідуальній економічній діяльності емотивність проявляється у прагненні до благодійності. Емотивний споживач віддасть перевагу етичним товарам, тобто виробленим без шкоди для довкілля, не тестованим на тваринах, буде лояльний до відповідних «екологічних» і «етичних» торговельних марок. Його увагу привернуть різні благодійні акції, наприклад, відрахування коштів від продажу товарів в фонд допомоги хворим або тваринам.

7. Тривожність – занепокоєння, передбачливість, обережність. Оцінка впливу тривожності на індивідуальну економічну діяльність впливає з усього, що вже сказано про дистимічність. Високий рівень тривожності у споживчій поведінці дасть або циклічне споживання, або емоційне споживання.

8. Збудливість – дратівливість, схильність швидко й емоційно реагувати на події, втручатися в події, відкрито виявляти своє невдоволення. Споживач з високою збудливістю буде значною мірою схильний до впливу реклами. У рекламі широко використовується так званий ефект незавершеної дії, або ефект Зейгарник, сенс якого полягає в тому, що людина краще запам'ятовує незавершену дію, ніж завершену [1]. Реклама створює напругу, яка не дозволяє споживачу забути про товар доти, поки він не буде куплений [5].

9. Гіпертимність – оптимізм, життєрадісність, позитивний погляд на світ, активність. Споживач з високою гіпертимністю може зіткнутися з проблемою надмірного споживання, оскільки, по-перше, він схильний усім захоплюватися, йому багато чого цікаво, а по-друге, критичність сприйняття у нього знижена. Така людина легко потрапляє в різні рекламні пастки.

10. Демонстративність – вміння грати обрану роль, подобатися оточуючим людям і впливати на них, пристосовуватися до обставин. Підвищена демонстративність у повсякденному житті проявляється як бажання привернути до себе увагу, що позначається і на споживчій поведінці. Демонстративний споживач купує продукцію престижних брендів, може купувати предмети розкоші на шкоду задоволенню базових потреб, а також витратити на споживання занадто велику частку доходу на шкоду накопиченню та інвестуванню.

11. Інтроверсія або екстраверсія. Інтроверсія – низька потреба в спілкуванні, схильність до роздумів, а не до активних дій. Інтроверт зосереджений на своєму внутрішньому світі, екстраверт постійно взаємодіє із зовнішнім світом. У інтроверта сильніше розвинене критичне мислення, тому свою індивідуальну економічну діяльність він організовує набагато розумніше. У ролі споживача він не стане «жертвою реклами», не витратить недоречні суми з метою справити враження на інших людей, як може статися з екстравертом.

Екстраверт постійно спілкується з великою кількістю людей, має безліч знайомств і зв'язків, постійно отримує багато нової інформації. На його індивідуальній економічній діяльності це може позначитися як позитивно, так і негативно. Негативний вплив зумовлений зниженою критичністю, довірою до людей, легковірністю екстраверта. Споживач-екстраверт, будучи імпульсивною людиною, може робити необдумані покупки і згодом шкодувати за нераціонально витраченими коштами. Екстраверт більше піддається впливу реклами, схильний до емоційного споживання.

12. Циклотимність – схильність до перепадів настрою, які можуть відбуватися через різні

проміжки часу – від кількох годин до кількох років. Висока циклотимність – це поєднання високої дистимічності з високою гіпертимністю, відповідно, в різні періоди людина, що володіє такою характеристикою, може проявити себе як песиміст або як оптиміст. Економічна поведінка такої людини суперечлива, вона може схилитися то до мінімального, то до надмірного споживання, то старанно уникати ризику, орієнтуючись на песимістичний сценарій, то вкладати ресурси в найризикованіші проекти, бачачи лише оптимістичний сценарій і не беручи до уваги інші варіанти розвитку ситуації.

Процес прийняття рішень про купівлю завжди переplitається з певним ризиком прийняття неправильного рішення або ймовірністю отримати різного роду втрати. Тому не можна ігнорувати схильність до ризику у споживачів як визначальний фактор їхньої поведінки на ринку. Споживачі з високою схильністю до ризику швидше приймають рішення про купівлю та потребують менше інформації, щоб зробити вибір. Споживачі, які менш схильні до ризику, є більш консервативними у своїй поведінці і кожне рішення приймають з великою обережністю. Вони мають більше шансів зробити доречні покупки.

Підсумовуючи вищезазначені міркування, слід зазначити, що кожен споживач є окремим суб'єктом. Однак за всієї їхньої незалежності та індивідуальності існують певні риси особистості, які в правильних поєднаннях є основою для створення сегментації споживачів, що відображає їх конкретні типи особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, те, що купують споживачі, значною мірою залежить від їхніх особистісних рис. Роблячи вибір у процесі купівлі, люди часто шукають рішення, в якому вони знайдуть відображення своєї особистості і завдяки якому вони зміцнять власне відчуття ідентичності. Тому знання про покупців як набувачів конкретних товарів чи послуг, і насамперед про особистісні детермінанти їхньої споживчої поведінки, є вкрай важливими для розуміння поведінки споживачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой психологический словарь. Под ред. Б.Г. Мещерякова, акад. В.П. Зинченко. Москва : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 672 с.
2. Ден Н.Б. Sum-тест или секретное уникальное зеркало. URL: <http://www.levi.ru/tests/sum/>
3. Котлер Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ. М. : «Ростинтэр», 1996. 704 с.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности. М. : Эксмо-пресс, 2001. 448 с.
5. Петрова Е., Надеин А. Негативные эмоции в рекламе. URL: http://www.advi.ru/magazin/97/1/97_1_11.pdf

6. Энциклопедический социологический словарь / под общ. ред. Осипова Г.В. Москва : ИСПИ РАН, 1995. 940 с.
7. Garbarski L., Rutkowski I., Wrzosek W. Marketing. Warszawa : PWE, 2000. 688 s.
8. Horton R. L. Some relationships between personality and consumer decision-making. *Journal of Marketing Research*. May, 1979.
9. Jachnis A. Psychologia konsumenta. Psychologiczne i socjologiczne uwarunkowania zachowań konsumentekich. Bydgoszcz-Warszawa : Oficyna Wydawnicza BRANTA, 2007. 114 s.
10. Jarymowicz M. Próba konceptualizacji pojęcia «tożsamość»: spostrzegana odrębność Ja-inni jak atrybut własnej tożsamości. *Przegląd Psychologiczny*. 1989, nr. 32 (3).
11. Kall J. Silna marka. Istota i kreowanie. Warszawa : PWE, 2004. 367 s.
12. Kotler P. Marketing. Analiza, planowanie, wdrazanie i kontrola. Warszawa : Gebethner i Ska, 1994. 743 s.
13. Kozłowska A. Jednostka a społeczeństwo. / *Socjologia ogólna. Wybrane problemy*. Pod red. J. Polakowskiej-Kujawy. Warszawa : SGH, 1999. 384 s.
14. Lambkin M. i in. (red.) Zachowania konsumenta. Koncepcje i badania europejskie. Warszawa : PWN, 2001. 504 s.
15. Michalski E. Marketing. Podręcznik akademicki. Warszawa : PWN, 2003. 393 s.
16. Sokolik M. Psychoanaliza i Ja. Kliniczna problematyka poczucia tożsamości. Warszawa : Agencja Wydawnicza J. Santorski & Co, 1993. 130 s.
17. Światowy G. Zachowania konsumentów. Warszawa : PWN, 2006. 212 s.
18. Zatwarnicka-Madura B. Osobowość a zachowania nabywców (w warunkach niepewności). [w:] L. Garbarski, J. Tkaczyk (red.), *Kontrowersje wokół marketingu w Polsce. Niepewność i zaufanie a zachowania nabywców*. Warszawa : Wyd. Akademickie i Profesjonalne, 2009.

СЕКЦІЯ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

CONVERSATION ANALYSIS: APPLICATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS

КОНВЕРСАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ: СФЕРИ ЗАСТОСУВАННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

The article deals with the current state of conversation analysis (CA) as one of the most promising methods of sociology. Conversation analysis has been comprehended within the framework of ethnomethodological research paradigm, which is aimed at studying objective facts, the constant reproduction of social reality in practice. Scientific sources and ways of method formation in the West (works of H. Sachs, E. Schegloff, G. Jefferson) are highlighted, its relevance and significance are shown. The causes and nature of the methodological crisis that conversation analysis is experiencing today are analyzed. Possible ways to overcome the methodological crisis are proposed, first of all – through the expansion of the problem field of CA, the search for new areas of its application. Some promising areas of application of the method have been considered: a) study of different types of institutional interaction – conversations during court hearings, parliamentary sittings, official or semi-official conversations in administrative institutions, in the army, educational institutions, etc.; b) research interviews (CA method allows to explain the orientation of the interview participants on the normative properties of the exchange of phrases, which occurs in strict sequence); c) analysis of conversations between doctor and patient, which allows to consider both parties as full participants in the interaction; d) study of various forms of conversational communication as a component of political interaction; e) research of the role of the audience in conversational public communication (the audience is evaluated by conversation analysts as a full participant in the dialogue). In addition, the article focuses on the possibilities and prospects of using conversation analysis in the study of common forms of online communication (eg, chat).

Key words: conversation analysis, ethnomethodology, everyday communicative practices, institutional talks, online communication, methodological crisis.

У статті розглядається сучасний стан конwersаційного аналізу (КА) як одного з найбільш перспективних методів соціології. Конwersаційний аналіз осмислюється в рамках етнометодологічної науково-дослідницької парадигми, спрямованої на вивчення об'єктивних фактів, постійного відтворення соціальної реальності на практиці. Висвітлено наукові джерела та шляхи формування методу на Заході (праці Х. Сакса, Е. Шеглоффа, Г. Джефферсон), показано його актуальність і значущість. Аналізуються причини й характер методологічної кризи, яку конwersаційний аналіз переживає в наш час. Пропонуються можливі шляхи подолання методологічної кризи передусім через розширення проблемного поля КА, пошук нових сфер його застосування. Розглядаються окремі перспективні сфери застосування методу: а) вивчення різних видів інституційної взаємодії – розмов під час судових засідань, засідань парламенту, офіційних або напівофіційних розмов в адміністративних установах, в армії, навчальних закладах тощо; б) дослідницькі інтерв'ю (методика КА дає змогу пояснити орієнтації учасників інтерв'ю на нормативні властивості обміну фразами, що відбувається в суворій почерговості); в) аналіз розмов між лікарем і пацієнтом, що дає змогу розглядати обидві сторони як повноправних учасників взаємодії; г) вивчення різних форм розмовної комунікації як складника політичної взаємодії; д) дослідження ролі аудиторії в розмовній публічній комунікації (аудиторія оцінюється конwers-аналітиками як повноправний учасник діалогу). Окрім того, у рамках статті частково приділяється увага можливостям і перспективам використання конwersаційного аналізу під час вивчення поширених форм онлайн-комунікації (наприклад, спілкування в чатах).

Ключові слова: конwersаційний аналіз, етнометодологія, повсякденні комунікативні практики, інституціональні розмови, онлайн-комунікація, методологічна криза.

UDC 316.772.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.2>

Borodenko O.V.
PhD in Philosophy,
Senior Lecturer at the Department
of Sociology
Petro Mohyla Black Sea
National University

Formulation of the problem. Conversation analysis (CA) has declared itself as an empirical method of sociological research in the first half of the 70s of the twentieth century. The name of the method was proposed by the American scientist H. Sachs. This method was formed within the framework of an ethnomethodological research paradigm, which is aimed at studying objective facts as a constant recreation of social reality in practice, in the process of everyday communication¹. The article by H. Sacks, E. Schegloff, G. Jefferson *A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation (1974)* became a programmatic work in this direction [30]. After that, other studies began to appear (mainly in the USA, Canada and Western Europe), in which the CA method is used in various spheres of everyday communication – for example, when analyzing friendly conversations in cafes, telephone conversations of various people, conversations between children and etc. (Sachs, Schegloff, Jefferson, Heritage, Hutchby and Woot and others). In the 80s, the CA expanded its area of penetration – the so-called “institutional talks” began to be studied (that is, communication in an official or semi-official setting – at court hearings and parliamentary meetings, in interviews, between a doctor and a patient, etc.) (Atkinson, Bull, Drew & Heritage, Clayman, Maynard, Nofsinger, Frankel and others). In the USSR, this method was regarded with suspicion, so until the beginning of the 90s it was practically not used. And only at the beginning of this century serious studies began to appear in the post-Soviet space, mainly of a theoretical nature, in which the principles and methods of the CA are described in detail, and the issue of the areas of practical application of this method is discussed (Isupova, Turchik, Kolyadov, Korbut, Sikorskaya, Ulanovsky). There are very few works on CA in Ukraine. These are studies that have appeared relatively recently (Mramornova 2011; Selivanova 2011, 2013; Slobodyanyuk and Dikan 2013).

Analysis of recent research and publications. At the same time, in recent years, it has become increasingly common to talk about a certain methodological crisis of the CA, about the exhaustion of its themes and possibilities. The main claims of the critics of the method are as follows: a) CA limits the prospects of ethnomethodology, introducing a powerful behavioral influence into it [3, p. 447]; b) within the framework of the CA, the local positions of judgments of the participants in the conversation are

unreasonably exaggerated to the detriment of the objective meaning [3, p. 452]; c) CA does not involve consideration of the characteristics of the participants in the interaction [14, p. 761]; it considers social reality as a sequence of current events, as a kind of “existence” that defines a social essence, and not vice versa; d) the participants in the conversation are often perceived as some faceless figures who are devoid of individuality and social attributes [4, p. 547].

We cannot fully agree with such estimates. Nowadays, there are many interesting works in which the CA technique finds new, often unexpected areas of application².

Setting objectives. *The relevance of this issue* is due, on the one hand, to the growing interest in CA in Ukraine and in other countries, as well as, the expansion of the scope of this technique, including on online communication; on the other hand, by the methodological crisis that CA is currently experiencing and by the extremely insufficient number of publications on CA in Ukraine. *The purpose of our article* is to investigate the most promising areas of using conversation analysis in sociology at present, as well as possible ways to overcome the crisis that this method has survived.

Presentation of the main research material.

The use of CA in the study of various types of institutional interaction.

Harvey Sachs called for applying the CA method exclusively to ordinary conversations [26; 27; 28; 29]. However, already in the late 1970s, conversation analysis began to be applied to the study of various forms of the so-called “institutional talk”. These are discussions in the courtroom, speeches by politicians, parliamentary meetings, a teacher’s conversation with a student, wedding ceremonies and the like. The fact is that people communicate both informally and formally; moreover, “institutional talk” is used by people more often. A conversation in an institutional context is characterized by a reduction in many of the rules of communication that are present in everyday conversation. In addition, there are significant restrictions on the set of speech practices [17; 20; 8]. As noted by one of the most respected experts in this matter John Heritage, CA of the ‘institutional talk’, unlike CA of the ‘ordinary conversation’ “focused on more restricted

¹ *Ethnomethodology* is a direction in twentieth-century sociology that was begun by H. Garfinkel in 1967. It analyzes everyday practices (language use, communication, behavior, customs). The main postulate of ethnomethodology is that any everyday practice is a structure that is able to organize itself, proceeding not from general theoretical prescriptions, but from the characteristics of each specific situation [10].

² Conversation analysis of online discourse is one of these promising areas. So, more and more analysts turn to the study of chatting (L. Murphy & P. Collins 1999, H. Park 2002, R. Parrish 2000, P. Ten Have 2002, R. Vallis 2001, T. Yee 2000). As experts notice, “media as a socialization agent, are more similar to peers than other agents such as family, school, or community. Since adolescents choose both their media and their peer group, they have more control over their socialization from these agents compared to their socialization from agents over which they have less control, such as their family or school. Chat, with its amalgam of media and peers, enables researchers to look at this socialization process up close and personal” [31, p. 663].

environments in which (i) the goals of the participants are more limited and institution-specific, (ii) restrictions on the nature of interactional contributions are often in force, and (iii) institution- and activity-specific inferential frameworks are common” [8, p. 5; 17, p. 3].

Research interviews are one of the typical examples of this interaction. Any interview is a “conversation with a specific purpose” [23, p. 179]. The communicative situation, which consists in the interaction between the respondent and the interviewer, is interesting in that it develops not only due to psychological or cognitive factors, but also under the influence of certain “laws of conversation”. These laws are in the field of view of the CA. The method of conversation analysis allows not only to find and describe repetitive patterns of this kind of communication, but also to explain the orientation of the interviewees to the normative properties of replica exchanges, which are carried out in a strict order. CA also allows us to outline a special focus on the analysis of interactive activities: the mechanics of the intersubjective work of interview participants, which is expressed in situationally agreed messaging, as well as the role and features of many non-verbal components of speech interaction (pauses, laughter, booing, applause), which do not always fall into field of view of interview researchers [32, p. 124].

An interview as a way of communication is also interesting because it is an institutional form of communication only partially. Indeed, any interview is based on a clear-cut scheme for accepting Q&A. In addition, neither the interviewer, nor the respondent can circumvent the strict rules, without which the interview loses its meaning (for example, the interviewer cannot enter into discussions with the respondent, his goal is to ask questions that are aimed at obtaining the maximum amount of information; any interview should be saturated with facts; the interview has its own strict style, to a large extent formalized; the interviewer is obliged to let his interlocutor speak out; one cannot ask too easy or too complicated questions; one cannot give vent to emotions and so on). At the same time, any interview is a conversation between two people interested in mutual communication. Consequently, an interview is colloquial speech, which is largely spontaneous and situational. “Interaction during the interview is based on mechanisms similar to those used by people in everyday conversation,” which “allows us to consider the interview as a certain transformation of the basic and primary model of communication – conversational interaction; <...> this allows you to apply the basic methodological principles of conversation analysis to the study of any type of interview, including research and standardized interviews” [24, p. 2; 32, p. 126].

Conversation analysis of interaction between a doctor and a patient.

The beginning of research of this kind was laid by Frankel [21; 22], Heath [15; 16], and West [33], which appeared in the mid-80s of the twentieth century. These studies developed and deepened the sociological analysis of interactions in the medical field, the normative concept of which back in 1951, Talcott Parsons proposed in line with the ideas of structural functionalism [25]. Nowadays, such studies are very popular. They cover a wide field – surgical operations, medical consultations, primary medical care and so on. If in many other studies of the interaction between the doctor and the patient the leading role is inevitably given to the doctor, then the conversation analysis allows us to consider both sides as equal participants in the interaction. And this approach is very important: “First, interactional practices through which persons conduct themselves elsewhere are not abandoned at the threshold of the medical clinic. <...> Second, practices for effecting particular kinds of actions – describing a problem or trouble or telling bad and good news are also carried across the threshold of the doctor’s office and affect how doctors and patients go about addressing particular interactional tasks. Third, <...> CA begins from the presumption that physician and patient, with various levels of mutual understanding, conflict, cooperation, authority, and subordination, jointly construct the medical visit” [19, p. 362].

Conversation analysis in the study of political interaction.

One of the most common types of institutional interaction is political interaction. In the mid-80s, the first significant studies of communication between politicians have been appeared. It was an analysis of communication during the presidential debate, as well as during parliamentary meetings and parliamentary hearings, in which the CA was the main method. As you know, the media play a key role in modern politics. Very often, a mediocre politician gains weight and influence in society, wins elections only because of his image, ability to use the media: “Politicians are not only seen and heard, they are seen and heard in close-up; their appearance, indeed their every action are open to close scrutiny. Thus, what matters is not just what is said but how it is said: demeanour, tone of voice, facial expression and body movement may all affect voters’ perceptions of their political representatives” [5, p. 79].

Conversation analysis in its application to political interaction is able to identify primarily three key features of the interaction: a) how, in the course of interaction, politicians build a communication structure, what factors are crucial in building a political dialogue; b) the process of indexing the statements by each of the participants

in the interaction to the context³; c) the smallest details of the interaction of politicians, since any, even a short phrase is important for the CA, and without exception, all the features of a live conversation occurring in vivo are updated in each interaction detail.

Studying the role of the audience in the interaction.

At the very beginning of the use of our method, the audience of public speech interactions was not the object of research for conversation analysts. Only in the mid-80s the role of the audience begin to be taken seriously. The audience of any speech event (an audience of a television talk show, hearers of a political speech at a stadium or in a crowded room, an audience of mass entertainment events) is always a very important partner in interaction. Analysts came precisely to this conclusion, although this did not happen right away, but during about two decades of analysis of audience participation.

The most important and crucial work in this direction is the work of the British scientist Max Atkinson [1; 2], as well as a number of his followers, especially C. Goodwin [11; 12; 13], Heritage & Greatbatch [18], P. Bull [5], S. Clyman [6; 7], A. Duranti [9]. Analysts pay special attention to such moments: a) addressing the speaker's statements to the audience (to whom exactly, when and to what extent the statements are directed); b) the role of non-verbal statements (gestures, facial expressions, pauses, etc.) in the interaction "speaker – audience"; c) the response of the audience (approving or disapproving reactions – applause, exclamations, shouts, whistles, etc.).

A very thorough transcription of the conversation, which is always used in the CA, allows you to record every minute, for example, at what point in time and how many times the speaker's speech was interrupted by the audience, when and how the speaker encouraged the audience to his desired reactions, and when, conversely, his speech caused negative or unanticipated reactions of listeners. The results of such an analysis allow us to trace what is good and what is bad in the interaction of a politician, artist or any other public figure with the audience, and also to find out what moods dominate among the masses.

Conclusions. The method of conversation analysis has very broad capabilities. It allows you to capture those details of the interaction that may simply not be noticed when using other methods. The results of using this method in the study of various forms of conversational interaction allows us to argue that at present conversation analysis is one of the most effective methods of sociology. The most promising, in our opinion, directions

of CA we analyzed in the framework of this article: analysis of everyday informal communication of small groups of people; analysis of institutional conversations; study of communication "doctor-patient"; analysis of conversational interaction in politics; analysis of online communication.

REFERENCES:

1. Atkinson J.M. *Our Master's Voices: The Language and Body Language of Politics*. L. ; Methuen : Psychology Press, 1984. 203 p.
2. Atkinson J.M. *Public Speaking and Audience Responses: Some Techniques for Inviting Applause*. Atkinson J.M., Heritage J. (eds.). *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Cambridge ; N.Y. : Cambridge University Press, 1984. P. 370–409.
3. Atkinson P. *Ethnomethodology: a critical review*. *Annual review of sociology*. 1988. Vol. 14. P. 441–465.
4. Billig M. *Whose terms? Whose ordinariness? Rhetoric and ideology in conversation analysis*. *Discourse and society*. 1999. Vol. 10. P. 543–558.
5. Bull P. *The Microanalysis of Political Discourse*. *Philologia Hispalensis*, 2012. P. 79–93.
6. Clayman S.E. *Booing: The Anatomy of a Disaffiliative Response*. *American Sociological Review*. 1993. Vol. 58. № 1. P. 110–130.
7. Clayman S.E. *Caveat Orator: Audience Disaffiliation in the 1988 Presidential Debates*. *Quarterly Journal of Speech*. 1992. Vol. 78. № 1. P. 33–60.
8. Drew P., Heritage J. *Analyzing Talk at Work: An Introduction // Talk at Work / ed. by P. Drew, J. Heritage*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. P. 3–65.
9. Duranti A., Brenneis D. (eds.). *The Audience as Co-author*. *Text*. 1986. Vol. 6. № 3. P. 239–347.
10. Garfinkel H. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs ; N.Y. : 1967.
11. Goodwin Ch. *Conversational Organization: Interaction between Speakers and Hearers*. N.Y. : Academic Press, 1981. 195 p.
12. Goodwin Ch. *Co-Operative Action*. N.Y. : Cambridge University Press, 2018. 521 p.
13. Goodwin C., Heritage J. *Conversation analysis*. *Annual review of anthropology*. 1990. Vol. 19. P. 283–307.
14. Hammersley M. *Conversation analysis and discourse analysis: methods or paradigms?* *Discourse and society*. 2003. Vol. 14. P. 751–781.
15. Heath C. *The display of reciprocity: an instance of sequential relationship between speech and body movement*. *Semiotica*. 1982. Vol. 42. P. 147–167.
16. Heath C. *Body Movement and Speech in Medical Interaction*. Cambridge, UK : Cambridge Univ. Press, 1986.
17. Heritage J. *Conversation Analysis and Institutional Talk: Analyzing Distinctive Turn-Taking Systems*. S. Cmejrkova, J. Hoffmannova, O. Müllerova and J. Svetla (1998) (eds.) *Proceedings of the 6th International Congress of IADA (International Association for Dialog Analysis)*, Tübingen : Niemeyer. P. 3–17.
18. Heritage J., Greatbatch D. *Generating Applause: A Study of Rhetoric and Response at Party Political Conferences*. *American Journal of Sociology*. 1986. Vol. 92. № 1. P. 110–157.

³ According to one of the fundamental principles of conversation analysis, the contribution of each participant in the interaction should be contextually oriented.

19. Heritage J. & Maynard D. W. Problems and Prospects In the Study of Physician-Patient Interaction: 30 Years of Research. *Annual Revue of Sociology*. 2006. Issue 32. P. 351–374.
20. Hutchby I., Wooffitt R. *Conversation Analysis: Principles, Practicies and Applications*. Cambridge : Polity Press, 2002.
21. Frankel R.M. The laying on of hands: aspects of the organisation of gaze, touch and talk in the medical encounter. *The Social Organization of Doctor-Patient Communication* / ed. S Fisher, AD Todd, pp. 19–54. Washington, DC : Cent. Appl. Linguist, 1983.
22. Frankel R.M. From sentence to sequence: understanding the medical encounter through micro-interactive analysis. *Discourse Process*. 1984. Vol. 7. P. 135–170.
23. Maynard D.W., Schaeffer N.C. Opening and Closing the Gate: The Work of Optimism in Recrouting Survey Respondents. *Standartization and Tacit Knowledge: Interaction and Practice in the Survey Interview* / ed. by D.W. Maynard, H. Houtkoop-Steenstra, N.C. Schaeffer, J. van der Zouwen. New York : John Wiley & Sons, 2002. P. 179–205.
24. Nofsinger R.E. *Everyday Conversation*. London : Sage, 1991.
25. Parsons T. *The Social System*. New York : Free Press, 1951.
26. Sacks H. *Lectures on Conversation*. Oxford : Blackwell Publishing, 1992.
27. Sacks H. An Initial Investigation of the Usability of Conversational Data for Doing Sociology. *Studies in Social Interaction* / Ed. by D. Sudhow. N.Y. : Free Press, 1972.
28. Sacks H. On the Analysability of Stories by Children. In: *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication* / Ed. by J.J. Gumperz, D. Hymes. N.Y. : Holt, Rinehart & Winston, 1972.
29. Sacks H., Schegloff E. Opening up Closings. *Semiotica*. 1973. № 7.
30. Sacks H., Schegloff E., Jefferson G. A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation. *Language*. 1974. Vol. 50. № 4 (part 1). P. 696–735.
31. Subrahmanyama K., Greenfield P.M., Tynes B. Constructing sexuality and identity in an online teen chat room. *Applied Developmental Psychology*. 2004. Vol. 25. P. 651–665.
32. Turchik A. Konversacionny`j analiz institucional'nogo vzaimodejstviya: kommunikativny`e strategii uchastnikov "prevannogo" telefonnogo interv`yu [Conversation analysis of institutional interaction: communication strategies of participants in the "interrupted" telephone interview]. *Socziologiya vlasti*. 2013. № 1–2. P. 122–154 [In Russian].
33. West C. *Routine Complications: Troubles with Talk Between Doctors and Patients*. Bloomington : Indiana Univ. Press, 1984.

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

КУЛЬТУРНИЙ КОЛОНІАЛІЗМ ТА ІМПЕРІАЛІЗМ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ: ЩОДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

CULTURAL COLONIALISM AND IMPERIALISM IN THE SOCIOLOGICAL CONTEXT: TO THE STATEMENT OF THE PROBLEM

У статті побудовано описову характеристику ключових напрямів реалізації культурного колоніалізму й імперіалізму, визначено основні парадигми дослідження культурного колоніалізму й імперіалізму та охарактеризовано освітній, інформаційно-технологічний (цифровий), мистецький, медійно-інформаційний матеріально-культурний колоніалізм та імперіалізм.

У результаті проведеного дослідження сформульовано висновок, що культурний колоніалізм та імперіалізм є стратегіями зовнішнього впливу суспільств, які прагнуть здобути культурне, економічне або політичне домінування над іншими суспільствами шляхом насадження їм своїх культурних систем або їх окремих елементів.

Наголошено на тому, що культурний колоніалізм та імперіалізм є фундованими на культурній ідентичності суспільства-гегемона, яка позиціонується як така, що має істотні переваги над суспільством-об'єктом зовнішнього впливу, що є, як правило, об'єктом культурної, політичної та економічної колонізації. Суспільство-гегемон транслює свою ідентичність через культурні коди в різні сегменти культурної системи суспільства-колонії: політику, право, економіку, фізичну культуру, медіа-комунікації, освіту тощо.

Визначено, що насадження культурної ідентичності суспільства-домінанта може відбуватися паралельно із застосуванням інструментарію військово-політичного й економічного колоніалізму або бути самостійною стратегією. Констатовано, що реакцію суспільств, які стають об'єктами впливу суспільств-колонізаторів і суспільств-імперіалістів, може бути інтерналізація їхніх культурних кодів та ідентичностей або різні за інтенсивністю реакції опору і протидії. При цьому інтенсивність самих контркультурних стратегій суспільств, які стають об'єктами впливу, залежить від розвиненості/нерозвиненості їхньої ідентичності й, відповідно, етноцентризму та націоналізму як складників ідеологій, філософій, релігій в автентичній культурній системі.

Ключові слова: культурний колоніалізм, культурний імперіалізм, освітній колоніалізм та імперіалізм, інформаційно-технологічний (цифровий) колоніалізм та імперіалізм, мис-

тецький колоніалізм та імперіалізм, медійно-інформаційний колоніалізм та імперіалізм, матеріально-культурний колоніалізм та імперіалізм.

The article constructs a descriptive description of the key areas of cultural colonialism and imperialism, identifies the main paradigms for the study of cultural colonialism and imperialism and describes educational, information technology (digital), art, media and information material and cultural colonialism and imperialism.

The study concludes that cultural colonialism and imperialism are strategies of external influence of societies that seek to gain cultural, economic or political dominance over other societies by implanting their cultural systems or their individual elements through

It is emphasized that cultural colonialism and imperialism are based on the cultural identity of the hegemonic society, which is positioned as having significant advantages over the society-object of external influence, which is usually the object of cultural, political and economic colonization. The hegemonic society translates its identity through cultural codes into different segments of the cultural system of the colony society: politics, law, economics, physical culture, media communications, education, etc.

It is determined that the planting of the cultural identity of the dominant society can take place in parallel with the use of the tools of military-political and economic colonialism or act as an independent strategy. It has been stated that the reaction of societies that become the objects of influence of colonizing societies and imperialist societies may be the internalization of their cultural codes and identities, or different in intensity reactions of resistance and opposition. The intensity of the very counter-cultural strategies of societies that become objects of influence depends on the development/underdevelopment of their own identity and, accordingly, ethnocentrism and nationalism as components of ideologies, philosophies, religions in the authentic cultural system.

Key words: cultural colonialism, cultural imperialism, educational colonialism and imperialism, information-technological (digital) colonialism and imperialism, artistic colonialism and imperialism, media-informational colonialism and imperialism and material-cultural imperialism.

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.3>

Гугнін Е.А.

к.соціол.н., доцент,
перший проректор
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Попович В.М.

д.філос.н., доцент,
завідувач кафедри соціальної роботи
та психології
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Постановка проблеми. У соціогуманітарних студіях колоніалізм є представленим як історично сформована система узалежнення одних суспільств іншими. Зазначена система в розвитку охоплює такі історичні періоди:

1. Від великих географічних відкриттів до епохи кризи феодално-монархічного ладу в Європі. Для зазначеного періоду були типовими захоплення територій неосвоєних континентів (Мезоамерика, Африка) і привласнення ресурсів високої капіталізації: золота, срібла, коштовностей, слонової кістки, спецій тощо (іспанська й португальська Конкіста в Америці). У цей період відбувається також торговельна експансія, результатом якої стало встановлення нерівноправних відносин із країнами Сходу (напр., єврофакторії в Азії). Ключовим напрямом колоніальної експансії стає в зазначений період вилучення товарно-сировинних ресурсів із нових континентів до Європи.

2. Промислова революція в Європі та Північній Америці (кінець XVIII – 2 половина XIX століть), у ході якої відбувається переорієнтування колоніальної експансії з вивезення ресурсів із колоній на вивезення готових товарів із метрополій. Отже, якщо на попередньому етапі відбувалося захоплення територій, яке передувало захопленню товарно-сировинних ресурсів, то на цьому етапі стратегія колоніалізму змінилася. Територіальним експансіям тут передують проникнення суспільства-колонізатора на ринки суспільства-колонії.

3. Період імперіалістичної експлуатації колоній (з останньої третини XIX століття), коли за умов усталення вигідних для метрополій товарообмінів відбувається збільшення обсягів вивезення капіталу з метрополій у колонії. Вивезення капіталу, що збільшувалося, мало позитивні наслідки для економічного й політичного зростання суспільств Сходу та Заходу, зокрема для створення армій нового зразка та модернізації виробничих потужностей приватного бізнесу.

У період Другої світової війни й особливо в 2-й половині 40-х – початку 60-х років XX ст. в результаті антиколоніальних рухів розпочався розпад системи колоніалізму. Майже всі колишні колонії здобули незалежність. США, Великобританія, Франція, Нідерланди залишили за собою мізерну порівняно з XX ст. колоніальну периферію, населення якої отримало права, що були аналогічними або близькими до прав жителів метрополій, конституювало самоврядування, отримало фінансово-економічну підтримку від країн-метрополій.

На підставі зазначеного виникли підстави вести мову про зникнення класичного (військово-політичного й економічного) колоніалізму. Однак набуття незалежності, набуття колишніми колоніями обмеженої суб'єктності не гарантувало їм повноцінного суверенітету.

Збереження культурної, політичної й економічної залежності від колишньої метрополії, неперервне втручання метрополій у внутрішні конфлікти в їхніх колишніх колоніях стали прологом культури, політики та економіки неокolonіалізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «культурний імперіалізм» стало частиною наукового дискурсу в XIX ст. й узагальнювало досвід колонізації Індії Британською імперією, маючи початково позитивні конотації. Семантичне поле концепту зазнало негативізації опісля Першої світової війни на тлі ліворадикальної критики імперіалізму.

Одним із систематичних лівацьких критиків культурного імперіалізму став К. Леш [9–10]. Автор в праці «Агонія американського лівацтва» веде мову про культурний імперіалізм США як проникнення американської культури в культурні системи інших держав. Автор наголошує на тому, що культурна експансія, яка подається американською пропагандою як інструмент захисту інтересів демократії, насправді є лише прикриттям для реалізації політичних цілей американської військової машини [10, с. 198–212].

Резонування зазначених ідей у працях із соціології соціального й культурного капіталу в суспільстві та соціології освіти (М. Вебер, П. Бурдьє, Дж.-С. Пассерон, П. Вілліс, Г. Гіро) стало прологом для осмислення освітнього імперіалізму та колоніалізму як тренду системи освіти, що стає інституцією соціального контролю як над своїм, так і над чужими суспільствами, даючи змогу відтворювати й насаджувати культуру, ідеологію та цінності домінуючих соціальних груп суспільства-колонізатора в культурі суспільства-колонії [6, с. 257–291; 12, с. 619–627; 16, с. 240–244; 17].

М. Фуко, виходячи з теоретичного та історичного аналізу біополітики, вважає: «Заходу найлегше змінити – змінити рівень і форми інвестування в людський капітал. Саме на це в дійсності орієнтуються економічні, а також соціальні, культурні та освітні політики всіх розвинених країн. Точно так само, виходячи з проблеми людського капіталу, можна переосмислити проблеми економіки третього світу. А негнучкість економік третього світу сьогодні потрібно переосмислити не стільки в термінах блокування економічних механізмів, скільки в термінах недостатнього інвестування людського капіталу» [7, с. 82–83].

Кульмінацією розвитку концепції «культурного імперіалізму» як методу передачі ідеології домінуючих держав в інші країни можна назвати дослідження Е. Саїда [13–14]. У ньому, зокрема, автор наголошує на тому, що «сучасний орієнталізм є одним із аспектів імперіалізму й колоніалізму ... і він, на відміну від доколониальної ерудиції Данте й д'Ербело, утілює

систематичну дисципліну акумуляції». Зазначений процес для автора «не обмежується інтелектуальними або теоретичними рамками, це неминучим чином призвело орієнталізм до систематичної акумуляції людей і територій». Для дослідника це також означало, що точна реконструкція, наука й навіть уява могли згодом відкрити дорогу арміям, адміністраторам і бюрократії [13, с. 27].

Переосмислення культурного імперіалізму як американської політики, спрямованої на встановлення контролю інших суспільств, розпочалося в 90-х р. в рамках наукових студій соціальної, культурної та ідеологічної «холодної війни». Студії дали змогу здійснити зміщення аналізу «холодної війни» з макросторії відносин держав та урядів на мікросторію індивіда як мікропростору культурної агонії [13, с. 27].

Водночас у соціогуманітарних дослідженнях можна простежити створення критичної парадигми розуміння культурного колоніалізму та імперіалізму (Р. Куїсель, Дж. Гієноу-Хехт), прибічники якої вважають, що чутливість до культурної асиміляції з боку суспільства-колонізатора залежить від герметичності ціннісної свідомості культурних еліт [5; 8]. Якщо останні виявлятимуть недостатню толерантність і відповідний етноцентризм, то політика й практика культурного колоніалізму та імперіалізму можуть загальмуватися й навіть викликати реакції у формі контрасиміляційних рухів (або відповідних етноцентричних контркультур).

Постановка завдання. Метою статті є побудова описової характеристики ключових напрямів реалізації культурного колоніалізму й імперіалізму. Завданнями статті є: 1) визначення основних парадигм дослідження культурного колоніалізму й імперіалізму; 2) побудова описової характеристики освітнього, інформаційно-технологічного (цифрового), мистецького, медійно-інформаційного, матеріально-культурного колоніалізму й імперіалізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковому дискурсі концепти «культурний колоніалізм» і «культурний імперіалізм» можна вважати термінологічними новаціями, попри виражену усталеність поняття «колоніалізм», яким наукова громада послуговується для визначення панування розвинених країн Європи (з кінця XV століття) і США (з XIX століття) над регіонами Азії, Африки, Латинської Америки, Австралії та Океанії (до поч. 60-х р. XX ст.), Японії (1-а пол. XX ст.), Східної Азії та Океанії.

Формування колоніальної периферії Європи й Америки започатковано в епоху Великих географічних відкриттів. Протягом 500 років відбувалося формування метрополій-імперій: Великої Британії, Німеччини, Іспанії, Нідерландів, Португалії, Франції, Бельгії, Данії, Італії, США, Швеції, Японії.

Колоніалізм у його класичному розумінні є фундованим на базуванні військових гарнізонів і колоніальних адміністрацій; установленні торговельних монополій, примусовому вилученні природних ресурсів, позаекономічній експлуатації населення (з використанням інституцій рабства-кріпацтва), тотальному та/або вибірковому геноциді. Для реалізації колоніальної політики суспільства метрополії створювали спеціалізовані державні органи або приватні корпорації, які опікувалися торгівлею, екстракцією ресурсів, регулюванням демографічних пропорцій суспільства-колонії тощо.

З розвитком буржуазного суспільства відбувається також еволюція технологій колоніальної експлуатації суспільств периферії. На зміну класичним формам вивезення сировинних ресурсів і живої робочої сили приходять новітня торговельна політика, яка дає метрополії змогу підтримувати режим штучної монокультурності колонії та перетворювати їх на аграрно-сировинні додатки розвиненіших суспільств.

У рамках концепції модернізації колоніалізм, проте, інтерпретується не лише як гальмівне для суспільств-колоній явище, а і як підтримувач їх зростання. Попри культурний, політичний та економічний егоїзм метрополій, у колоніальній периферії відбувалося зростання нової антиколоніальної культури, відбувалося ускладнення соціальної структури, формування альтернативних еліт, безперервно відбувався міжкультурний обмін

Україна, займаючи специфічне геокультурне, геополітичне та геоекономічне становище містка між Сходом і Заходом Європи, із XVII століття й до нашої доби, перетворилася на грально-експериментальний майданчик різноманітних проєктерів культурного колоніалізму. Культурний колоніалізм у сучасних умовах можна вважати однією з найдієвіших ідеологій м'якої сили, сутність якої полягає в узалежненні через нав'язування культурної оптики меншовартісності.

Ця оптика меншовартісності є фундованою на засадах побудови такої картини соціального світу й самосприйняття об'єкта зовнішнього впливу, у яких цей об'єкт визнає свою культурну недієздатність, неспроможність формувати автентичні культурні сенси, неможливість обійтись без твердого і надійного опертя в особі гегемона-колонізатора.

У комунікативному аспекті суб'єкти культурного колоніалізму послуговуються расистською риторикою знецінення об'єкта потенційного впливу. Нав'язування йому культурної гегемонії відбувається на основі інфляції власних сенсів і практик, що стає досяжним за рахунок конструювання образу всемогутнього й відповідального за долю слабких світу цього гегемона. Культурна гегемонія колонізатора

передбачає створення ціннісної системи панування, яка включає міфологічні, релігійні, філософсько-світоглядні, політико-ідеологічні та мистецькі засади.

У міфологічному аспекті культурний імперіалізм фундований на міфі про першородство. Цей міф змістовно збігається з образами та наративами батьківства і старшого братерства, які уможливають та обґрунтовують історичну першість і вищість культурного колонізатора над метрополією. При цьому самій метрополії приписується образ дитини, молодшого брата або підлітка, який не розуміє «мудрості життя», «хитрощів, тонкощів і складнощів дійсності» тощо.

У суто історичному сенсі метрополія-«молочний брат», «дитина» або «підліток» презентується в образі архаїчної, відсталої, неспроможної до історичного поступу спільноти. Усі культурні, економічні політичні складники життєустрою цієї спільноти піддаються медійно-пропагандистському знеціненню. Культура метрополії проголошується провінційною та периферійною, політика – архаїчною та корумпованою, недостатньо соціалізованою, економіка – неефективною та відсталою. Простори внутрішньої й зовнішньої культурної експансії відмарковуються як простори вічного минулого, яке потребує осучаснення, модернізації, новації тощо.

Суспільства-культурні колонізатори мають подбати й про власне обожнення у сфері релігійних культів. Для цього зовсім не обов'язково створювати будь-яку неорелігію, оскільки достатньою буває видозміна релігійного позиціонування вже наявної в колонізатора релігії.

Релігія суспільства-колонізатора презентується суспільству-метрополії як розвиненіша, реалістичніша, складніша, просунутіша та гуманніша. Свої амбіції у сфері релігійного узалежнення колонізатор аргументує дикунством, варварством, архаїчністю, демонічністю й жорстокістю релігії суспільства-метрополії.

Така аргументація може використовуватися як самостійно, у пропаганді та міжкультурних комунікаціях, так і як супровід військових інтервенцій і геноцидів. Достатньо звернутися до історичних прецедентів великих географічних відкриттів, які поряд зі звичайним грабунком захоплених територій супроводжувалися також релігійним дискурсом надцінності білої європейської людини.

Дискурс надцінності релігії колонізатора супроводжував також формування Османської імперії в період захоплення територій кавказьких народностей. З іншого боку, в історії суспільств є наявними демонстрації релігійної спорідненості, подібності й тотожності релігійної ідентичності в період колонізації. Так, опісля березневих статей 1654 року колонізація українських територій Росією обґрунтовува-

лася потребою єднання православних і спільного протистояння «бусурманському ярму».

Колоніальна гегемонія в культурному колоніалізмі й імперіалізмі продовжується в обґрунтуванні нової моделі соціального світопорядку, що дає підстави вести мову про своєрідну філософію культурного колоніалізму й імперіалізму. У цій філософії в засадничується такий тип ідентичності колонізатора, який розбудовує від себе символічний універсум і систему «центр-периферія». При цьому колонії нав'язується периферійна ідентичність у всіх складниках цього світопорядку. Ідеться передусім про неправильну систему цінностей, неправильно обраний шлях історичного розвитку, духовно-культурну нерозвиненість у минулому тощо.

Розбудова системи «центр-периферія» розпочинається з визначення образу Сакральної першореальності й продовжується в розбудові сакрального світопорядку, який має бути визнаний колонією як рятівне коло. Так, британський літератор Р. Кіплінг, який присвячував твори індійському суспільству, міркує про збереження британського колоніального панування в Індії. При цьому критика колоніальної адміністрації та викриття її недоліків, прорахунків не заважають авторові конструювати ідеальний образ британського метрополіала, який був би зануреним у внутрішнє життя індійського суспільства, знав його таємниці, умів злитися з ним, не забуваючи про засадничу місію культурного імперіаліста [2].

Подібний образ вибудовано автором у романі «Кім», сюжетна лінія якого полягає в перебуванні «ідеального колонізатора» в штучно створеному середовищі Британської Індії, яка нібито виключала реальний конфлікт між колонізаторами і колонізованими. Однією з умов збереження британського культурного панування над Індією автор уважав непорушність культурного життєустрою індусів, що також відображало філософію колонізаторів в аспекті розуміння простору колонії як периферійного, а самого населення – як інфантильного, такого, що не є спроможним досягнути духовні переваги ліберальної цивілізації [2].

Колоніальна риторика захисту традиціоналістського життєустрою колонії у філософії колонізатора може супроводжуватися зверхньо-критичним ставленням до автохтонних інтелектуальних еліт при ігноруванні їхніх потенційних здібностей, приниженні, реалістичній оцінці конкурентоспроможності, скепсису щодо освоєння культури суспільства-колонізатора, маргіналізації та периферизації образу колонії тощо.

З іншого боку, для колонізованих суспільств визнання своєї соціально-історичної та культурної меншовартісності буває комплементарним щодо подібної метрополіальної зверхно-

сті. Ідеться про відповідні дискурси запізнілих і пригноблених спільнот, їхню культурну маргінальність, репресовану ідентичність, ірраціонально-зрозумілу відсталість тощо.

Ідеологія культурного колоніалізму й імперіалізму змістовно збігається зі створенням і підтриманням культурних асиметрій між різними суспільствами, що відображається в сучасних умовах на розвитку постінформаційної культури, соціальних інституцій і цифрово-зумовлених соціальних ієрархій. Культурний колоніалізм та імперіалізм у соціальних практиках є сукупністю технологій просування та нав'язування культури, культури суспільства-домінанта суспільству-субмісиву.

Відносини домінантності-субмісивності щодо культур і суспільств мають розглядатися в аспекті асиметричного культурного обміну, за умов якого суспільство-метрополія культурно асимілює автентичну культуру суспільства-колонії, що означає для останнього втрату культурного суверенітету, а разом із ним зрілих форм інституційної та соціально-групової спільнотності. Ідеться про руйнацію базових для розвиненого суспільства інституцій: медицини, освіти, культури, ідеологічного апарату тощо, що супроводжується зникненням відповідних соціальних груп і прошарків населення, переважно інтелектуального класу.

Змістом культурного колоніалізму й імперіалізму можна вважати спеціально створені культуро-продукуючими або владно-централізуючими інституціями тих чи інших суспільств стратегії інтервенцій у культуру інших суспільств, етносоціальних спільнот, результатом якої стає створення чужорідної щодо цієї спільноти сфери ціннісної свідомості, соціальних інститутів, статусно-рольових ієрархій, традицій, норм, переконань тощо.

Розгортання стратегії культурного колоніалізму й імперіалізму може відбуватися у відкритих і прихованих формах. За відкритої стратегії між суспільством-метрополією та колонією виникає міжкультурний конфлікт, спричинений відмінностями в ідентичностях суспільств-конфліктерів.

Результатом міжкультурного конфлікту може бути повна/часткова руйнація культурної та/або соціальної системи, що дає змогу в подальшому суспільству-колонізатору нарощувати та закріплювати свій геополітичний, гео економічний і геокультурний вплив щодо суспільства-колонії. У більшості випадків метою інтервенцій у міжкультурних конфліктах стає відчуження суспільства від культури з наслідками руйнації його культурної ідентичності й подальшим зниженням якості соціальних зв'язків.

За прихованої форми культурно-колоніальної та культурно-імперіалістичної стратегії суспільство-колонізатор застосовує техноло-

гії м'якої сили, поняття якої стало вжитковим для дискурсу завдяки Р. Наю. Автор вирізняв у м'якій силі три засадні напрями: 1) культуру; 2) політичну ідеологію; 3) зовнішню політику [3].

Серед типів культурного колоніалізму й імперіалізму варто виділити освітній, інформаційно-технологічний (цифровий), мистецький, медійно-інформаційний, матеріально-культурний колоніалізм та імперіалізм.

Освітній колоніалізм та імперіалізм передбачає насадження культурної ідентичності суспільства-колонізатора засобами освітньої системи та її інституціями: культурно-просвітницькими організаціями, школами, університетами тощо. При цьому йдеться як про просування іншо-етнічних та іншо-культурних закладів освіти в просторі суспільства-колонії, так і про різноманітні програми міжкультурного обміну, які дають змогу формувати кадри з культурною ідентичністю суспільства-колонізатора з людського капіталу суспільства-колонії. Освітній колоніалізм та імперіалізм можуть включати також створення бібліотек, освітніх фондів, надання експертно-консультаційної допомоги суспільствам-акцепторам, упровадження програм навчального обміну тощо [4, с. 487–510; 15].

Інформаційно-технічний (цифровий) колоніалізм та імперіалізм у сучасних умовах співпадають із домінуванням того чи іншого суспільства у сфері виробництва та просування інформаційно-комунікаційних технологій і різноманітних цифрових сервісів, як-от: цифрових фінансів, соціальних мереж, великих даних [1, с. 5–29].

Проекти фінансової цифровізації мають банківське авторство й упровадження. З іншого боку, цифрові проекти онлайн-платежів, мобільних грошей і цифрової валюти від початку лобювалися промисловими та інтернет-компаніями. Самі новації створено в суспільствах із нерозвиненим банківським сектором для компенсування його недоликів. Нині можливості зазначених електронних інструментів використовуються повсюдно [1, с. 5–29].

Захищені онлайніві платежі створюють основи для електронної торгівлі. Електронні перекази знижують витрати на перекази коштів. Взаємне кредитування створює можливості для розширення доступу фінансових коштів для підприємців-початківців. Уряди можуть здійснювати платежі й надавати соціальну допомогу з меншими витратами, знижуючи ризики шахрайства й відтоку фінансів. Разом із тим за відсутності синхронних змін в електронізації фінансів і розвитку регуляторних інструментів зазначені новації створюють нові ризики для стабільності фінансової системи.

Соціальні мережі є засобом соціальних комунікацій, і цифрові технології прискорили процес їх формування. Приблизно 20% меш-

канців планети є учасниками однієї або декількох соціальних мереж. Соціальні мережі сприяють вигідній з економічного погляду взаємодії, переорієнтовують поведінку користувачів у векторах розвитку, стають базою для збору й поширення інформації при стихійних лихах і в надзвичайних ситуаціях, а також сприяють залученню учасників до політичного життя й соціальних трансформацій. Соціальні мережі відіграли важливу роль у подіях недавнього минулого («Арабська весна», рух «Захопи Уолл-Стріт»), що дає підстави вважати їх інструментами поширення ідей демократії, хоча їх реальний вплив іноді оцінюється доволі скептично [1, с. 5–29].

Питання про можливу роль соціальних мереж у реалізації зовнішнього впливу потребує їх подальшого вивчення. Як джерело інноваційних ідей соціальні мережі також залишаються каналом поширення пліток, наклепів, недостовірної інформації, домагань, знущань і злочинів. Один із важливих висновків полягає в тому, що використання соціальних мереж як інструментів зовнішнього впливу значною мірою залежить від типу суспільства.

Своюроль тут відіграють відмінності доступності технологій, рівневі освіти й соціально-політичній ситуації загалом. Так, наприклад, в авторитарних суспільствах люди виявляють менше прагнення поширювати інформацію (наприклад, через ретвіти). У демократичних суспільствах, навпаки, є поширеними практики необмеженого обміну особистою інформацією, що дає додаткові можливості її використання акторами зовнішнього впливу.

Під час дослідження великих даних і відкритих даних у контексті такого предмета дослідження, як зовнішній вплив, у фокусі уваги опиняються дві взаємопов'язані новації. Великі дані відрізняються величезними обсягами і швидкістю передачі й надходять з незліченної кількості джерел – від супутників до сенсорів і від хмар до масових скупчень народу [1, с. 5–29].

Аналітика великих даних застосовується задля вдосконалення планування транспортних потоків, оцінювання укрупнених макроекономічних показників (відоме також як «короткострокове прогнозування»), відстеження ходу поширення епідемії, удосконалення оцінки позичальників і підбору роботи.

Відкриті дані перебувають у вільному й безперешкодному доступі, є дигітальними й доступними для використання без будь-яких обмежень. Найважливішим джерелом відкритих даних є або може бути уряд.

Численні оцінки потенційного економічного значення великих даних і відкритих даних коливаються в межах від сотень мільярдів до трильйона доларів на рік. Однак стійкі, ефективні, укрупнені приклади використання

великих даних і відкритих даних у країнах, що розвиваються, зустрічаються відносно рідко, більша частина великих даних перебуває у власності приватних структур – великих компаній електрозв'язку та інтернет-компаній, які не поспішають ділитися ними з побоювання порушити недоторканність особистого життя клієнтів або підірвати конкурентоспроможність компанії [1, с. 5–29].

Розуміючи маніпулятивні можливості послугоування великими даними, державні відомства також не прагнуть ділитися даними, навіть у тих випадках, коли це може забезпечити істотні соціальні зрушення. Так, наприклад, серед країн, які брали участь в опитуванні «Барометр відкритих даних», третина країн із високим рівнем доходу і 85 відсотків країн, що розвиваються, нічого або майже нічого не зробили для того, щоб відкрити картографічні дані. Серед причин цього – зовнішньополітичні та військові перестороги, які на поверхні озвучуються як «відсутність технічних навичок, брак коштів і небажання виносити дані на перевірку».

Цілоком самостійним напрямом культурного колоніалізму є мистецький колоніалізм. Він передбачає насадження, популяризацію іншокультурної ідентичності засобами художньої літератури, кіно, музики, образотворчого мистецтва, театру, скульптури тощо.

Медійний (комунікаційний), або електронний колоніалізм та імперіалізм змістовно включає: а) відносини залежності від імпорту інформаційно-комунікаційних технологій (включаючи програмне забезпечення, людський капітал, інформаційні протоколи тощо), що дає змогу суспільству-експортеру інфільтрувати норми, цінності та експектації своєї культурної системи, що може мати наслідком зміну культурної системи суспільства-імпортера й запуск у ньому відповідних соціальних трансформацій; б) контроль над комунікаціями одного суспільства над іншим з наслідками підпорядкування пануванню цього суспільства з деконструктивними наслідками для автохтонної культурної системи суспільства-об'єкта панування; в) «стратегія здешевлення медіапродукції спрямована на придушення медіаіндустрій у країнах третього світу за рахунок диспаритетної цінової політики, яка робить функціонування медіаіндустрій у зазначених країнах економічно невігідним і призводить у результаті цього до домінування медіа-лідера продажів у їхньому культурному просторі» [11, с. 74].

Матеріально-культурний колоніалізм та імперіалізм є стратегією насадження культурної ідентичності через різні сегменти фізичної культури, як-от: культури формування тілесності, культури харчування, культури одягу, культури інтер'єризації житла, культури

дизайну, культури автовиробництва тощо. Так, добре відомим у контексті пострадянського досвіду є американський культурний колоніалізм у сфері культури одягу та культури харчування (предмети одягу з котону, перші Мак-Дональдси, нині – американські проекти спортивних комплексів, системи здорового харчування тощо).

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, культурний колоніалізм та імперіалізм є стратегіями зовнішнього впливу суспільств, які прагнуть здобути культурне, економічне або політичне домінування над іншими суспільствами шляхом насадження їм своїх культурних систем або їх окремих елементів.

Культурний колоніалізм та імперіалізм є фундованими на культурній ідентичності суспільства-гегемона, яка позиціонується як така, що має істотні переваги над суспільством-об'єктом зовнішнього впливу, що є, як правило, об'єктом культурної, політичної та економічної колонізації. Суспільство-гегемон транслює свою ідентичність через культурні коди в різні сегменти культурної системи суспільства-колонії: політику, право, економіку, фізичну культуру, медіа-комунікації, освіту тощо.

Насадження культурної ідентичності суспільства-домінанта може відбуватися паралельно із застосуванням інструментарію військово-політичного й економічного колоніалізму або бути самостійною стратегією. Реакцією суспільств, які стають об'єктами впливу суспільств-колонізаторів і суспільств-імперіалістів, може бути інтерналізація їхніх культурних кодів та ідентичностей або різні за інтенсивністю реакції опору і протидії. При цьому інтенсивність самих контркультурних стратегій суспільств, які стають об'єктами впливу, залежить від розвиненості/нерозвиненості їхньої ідентичності й, відповідно, етноцентризму та націоналізму як складників ідеологій, філософій, релігій в автентичній культурній системі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всемирный банк. 2016 год. Доклад о мировом развитии 2016 «Цифровые дивиденды». Обзор. Всемирный банк, Вашингтон, округ Колумбия. Лицензия: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.
2. Кіплінг' Р. Кім / пер. з англ. Ю. Джугастрянська, за ред. В. Чернишенка. Тернопіль : НК-Богдан. 2017. 256 с.
3. Най Дж. «Мягкая сила» и американско-европейские отношения. *Свободная мысль – XXI*. 2004. № 10. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/>.
4. Bourdieu P. Cultural Reproduction and Social Reproduction. Karabel J., Halsey A. *Power and Ideology in Education*. New York, 1977. P. 487–510.
5. Gienow-Hecht J. Transmission Impossible: American Journalism as Cultural Diplomacy in Post-War Germany, 1945–55. Baton Rouge, 1990.
6. Giroux H. Theories of Reproduction and Resistance the New Sociology of Education. *Harvard Educational Review*. 1983. Vol. 53. № 3. P. 257–291.
7. Foucault M. «Truth and Power» in Faubion, James D. (ed.) *Essential Works of Foucault*. Volume 3. Power New York : The New Press, 1979.
8. Kuisel R. *Seducing the French: The Dilemma of Americanization*. Berkeley, Univ. Press, 1993.
9. Lasch Ch. *The Agony of American Left*. New York, 1969.
10. Lasch Ch. *The Cultural Cold War*. *The Nation*. 1967. 11 September. P. 198–212.
11. Lee, Siu-Nam Lee (1988). «Communication imperialism and dependency: A conceptual clarification». *International Communication Gazette* (Netherlands: Kluwer Academic Publishers) (41). P. 74.
12. Passeron J.-C. Theories of Social-Cultural Reproduction. *International Social Science Journal*. 1983. Vol. 38. № 4. P. 619–627.
13. Said E. *Culture and Imperialism*. London, Sage, 1994.
14. Said E. *Power, Politics, and Culture: Interviews with Edward W. Said*. New York, Publisher , 2001.
15. Tomlinson J. *Cultural imperialism: a critical introduction*. London : Continuum, 2002.
16. Weber M. *The Rationalization of Education and Training*. Gerth H., Mills C.W.R. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York, 1946. P. 240–244.
17. Willis P. *Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working-Class Jobs*. New York, 1981.

СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

STRATEGIES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL HELP FOR PARTICIPANTS OF BATTLE OPERATIONS IN MODERN UKRAINIAN CONDITIONS

Специфіка соціально-реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій є недостатньо вивченою, особливо щодо розроблення ефективних стратегій програм та їх експертної оцінки, тому метою статті є аналіз типізованих проблем військових, які повернулися з війни, а також розгляд психологічних реалій їхньої реабілітації. Зазначено, що реабілітаційна допомога колишнім військовим не має обмежуватися тільки медичною та фінансовою підтримкою, адже має передбачати також комплексну психологічну допомогу та соціальну реабілітацію. Встановлено, що основними психологічними проблемами колишніх військових є підозрілість, агресивність, страх, демонстративність поведінки, конфлікти в родині, непорозуміння з колегами, емоційна напруженість, почуття самотності, підвищена драматичність і агресивність, зловживання алкоголем і наркотиками, життєвий песимізм, відсутність довіри до людей, відсутність сенсу життя, невпевненість у своїх силах, нездатність впливати на хід подій, потреба мати при собі зброю, бажання помсти, ставлення до жінок як до об'єкта сексуального задоволення, пошук екстриму. Визначено основні соціальні сімейні проблеми учасників бойових дій. Отже, ними є обмеження у міжсімейних, внутрішньосімейних і міжособистісних контактах, зниження можливостей комунікації між членами родини, дефіцит чоловічого впливу на виховання дітей, проблеми з освітою і вихованням дітей, проблеми з працевлаштуванням і соціальним станом членів родин. Зроблено висновок, що важливими напрямками вирішення проблеми допомоги учасникам бойових дій є максимально широке інформування про можливості соціальної реабілітації, використання різних форм роботи, формування продуктивної рефлексії особистості, адаптація закордонного досвіду реабілітаційних програм до українських реалій, розширення та вдосконалення служби військових психологів, створення локальних інформаційних мереж та забезпечення їх постійного змістового оновлення.

Ключові слова: соціальна допомога, психологічна допомога, посттравматичний стресовий розлад, соціальний захист, психологічний захист.

The specifics of social rehabilitation work with combatants are insufficiently studied, especially in terms of developing effective program strategies and their expert evaluation. Therefore, the aim of the article is to analyze the typical problems of servicemen who returned from the war, as well as to consider the psychological realities of their rehabilitation. It is noted that rehabilitation assistance to ex-servicemen should not be limited to medical and financial support, but should also include comprehensive psychological assistance and social rehabilitation. It is established that the main psychological problems of ex-servicemen are suspicion, aggression, fear, demonstrative behavior, family conflicts, misunderstandings with colleagues, emotional tension, feelings of loneliness, increased irritability and aggression, alcohol and drug abuse, life pessimism, lack of trust, lack of meaning in life; insecurity; inability to influence the course of events, the need to carry a weapon, the desire for revenge, the treatment of women as an object of sexual pleasure; extreme search. The main social family problems of combatants are identified: restrictions on interfamily, interfamily and interpersonal contacts; reduced opportunities for communication between family members; lack of male influence on the upbringing of children; problems with education and upbringing of children; problems with employment and social status of family members. It is concluded that important areas of solving the problem of assistance to combatants are the widest possible information about the possibilities of social rehabilitation, the use of various forms of work, the formation of productive reflection of personality, adaptation of foreign experience of rehabilitation programs to Ukrainian realities, expansion and improvement of military psychologists, local information networks and ensuring their constant content updating.

Key words: social assistance, psychological assistance, post-traumatic stress disorder, social protection, psychological protection.

УДК 364.043.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.4>

Міщик Л.І.

д.пед.н., професор,
завідувач кафедри психології
та соціальної роботи
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка

Шиман Д.Л.

головний спеціаліст відділу
персоніфікованого обліку пільгової
категорії населення управління
соціального захисту
Шосткинська районна державна
адміністрація

Постановка проблеми. Суспільно-політичні події останніх років у світі та Україні переконують у тому неспростовному факті, що будь-яка війна залишає глибокий слід у долі країни, нації, родини, окремої людини та безпосередньо впливає на їхнє майбутнє. Цей деструктивний вплив породжував і продовжує формувати військовий синдром на всіх рівнях українського суспільства, тому життєво необхідно знайти такі оптимальні стратегії реабілітації воїнів, які захищали й захищають вітчизну, які б мінімізували руйнівний вплив

екстремальних військових умов на психіку й фізичний стан людей, повернули їм щастя повсякденного життя.

Саме цю функцію покликаний виконувати інститут соціального захисту людини і, зокрема, та його ланка, яка відповідає за програми із захисту ветеранів різних війн. Важливість здійснення соціального захисту цієї категорії українського населення зумовлена тим, що станом на 1 липня 2019 року в Україні мешкало майже 1 млн. 5 тис. ветеранів війни, серед яких є люди, які мали статус осіб

з інвалідністю внаслідок війни, учасника війни або учасника бойових дій. 470 тис. з них отримали цей статус під час Другої світової війни, майже 60 тис. були учасниками війни в Афганістані, а 370 тис. є учасниками антитерористичної операції (АТО)/операції об'єднаних сил (ООС). Тим часом численні дослідження виявляють проблеми погіршення фізичного, морально-психологічного, матеріального, соціального стану ветеранів війн [1; 2; 3; 4; 5] та зумовлюють необхідність негайного пошуку нових дієздатних способів і методів їх державного захисту, психологічної реабілітації та соціальної адаптації.

Доведено, що учасники бойових дій зазнають такого граничного нервового перенапруження під час збройних заворушень, який породжує хронічний стрес. Проте після звільнення з військової служби ветерани війни опиняються наодинці з проблемами адаптації до мирного життя, що за час перебування на фронті стало для них чужим та антагоністичним.

Система соціального захисту населення, на жаль, не напрацювала переконливо успішних стратегій соціально-реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій та особами з інвалідністю внаслідок війни, тому нові дослідження в цьому напрямі, досагальнення вітчизняного й закордонного досвіду, вироблення стратегій соціальної реабілітації воїнів, їх експертна оцінка будуть корисними та актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі розглядаються різні аспекти роботи з учасниками бойових дій та членами їх сімей. Отже, підходи до державного регулювання соціального захисту учасників АТО та членів їхніх сімей розглядали П. Ворона, Л. Кисіль, О. Корольчук, М. Кравченко, В. Мацько, Л. Сіньова, І. Грабчук; концептуальні підходи до вивчення сімей військовослужбовців і проведення з ними сімейної терапії перебували в полі зору В. Багрій, В. Бондаренко, О. Запорожець, Н. Зарецької, Н. Олексюк; фундаментальні положення соціальної педагогіки, соціальної психології та соціальної роботи, що склали підґрунтя для побудови системи комплексної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій, виробили О. Євсюков, І. Зверева, А. Капська, І. Козубовська, Є. Потапчук, Л. Романовська, І. Трубавіна, С. Харченко; теоретичні основи технологій і методів реабілітаційної діяльності військовослужбовців Збройних Сил України вивчали В. Березовець, В. Горлинський, О. Здоровицький, О. Ковальчук, О. Кокур; положення військової педагогіки й психології розроблювали О. Діденко, С. Іващенко, М. Козяр, Л. Литвиненко, А. Маклаков, В. Невмержицький, В. Ягупов.

Втім, специфіка соціально-реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій на фоні наведених переконливих практичних і теоре-

тичних здобутків соціальної психології і соціальної роботи дещо програє щодо вивченості, напрацювання дієвих стратегій реалізації реабілітаційних програм та їх експертної оцінки.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз типізованих проблем військових, які повернулися з війни, й зосередження на психологічних реаліях їхньої реабілітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні стало очевидно, що актуальними проблемами військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, були перш за все психогенні порушення. В Україні це насамперед стосується учасників локальних воєн, а саме конфлікту в Афганістані (1979–1989 роки) і збройного конфлікту на Сході України (з 2014 року й дотепер).

Результати наукових розвідок доводять, що в людей, які перебували в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з військовими діями, виникають так звані посттравматичні стресові порушення. За даними досліджень психічних патологій серед військовослужбовців строкової служби, які брали участь у бойових діях, психогенні розлади досягають 70% в офіцерів, у прапорщиків цей показник дещо менше. У 15–20% рядових військовослужбовців, які пройшли через збройні конфлікти, є хронічні посттравматичні стани, викликані стресом. Спостереження провідних військових психіатрів, які вивчають частоту й структуру санітарних втрат під час військових конфліктів і локальних воєн, переконують у тому, що останнім часом істотно змінилась картина втрат психіатричного профіля в бік збільшення числа розладів пограничного рівня. Однак набагато серйознішими ці фахівці визнають пом'якшені та відтерміновані наслідки війни, які впливають не тільки на психофізичне здоров'я військовослужбовців, але й на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій [5; 6].

Вже доведено, що саме посттравматичні стресові зміни у колишніх військових спричиняють виникнення нездорових сімейних відносин, особливих життєвих сценаріїв і можуть впливати на все подальше життя колишнього військового. Дослідниками встановлено, що в учасників бойових дій повторюються яскраві сновидіння із сюжетами бойових ситуацій та нічні жахи, мають місце спогади про психотравмувальні події, які супроводжуються переживаннями, раптові сплески емоцій із «поверненням» до травмувальних ситуацій. Часто виникають думки про самогубство, нерідко вони реалізуються: невтішна світова статистика доводить, що на кожного загиблого на війні військовослужбовця припадає один випадок самогубства ветеранів у період після проходження військової служби [7]. За даними ЄРДР (Єдиного реєстру досудових розсліду-

вань) на 1 квітня 2018 року, з майже 326 тисяч учасників ООС щонайменше 554 особи вчинили самогубство. Для порівняння, більше 50 тис. (за деякими даними, близько 100 тис.) ветеранів війни у В'єтнамі покінчили життя самогубством з моменту повернення військ до 1990 року [8].

Стає цілком зрозуміло, що реабілітаційна допомога колишнім військовим має не обмежуватися тільки медичною й фінансовою підтримкою, адже перш за все слід задіювати психологічну допомогу та соціальну реабілітацію, які мають працювати комплексно.

У цьому переконує те, що кожен п'ятий учасник бойових дій за відсутності будь-яких фізичних ушкоджень страждає нерво-психічними розладами, а серед поранених та інвалідів – кожен третій [5; 6]. Головними психологічними проблемами колишніх військових є підозрілість, агресивність, страх, демонстративність поведінки, конфлікти в родині, непорозуміння з колегами, емоційна напруженість та емоційна усамітненість, підвищена дратівливість й агресивність, зловживання алкоголем і наркотиками. Всі описані особливості психічного стану учасників бойових дій свідчать про прояви в них синдрому посттравматичних стресових розладів, тому актуальним є формування ефективного системи соціально-психологічної реабілітації для військовослужбовців, а саме ветеранів війни та учасників військових конфліктів [9].

Аналіз публікацій дослідників-психологів та реабілітологів, які працювали з учасниками локальних бойових дій, результати бесіди з колишніми військовими та проведене анкетування дали змогу виявити такі психологічні проблеми в осіб, які брали участь у бойових операціях. Приблизно в 10% опитаних спостерігається нестійкість психіки, за якої навіть незначні життєві труднощі штовхають колишнього військового на самогубство, особливі види агресії, страх раптового нападу, почуття вини за те, що залишився живим, ідентифікацію себе з убитими.

До основних негативних психічних станів, наявних у ветеранів війни, належать такі:

- 1) життєвий песимізм (часто загострений щодо будь-якої буденної ситуації), неправильно трактовані дії та вчинки інших як по відношенню до самих військових, так і взагалі;
- 2) відсутність довіри до людей, нездатність говорити про війну;
- 3) відсутність сенсу життя;
- 4) невпевненість у своїх силах;
- 5) відчуття нереальності того, що відбувалось на війні;
- 6) відчуття того, що ти загинув на війні;
- 7) нездатність впливати на хід подій;
- 8) відстороненість у спілкуванні з іншими людьми;

- 9) тривожність;
- 10) потреба мати при собі зброю;
- 11) неприйняття ветеранів інших воєн;
- 12) негативне ставлення до представників влади;

13) бажання помститися комусь, злість за те, що змушений воювати, адже не мав іншого життєвого вибору, ніж піти воювати;

14) ставлення до жінок тільки як до об'єкта сексуального задоволення;

15) пошук екстриму, потреба брати участь у небезпечних «пригодах»;

16) спроба знайти відповідь на питання, чому загинули друзі, а не сам [8].

Однак насамперед важливо зрозуміти причини виникнення симптомів і наслідків посттравматичного стресового розладу у колишніх військових. Причини, на перший погляд, лежать на поверхні: на долю учасників бойових дій (особливо ветеранів) випало занадто багато тяжких хвилювань. Події війни впливали не тільки своєю інтенсивністю, але й частою повторюваністю, психотравмувальні епізоди або наступали дуже часто, або були безперервними, тому в людини не було часу й можливостей на рефлексію та відпочинок. У таких виняткових глибоко травмувальних умовах бійцям для виживання необхідні були такі навички та способи поведінки, які не можна вважати нормальними й загальноприйнятими в мирному житті. Багато з цих стереотипів поведінки, придатних тільки для бойових умов, так глибоко вкорінилися, що проявляються й будуть проявлятися ще багато років, тому всім учасникам бойових дій необхідно пройти період соціально-психологічної реабілітації, індивідуалізований щодо виявів симптомів і наслідків посттравматичного стресового розладу в кожного конкретного військового.

Також доцільно проаналізувати різноманітні проблеми в родинях військовослужбовців. На думку Л. Гончаренка, «специфіка статусу учасника бойових дій є важливим соціальним фактором, який впливає на відносини в родині» [10, с. 13]. У своїй життєдіяльності родина учасника бойових дій неодмінно має справу з комплексом проблем, які можуть негативно впливати на виховання дитини. На основі аналізу наукової літератури [11] серед найбільших проблем родин учасників бойових дій виділяємо соціальні, побутові, матеріальні, психологічні та проблеми зі здоров'ям.

До соціальних сімейних проблем учасників бойових дій належать обмеження у міжсімейних, внутрішньосімейних та міжособистісних контактах; зниження можливостей комунікації між членами родини; дефіцит чоловічого впливу на виховання дітей (особливо хлопчиків); проблеми з освітою та вихованням дітей учасників бойових дій; проблеми з працевлаштуванням і соціальним станом членів

родин, зокрема дружин (чоловіків) учасників бойових дій, які пояснюються обмеженістю робочих місць з високою заробітною платою та вільним графіком роботи, що дало б можливість повноцінно займатися вихованням дітей; проблема неадекватної взаємодії родини учасника бойових дій із соціумом.

Матеріальні (економічні) негаразди в родинах військовослужбовців пов'язані з мало-забезпеченістю, зумовленою економічною нестабільністю в державі, наслідками чого є низька оплата праці, відсутність можливості знайти додаткові заробітки, необхідність високої оплати за оренду житла (за умови відсутності власного житла), а також труднощами з працевлаштуванням членів родини, труднощами в організації повноцінного сімейного дозвілля.

До типових психологічних сімейних проблем учасників бойових дій належать високий рівень тривожності; формування негативного сімейного мікроклімату; проблеми внутрішньородинної взаємодії; підвищений рівень агресивності батьків – учасників бойових дій; проблеми з психологічним та психічним здоров'ям як самого учасника бойових дій, так і членів його родини; напруженість і соціально-психологічний дискомфорт; психологічна та фізична втома [11, с. 112].

З огляду на зазначену інформацію, крім комплексності надання реабілітаційної допомоги учаснику бойових дій, слід передбачити роботу з родиною військового, без якої, як ми вважаємо, максимально ефективного результату не досягти.

Розглянемо тепер, спираючись на власну дослідну роботу з учасниками бойових дій, проведену у 2018–2019 роках у Шостці та Шосткінському районі Сумської області, стан соціального захисту й реабілітації учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та їх сімей. Наші дослідження нормативних документів, конкретної наданої допомоги колишнім військовим, анкетування, польові дослідження дали змогу узагальнити такі невідомі спостереження.

1) Органи виконавчої влади у повному обсязі не забезпечують соціальні гарантії, встановлені законодавством України для ветеранів війни. Припинилося забезпечення ветеранів війни житлом, легковим автотранспортом і продовольчими наборами, погіршилися умови проїзду, введені обмеження в користуванні житлово-комунальними послугами, не вистачає ліжок-місць у госпіталях і санаторіях, недостатнім є фінансування пільгового забезпечення ліками, особливо в умовах їх масової фальсифікації, фінансово-пенсійне забезпечення значно впало по відношенню до умовних інвалютних одиниць і не покриває нормальні потреби для життєдіяльності ветеранів та членів їх сімей.

2) Міністерство охорони здоров'я України повною мірою не виконує функції з медичної реабілітації ветеранів війни, недостатньо забезпечує їх ліками, не контролює належним чином якість медпрепаратів, не проводить глибокі наукові дослідження щодо зв'язку поранень, захворювань, зокрема синдрому бойової психологічної травми, посттравматичного синдрому з хронічними захворюваннями та передчасними летальними випадками.

3) Засоби протезування та реабілітації учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни не відповідають міжнародним стандартам.

4) Про безкоштовну психологічну допомогу та лікування посттравматичного стресового розладу в колишніх військових майже не йдеться в офіційних документах. Тим часом наші спостереження свідчать про те, що таку психотерапевтичну допомогу мають отримувати як самі учасники бойових дій, так і їх родини, включаючи дітей.

Отже, пропонуємо власне бачення вирішення проблеми психологічної допомоги учасникам бойових дій.

1) Важливе не тільки надання реальної психолого-соціальної підтримки, але й максимално широке інформування про пільги та інші можливості, що надаються урядом і спрямовані до відповідних інстанцій та установ охорони здоров'я для отримання цих пільг та лікування, тому важливим є інформативне включення широкого кола з оточення колишнього військовослужбовця, аби вчасно запобігти розгортанню проблеми чи трагедії.

2) Для вирішення проблеми реабілітації учасників бойових дій необхідно використовувати різні форми роботи, такі як проведення семінарів для співробітників служб із соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій, індивідуальні психологічні та юридичні консультації для учасників бойових дій та членів їх родин.

3) Надважливою для колишнього військовослужбовця є, за нашими спостереженнями й власним досвідом, здорова рефлексія, що забезпечується продуктивними соціальними контактами. За визнанням багатьох чоловіків, які відслужили в «гарячих» точках, вони потребують зустрічей і спілкування зі своїми товаришами по службі, аби легше пережити повоєнну психологічну адаптацію. Саме тому необхідна підтримка вже наявних громадських об'єднань ветеранів, а також створення за необхідності нових.

4) Важливо вивчити та пристосувати до умов України досвід із соціально-психологічної реабілітації та подальшого соціального захисту ветеранів війни у США, Ізраїлі та Сербії. Слід розробити на підставі цього досвіду та власного досвіду реабілітації воїнів-афган-

ців та учасників АТО Державну комплексну програму соціально-психологічної реабілітації та соціального захисту учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та їх сімей, розробити модель її дієвої та виправданої реалізації.

5) Треба розширити та вдосконалити службу військових психологів у Збройних Силах та інших силових відомствах України, ввести спеціалізовану освітню програму підготовки військових психологів у закладах вищої освіти.

6) Необхідно створити локальні інформаційні мережі та забезпечити їх постійне оновлення, обмін відповідною інформацією та розроблення єдиного інформаційного реєстру щодо психологічної допомоги учасникам бойових дій, що задовольняє вимогам світових стандартів.

Ми розуміємо, що вжиття наведених заходів потребує значних коштів, тому шляхів вирішення проблем може бути декілька, а оптимально їх задіяти в комплексі. По-перше, необхідно економічно адекватно оцінити наявні можливості психологічної реабілітаційної допомоги учасникам бойових дій та оптимізувати ті, які зарекомендували себе як ефективні. По-друге, слід задіяти державний бюджет, місцеві бюджети, волонтерські організації, громадські об'єднання ветеранів, інші неприбуткові та прибуткові організації. Задля цього слід максимально інформувати суспільство про проблеми ветеранів та учасників бойових дій, зокрема психологічні.

Висновки з проведеного дослідження.

Незважаючи на велику кількість заходів, яких вживає держава щодо соціального захисту та підтримки ветеранів війни, учасників АТО/ООС та інших бойових дій, осіб з інвалідністю УБД, сімей загиблих учасників бойових дій, останні часто стикаються з інертністю вирішення проблемних питань, несправедливістю, неможливістю практично реалізовувати надані державою пільги, а детальне опрацювання проблеми психологічного стану військових, досвіду соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій, лікування синдрому посттравматичних стресових розладів дає змогу стверджувати, що робота в цьому напрямі не просто недостатня, а критично незначна. Запропоновані шляхи реалізації психологічної допомоги учасниками бойових дій покликані оптимізувати психотерапевтичну допомогу як самих учасників бойових дій, так і їх родин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багрій В. Особливості соціально-педагогічної роботи соціального працівника із сім'ями військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 2. С. 7–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2013_2_3 (дата звернення: 19.01.2020).
2. Кравченко М. Основні проблеми соціального захисту учасників АТО. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 11–12. С. 35.
3. Романовська Д., Ілащук О. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : методичний посібник. Чернівці : Технодрук, 2014. 133 с.
4. Ломакін Г. Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій : методичний посібник. Харків : Оберіг, 2014. 168 с.
5. Бридніков Ю. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.05. Хмельницький, 2018. 559 с.
6. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського національного університету повітряних сил*. 2015. № 2 (43). С. 176.
7. Берданова О. Шляхи вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування щодо надання послуг соціального захисту. *Вісник Української академії державного управління при Президентові України*. 2004. № 1. С. 293–297.
8. Гриб А. Соціальна дезадаптація учасників бойових дій та особливості її профілактики та психокорекції. URL: <http://medpsychology.pp.ua> (дата звернення: 10.01.2020).
9. Тополь О. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 124. С. 230–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (дата звернення: 19.02.2020).
10. Гончаренко Л. Професіоналізація військової діяльності в сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. Харків, 1998. 16 с.
11. Корольов С. Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.) : історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22. Київ, 2006. 208 с.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРИИ «АНОМИЯ» КАК КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

CONCEPTUALIZATION OF THE "ANOMIE" CATEGORY AS A CRIMINOLOGICAL PHENOMENON OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

У статті розглядається соціальна аномія як кримінологічний феномен. У соціології девіантної поведінки використовують категорії, розроблені Е. Дюркгеймом і Р. Мертоном. Ідея аномії Е. Дюркгейма лягла в основу подальших досліджень соціальних відхилень. Аномія – стан суспільства, за якого відсутня чітка несуперечлива регуляція поведінки людей. У результаті утворюється нормативний вакуум, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердилися. Головне для Е. Дюркгейма в суспільному житті – соціальна солідарність, і всілякі відхилення від неї – прояв соціальної дезорганізації. Аномія є регулярним і специфічним фактором самогубств, злочинності і інших видів девіантної та делінквентної поведінки. Актуальність проблеми аномії набуває в українському суспільстві, особливістю якого є трансформація економічних і політичних систем. Аномію автори розглядають як підставу інституційних деформацій в українському суспільстві. Під девіантною поведінкою, на відміну від делінквентної поведінки, розуміється вчинення особою дій, які суперечать нормам соціальної поведінки в тому або іншому співтоваристві. За ступенями впливу на поведінку людей соціальна аномія проявляє себе як один з основних криміногенних факторів. Аргументується думка про те, що посилення аномічного стану суспільства і поширення соціальної девіантності проявляється внаслідок безвідповідальності і бездіяльності влади. Рішення проблеми стримування девіантної злочинності пов'язане з формуванням особливого морального клімату в суспільстві. В іншому випадку слід визнати, що такі дисфункціональні явища, як злочинність, деморалізація, психічні розлади і т.п., виявляються нормальними реакціями на ненормальну середу. Мета статті – показати на прикладі соціологічного дослідження феномен соціальної аномії як наслідок сучасного стану суспільства і дисфункції офіційних інститутів держави, перш за все, пов'язаних із забезпеченням правопорядку, що є об'єктивною основою поширення девіантної та делінквентної поведінки й інституційної аналізації злочинності.

Ключові слова: девіантна поведінка, делінквентна поведінка, аномія, соціологія права, етносоціологія, криза, цінності, норма.

The article considers social anomie as a criminological phenomenon. In the sociology of deviant behavior use categories developed by E. Durkheim and R. Merton. The idea of E. Durkheim's anomie formed the basis of further studies of social deviations. Anomie – a state of society in which there is no clear consistent regulation of human behavior. As a result, a regulatory vacuum is created, when the old norms and values no longer correspond to real relations, and new ones have not yet been established. The main thing for E. Durkheim in public life – social solidarity, and all sorts of deviations from it – a manifestation of social disorganization. Anomie is a regular and specific factor in suicide, crime and other deviant and delinquent behaviors. The problem of anomie is becoming relevant in Ukrainian society, the feature of which is the transformation of economic and political systems. The authors consider anomie as the basis of institutional deformations in Ukrainian society. Deviant behavior, in contrast to delinquent behavior, means the commission by a person of actions that are contrary to the norms of social behavior in a particular community. According to the degree of influence on human behavior, social anomie manifests itself as one of the main criminogenic factors. The opinion is argued that the strengthening of the anomic state of society and the spread of social deviance is manifested as a result of irresponsibility and inaction of the authorities. The solution to the problem of deterring deviant crime is associated with the formation of a special moral climate in society. Otherwise, it should be recognized that such dysfunctional phenomena as crime, demoralization, mental disorders, etc. are essentially normal reactions to an abnormal environment. The purpose of the article is to show the phenomenon of social anomie as a consequence of the state of society and dysfunction of official state institutions, primarily related to law enforcement, which is an objective basis for the spread of criminal behavior and institutionalization of crime.

Key words: deviant behavior, delinquent behavior, anomie, sociology of law, ethno-sociology, crisis, values, norm.

УДК 316.259(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.5>

Прохоренко Е.Я.
к.социол.н.,
доцент кафедры социологии
Национальный университет
«Одесская юридическая академия»

Яровая Л.В.
д.полит.н.,
профессор кафедры социологии
Национальный университет
«Одесская юридическая академия»

Яценко Н.А.
к.социол.н.,
доцент кафедры социологии
Национальный университет
«Одесская юридическая академия»

Если бы дерево преступности со всеми своими корнями и корешками могло бы быть когда-нибудь вырвано из нашего общества, оно оставило бы в нем зияющую бездну.

Г. Тард

Постановка проблемы. В статье использовались результаты исследования, проведенного авторами на базе лаборатории социологических и политологических исследований НУ ОЮА.

Аудитория: население Украины от 18 лет и старше.

Выборка репрезентативна по возрасту, полу, регионам и типу поселения. Выборочная совокупность: 1600 респондентов.

Ошибка репрезентативности исследования: не более 2,8%.

Личное формализованное интервью (face-to-face).

Сроки проведения: 6-13 января 2020.

Девиантное и делинквентное поведение является одним из видов социальных отклонений от нормы, поэтому требует рассмотрения и изучения для превенции и интервенции различных личностных и общественных изменений, влекущих за собой деградацию личности и деструкцию социума. Американский социолог А. Коэн называет отклоняющимся поведением то, которое идет вразрез с институционализированными ожиданиями [1], а англичанин Д. Уолш, представитель феноменологической социологии, утверждает, что «социальное отклонение – это в значительной степени приписываемый статус» [2]. Одной из причин возникновения девиантного и делинквентного поведения называют социальную аномию.

Анализ последних исследований и публикаций. Зарождение социологии девиантного поведения принято рассматривать с именем Э. Дюркгейма. Именно его концепция аномии легла в основу дальнейших исследований социальных отклонений. Под аномией Э. Дюркгейм понимал состояние общества, при котором отсутствует четкая непротиворечивая регуляция поведения индивидов. В результате образуется нормативный вакуум, когда старые нормы и ценности уже не соответствуют реальным отношениям, а новые еще не сформировались. Для Э. Дюркгейма главную роль в общественной жизни играет социальная солидарность, и разнообразные социальные отклонения от нее – итог проявления социальной аномии. Э. Дюркгейм утверждал, что девиантное и делинквентное поведение способствуют осознанию границ того, что считается нормальным, допустимым поведением. При этом основными являются факторы, которые заставляют людей подтвердить свою склонность к моральному порядку общества. Социальная аномия – процесс,

который характеризуется формированием системы ценностей, обусловленных кризисом всего общества, его социальных институтов, противоречием между провозглашенными целями и невозможностью их реализации для большинства [3]. Роберт К. Мертон внес некоторые изменения в концепцию, предложенную Э. Дюркгеймом. Он считал, что причиной девиации является разрыв между целями общества и социально одобряемыми средствами осуществления этих целей. Аномия, по Мертону, – это крушение системы регулирования индивидуальных желаний, в результате чего личность начинает хотеть больше, чем она может добиться в рамках данной социальной структуры [4]. Исходя из заключений ученого, аномия – это полнейшее расхождение между декларируемыми целями и социально структурированными путями их достижения. Е.Я. Прохоренко отмечает, что в современных условиях вряд ли может существовать общество, в котором все его члены вели бы себя в соответствии с общими нормативными требованиями. [5, с. 64] Если применить аномию к отдельной личности, то это процесс и результат нивелирования ее морального фундамента, то есть основных моральных правил и норм. Итог – разрушение связи личности с обществом, уничтожение главных социализирующих механизмов. Аномия – это отсутствие психической и социальной интеграции, целостности личности и общества в целом. Когда ценностные и социальные структуры плохо интегрированы, когда сама структура ценностей требует определенного поведения и взглядов, а социальная структура мешает этому, тогда из этого вытекает тенденция к аномии, к проявлению девиантного и делинквентного поведения.

Н.Е. Покровский отмечает: «Аномия заявляет о себе присутствием, прежде всего, разнообразного и постоянно расширяющегося спектра социальных девиаций. К числу легко наблюдаемых и определяемых «индикаторов» аномии можно отнести рост преступности, социальный хаос, «смятение душ», неясность жизненных целей («главное для нас – выжить»), резкое снижение предсказуемости во времени тех или иных явлений, связанных с данной социальной системой («мы живем только сегодняшним днем»), возрастание значимости материальных ориентации, как противоположных нравственным и духовным («сейчас нам не до духовных запросов») и т.д. [6, с. 47]. В период отсутствия аномии в обществе закон выступает для человека как результат высшего коллективного сознания. Л.В. Яровая отмечает, что именно «государство обеспечивает реализацию норм права, используя право как средство государственного принуждения» [7, с. 36] Действительно,

если человек дисциплинирован и признает над собой коллективный авторитет, он чувствует, что требования его не должны подниматься выше определенного уровня. Индивидуальные стремления заключены в этом случае в установленные рамки. Отсутствие между людьми социальной сплоченности, солидарности, приводят к состоянию аномии, что Э. Дюркгейм расценивал как источник абсолютного большинства негативных общественных проявлений, в том числе роста девиантных и делинквентных практик.

Постановка задания. Цель статьи – показать на примере социологического исследования феномен социальной аномии как следствие современного состояния украинского общества и дисфункции официальных институтов государства, прежде всего, связанных с обеспечением правопорядка, что является объективной основой распространения криминального поведения и институционализации преступности. Л.В. Яровая отмечает, что «деятельность государства и его органов охватывает все сферы государственной и общественной жизни» [8, с. 19]. Именно в этих условиях происходит ускоренная криминализации всех общественных отношений в экономической, политико-правовой, социальной, духовно-нравственной сферах. По мнению авторов

статьи, рост девиантного и делинквентного поведения является следствием утраты духовных ценностей и широкого распространения среди населения правового нигилизма, проявляющегося в специфическом отношении к преступности в целом как социальному явлению и к отдельным видам преступлений.

Изложение основного материала исследования. В последние годы возрос интерес социологов к феномену социальной аномии. Считается, что понятие «аномия» возникло более двадцати веков назад. В древнегреческом понимании термин «аномос» означал «беззаконный», «неуправляемый». Он встречается еще у Еврипида и Платона. В Новое время об аномии говорится в работах английского историка XIX века У. Мэбейрда, французского философа и социолога Ж. М. Гюйо. В социологию понятие аномии ввел Э. Дюркгейм, позднее эту концепцию существенно развил Р. Мертон [3]. Именно концепция аномии Э. Дюркгейма легла в основу дальнейших исследований социальных отклонений. Аномия – состояние общества, при котором отсутствует четкая непротиворечивая регуляция поведения людей. В результате образуется нормативный вакуум, когда старые нормы и ценности уже не соответствуют реальным отношениям, а новые еще не утвер-

Рис. 1

дились. Главное для Э. Дюркгейма в общественной жизни – социальная солидарность, и всяческие отклонения от нее – проявление социальной дезорганизации. Аномия является регулярным и специфическим фактором самоубийств, преступности и других видов девиантного и делинквентного поведения. В момент общественной дезорганизации будет ли она проходить в силу болезненного кризиса или, наоборот, в период благоприятных, но слишком внезапных социальных преобразований, общество оказывается временно неспособным оказать нужное воздействие на человека. В таких случаях можно ожидать резкий рост случаев социальных девиаций.

По результатам исследования становится понятно, что среди опасений одесситов рост преступности занимает опасное четвертое место из 18 предложенных вариантов ответа (рис. 1).

Украинское государство переживает нелегкие времена, связанные с реформированием экономики, преодолением сложного наследия, борьбой с криминализацией, кото-

рая ставит под угрозу общество. Причинами осложнения криминогенной ситуации на протяжении всего периода существования Украины как независимого государства является, прежде всего, перманентный экономический кризис, проявляющийся в неумеренном росте цен на продукты питания и промышленные товары, а также безработицы, правового нигилизма, беззакония, падения моральных устоев и тому подобное. Большинство респондентов, отвечая на вопрос «В какой мере Вас и Вашу семью затронул финансовый кризис?», отметили, что кризис затронул их весьма ощутимо, причем 35,7% ощутили кризис катастрофически, и только 6% практически не ощутили кризис. Е.В. Зозуля подчеркивает, что «в последнее время особую остроту приобрел кризис в духовно-нравственной сфере, что привело к резкому росту таких видов преступлений, как умышленное убийство, кражи, изнасилования, хулиганство, преступления, связанные с наркотиками. Все это создает угрозу конституционным принципам функционирования государственной власти в Украине» [9, с. 93].

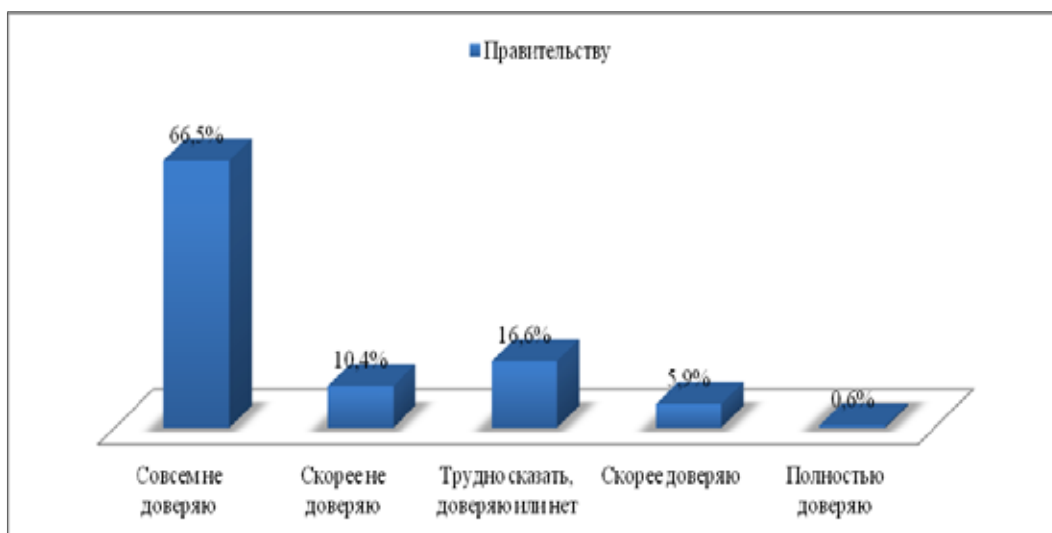

Рис. 2

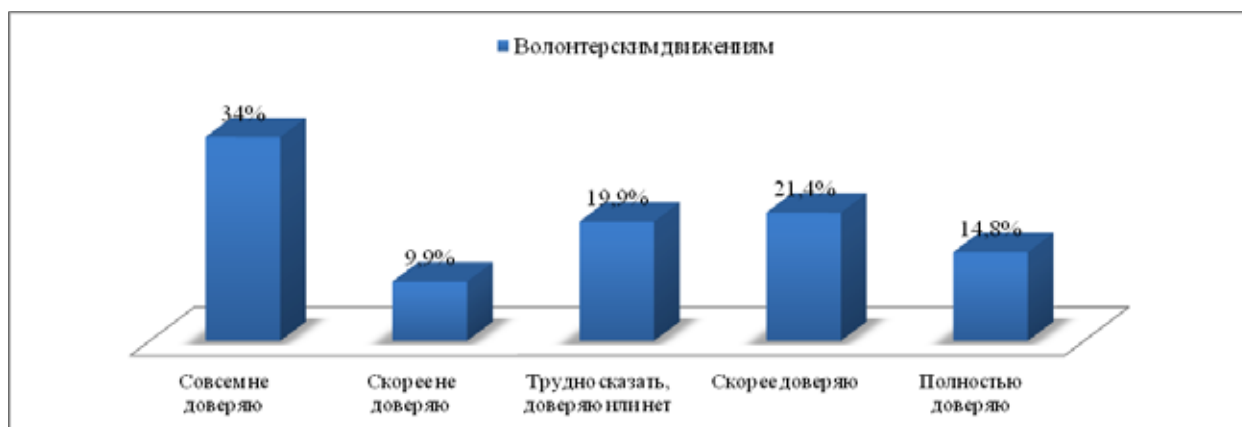

Рис. 3

По результатам исследования, максимальный уровень недоверия одесситов правительству, политическим партиям, президенту, верховной раде (рис. 2). Максимальный уровень доверия одесситов семье и коллегам. Следует отметить, что по результатам исследования почти четверть одесситов доверяют волонтерским движениям и национальным добровольческим батальонам. Н.А. Яценко, исследуя генерализуемое межличностное доверие, отмечает, что Украина находится среди стран, в которых уровень доверия не превышает 25%. Но, сравнивая его с другими постсоциалистическими странами, можно отметить, что Украина находится в группе лидеров [10, с. 109–114].

Результаты исследования подтверждают нашу гипотезу о том, что социальная аномия является одним из факторов криминализации общества, что проявляется в возрастающем уровне девиантного и делинквентного поведения. Именно социальную аномию авторы рассматривают как основание институциональных деформаций в украинском обществе.

В условиях, когда государство сознательно отстраняется от решения социальных проблем и население вынуждено жить в режиме самовывживания, безнормность, девиантность и делинквентность поведения становятся типичным и повсеместным явлением, а общество в целом погружается в состояние аномии. Именно в этих условиях происходит ускоренная криминализация всех общественных отношений в экономической, политико-правовой, социальной, духовно-нравственной сферах.

Выводы из проведенного исследования. Социальная аномия, деформация ценностей на индивидуальном и коллективном уровнях заставляют по-новому посмотреть на проблемы девиантного и делинквентного поведения в украинском современном обществе. Уровень преступности в обществе зависит от способности Украины победить экономический кризис и сохранить доверие к государственным институтам. Известно,

что уровень преступности в отдельных странах и в мире в целом не связан с жесточечением уголовных наказаний. Решение проблемы контроля и сдерживания девиантного и делинквентного поведения связано с формированием особого морального климата в обществе. В противном случае следует признать, что такие дисфункциональные явления, как преступность, деморализация, девиантное и делинквентное поведение оказываются по существу нормальными реакциями общества на ненормальную среду.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения. *Социология сегодня*. 1965.
2. Уолш Н. Новые направления в социологической теории. Москва, 1978.
3. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. Москва : Мысль, 1994.
4. Мертон Р.К. Социальная структура и аномия. *Социология преступности. Современные буржуазные теории: сборник статей: перевод с английского*. Москва : Прогресс, 1966. С. 299–313.
5. Прохоренко Е.Я. Анализ аспектов проявлений девиантного и делинквентного поведения в киберпространстве. *Вісник одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. Издательство : Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, том 16, № 10, 2011. С. 64.
6. Покровский Н.Е. Проблема аномии в современном обществе. Москва : МГИМО, 1995. С. 47.
7. Правознавство : навчальний посібник / За заг. ред. Валуєвої Л.В. Одеса : Фенікс, 2016. С. 35.
8. Ярова Л.В., Матвєєвський О.В. Організація судових і правоохоронних органів України : методичні рекомендації з виконання практичних занять / Національний університет «Одеська морська академія». Одеса : Фенікс, 2020. С. 19.
9. Зозуля Є.В. Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. С. 93.
10. Яценко М.А. Довіра як індикатор соціального капіталу сучасної України. *Габітус*. Науковий журнал. Випуск 5. Одеса, 2017. С. 109–114.

СЕКЦІЯ 4 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІОКУЛЬТУРНІ МОДУСИ ЕКОЛОГІЧНОГО СПОЖИВАННЯ (КЕЙС “ZERO WASTE”)

SOCIOCULTURAL MODES OF ENVIRONMENTAL CONSUMPTION (CASE ZERO WASTE)

У статті розглянуто екологічне споживання як одна з ефективних соціальних практик, яка спрямована на вирішення проблеми надмірного споживання. Стратегія сталого розвитку застосовується багатьма суспільствами як можливість пригальмувати прояви екологічної кризи. Тренд екологізації соціальних практик набуває популярності в молодіжному середовищі українського суспільства. Для здійснення теоретичного дослідження застосовано соціокультурний підхід, за допомогою якого окреслено соціальні процеси, що відбуваються на індивідуальному та соціоетальному рівнях суспільства, а саме впровадження ідеї сталого розвитку, екостилізація життєвих стратегій, трансформація змістів та проявів екоспоживання. Відзначено, що “Zero waste” – це не тільки різновид екологічного руху, але й екологічна концепція безвідходного споживання, яка репрезентує елементи екологічно свідомої культури, такі як екологічні цінності, екологічні практики, екологічні норми. Проаналізовано основні принципи концепції “Zero waste”, які базуються на п'яти постулатах, таких як відмова від непотрібного, скорочення споживання, використання повторно, ремонтування, сортування та відправлення на переробку вторинної сировини, компостування органічних відходів. Акцентовано увагу на значимості нових соціальних медіа у поширенні концепції нульового споживання. Зазначено, що в реаліях розвинутих суспільств концепція “Zero waste” трансформувалась від принципу ведення промисловості та урядових ініціатив для вирішення проблем відходів у містах до оформлення у комплекс екологічних практик споживання, що формують образ максимально екологічного стилю життя. На жаль, в умовах українського суспільства екопрактики споживання в дусі «нуль відходів» тільки набувають популярності, здебільшого в рамках громадських ініціатив, малого та середнього бізнесу.

Ключові слова: екологічне споживання, надмірне споживання, соціокультурний підхід,

антропоцен, проекологічний стиль життя, екологічні цінності, екологічні практики.

The article considers ecological consumption as one of the effective social practices aimed at solving the problem of excessive consumption. The sustainable development strategy is seen by many societies as an opportunity to slow down the effects of the environmental crisis. The trend of greening of social practices is gaining popularity among the youth of Ukrainian society. To conduct a theoretical study, a socio-cultural approach was used, which outlined the social processes occurring at the individual and socio-ethnic levels of society, namely the introduction of sustainable development, eco-stylization of life strategies, transformation of meanings and manifestations of eco-consumption. We note that Zero waste is not only a kind of ecological movement, but also an ecological concept, waste-free consumption, which represents the elements of ecologically conscious culture: ecological values, ecological practices, and ecological norms. The basic principles of the Zero waste concepts are analyzed, which are based on five postulates: abandonment of unnecessary, reduction of consumption, reuse, repair, sorting and sending for recycling, composting of organic waste. Emphasis is placed on the importance of new social media in spreading the concept of zero consumption. It is noted that in the realities of developed societies, the concept of Zero waste has transformed from the principle of industry and government initiatives to address waste in cities to design into a set of environmental consumption practices that shape the image of the most ecological lifestyle. Unfortunately, in the conditions of Ukrainian society, environmental practices of Zero waste consumption are only gaining popularity and, mostly, in the framework of public initiatives, small and medium-sized businesses.

Key words: ecological consumption, excessive consumption, socio-cultural approach, anthropocene, pro-ecological lifestyle, ecological values, ecological practices.

УДК 316.06.728.304.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.6>

Комих Н.Г.

к.соціол.н., доцентка,
доцентка кафедри гуманітарних
дисциплін та психології поліцейської
діяльності
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Однією з фундаментальних проблем, яка потребує негайного вирішення для сучасних суспільств, є глобальна екологічна криза, яка є результатом науково-технічного прогресу, егоїстичного,

надмірного вторгнення людини в діяльність природи, неконтрольованого, агресивного перетворення навколишнього середовища. Наслідками є техногенні катастрофи, дефіцит ресурсів, забруднення навколишнього сере-

довища, генно-модифіковані продукти, небезпечні продукти харчування, надмірне споживання. Це визнає більшість держав світу, науковці та громадянське суспільство. Доповідь учених Римського клубу 2017 р. є однією з найбільш стурбованих екологічними загрозами для подальшого розвитку людства. «Наступ Антропоцена» – так дослідники визначають настання епохи, коли діяльність людства є визначальною для планети. Одним із загрозливих ефектів діяльності людини та, як наслідок, збільшення екологічного ризику є надмірне споживання [6, с. 257].

А.Н. Ільїн слушно наголошує на феномені надмірного споживання в сучасному суспільстві, де діє цикл «придбав – викинув – придбав», збільшується масове виробництво, яке створює не потрібні для задоволення нормальних людських потреб продукти, а також гаджети, необхідні для задоволення фіктивних (наявних мод та реклами) потреб. Як наслідок, людство має дві проблеми, такі як гіпервикористання ресурсів; збільшення обсягу сміття різних видів (забруднення атмосфери, води, ґрунту). Надмірне споживання призводить до кризи особистості, суспільства та природи [5, с. 139].

Всі вищезазначені тенденції та загрози суспільного розвитку не оминають українське суспільство, отже, в нас наявні екологічні проблеми, надмірне споживання в умовах функціонування вітчизняної ресурсозалежної промисловості, повільний темп реформатування економіки, високий рівень тіньової економіки, бідності та соціальної незахищеності населення, низький рівень екологічної культури.

На жаль, у вітчизняному соціологічному науковому просторі дослідження проблем формування екологічної культури, екологічної свідомості та екологічного споживання є недостатньо розвиненим. Ця ситуація актуалізує та зумовлює попит на пошук та розроблення певних евристичних конструкцій, які дадуть змогу проінтерпретувати специфіку процесів екологізації українського суспільства як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукових публікацій свідчить про те, що споживання як специфічне соціальне явище та феномен підпадає під коло дослідницьких інтересів соціологів ще з кінця ХІХ століття. Так, Т. Веблен виявляє феномен демонстративного споживання, і це за часів першопочатків формування ери споживання, а в сучасну добу соціологічні пошуки споживання розгортаються в рамках наукових концепцій, які вдало виокремила та згрупувала Н.В. Коваліско:

– споживання як процес соціоекономічного стратифікування (К. Маркс, М. Вебер, Т. Веблен, В. Зомбарт, Г. Зіммель);

– споживання як символічний обмін (Г. Маркузе, Ж. Бодрійяр);

– споживання у просторі стилів життя (Р. Боккок, А. Томлісон, П. Бурдьє, С. Лені, Дж. Уррі) [4, с. 13].

Якщо в просторі української соціологічної науки споживання розглядають у різних аспектах, то соціологічні дослідження специфіки екологічного споживання є обмеженими. В інституційному та стратифікаційному ракурсах аналізують споживання В.І. Тарасенко, Ю.Ф. Почковський, стилі споживання – І.Ю. Набруско, Л.Д. Бевзенко; споживання крізь призму реклами – О.І. Герус; моделі споживчої поведінки – Н.В. Коваліско. Фундаментальним соціологічним дослідженням процесів екологізації споживання сьогодні залишається праця Л.Д. Бевзенко. Вчена розглянула екологізацію стилю життя українців в контексті кризи суспільства споживання. Дослідниця застосовує теорію структуралістського конструктивізму П. Бурдьє та доводить, що екопрактики обумовлює габітус, а також його глибинні структури, що пояснює їх нерозвиненість в умовах українського суспільства [1, с. 128–140].

Отже, враховуючи наявність глобальної екологічної кризи, соціологи недостатньо приділяють уваги дослідженню екологічного споживання, тенденцій екологізації практик споживання індивідів.

Постановка завдання. Мета наукової розвідки полягає у здійсненні теоретичного соціологічного дослідження соціокультурних модусів екологізації споживання на прикладі концепції руху “Zero waste” із застосуванням евристичних можливостей соціокультурного підходу. Важливо зазначити, що “Zero waste” – це не тільки різновид екологічного руху, але й екологічна концепція безвідходного споживання, яка репрезентує елементи екологічно свідомої культури, такі як екологічні цінності, екологічні практики, екологічні норми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна соціологічна наука концентрується здебільшого на соціокультурній парадигмі тлумачення специфіки феномена споживання. Соціокультурний підхід передбачає розуміння людини як активного суб'єкта, взаємозалежності соціальної поведінки суб'єкта від контексту, в якому розгортається соціальна діяльність та пошуку соціокультурного балансу. Саме такі змістовні складові частини соціокультурного підходу дають змогу вибудувати конкретну методологію дослідження феномена екологічного споживання та ґрунтовно проаналізувати зазначену проблематику.

По-перше, індивід, який вибирає про-екологічний стиль життя, займає активну позицію. Ця ідея вписується у постмодерне тлумачення мозаїчності життєвих стратегій сучасної людини, отже, вибору пев-

ного стилю соціальної поведінки. Зокрема, Л.Д. Бевзенко в дослідженні стильовиттєвих практик виокремлює екопрактики, які формуються завдяки габітуальним установкам людей. Дослідниця пояснює, що зміни габітуальних установок можуть відбутися завдяки активізації екологічного міфу, який стає для людини фізичним та культурним фоном. Отже, людина вибирає стиль екоспоживання, коли відчуває на фізичному рівні недостатність чистого повітря, навколишнього середовища, корисної поживної їжі, зручного функціонального одягу. Тут, на думку дослідниці, існує не тільки організаційний бік, але й потужна самоорганізація людини [1, с. 128].

По-друге, соціокультурний підхід дає змогу враховувати контексти або суспільні повороти (революції), які характеризують особливості розвитку сучасного суспільства та суттєво впливають на формування стратегій споживання індивідами. Серед основних суспільних поворотів виокремимо інформатизацію, інтернетизацію, віртуалізацію, технологізацію, електронну комерцію.

Н. Смелзер стверджує, що нині відбуваються чотири революції. Екологічна революція, яку вчений називає подвійною, розгортається разом з революцією в економічному зростанні, політичною революцією, революцією у сфері солідарності та ідентичності. Стосовно екологічної революції Н. Смелзер зазначає, що, з одного боку, відбувається поступове руйнування природного середовища, екологічна загроза є універсальною для всіх, а з іншого боку, суттєво збільшується активність громадянського суспільства щодо встановлення балансу між споживанням та відновленням ресурсів. Важливим чинником встановлення цієї рівноваги є людство. Автор підкреслює значимість для фактично подальшого існування планети екологічної кризи як глобального явища, а вихід бачить у встановленні рівноваги у сфері споживання [8, с. 95–99].

З початку 90-х рр. ідеї екологізації повсякденного життя та екологічного руху захопили світ. З моменту, коли Н. Смелзер констатував перебіг екологічної революції, пройшло більше десяти років. Ми можемо спостерігати, як країни нерівномірно прийшли до концепції сталого розвитку, яка передбачає екологічне споживання. Україна теж долучилась до ідеології переосмислення економічного розвитку, надмірного споживання на користь концепції сталого розвитку. Пріоритетні напрями екологізації суспільного розвитку сьогодні в Україні досить системно визначені у Законі «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». У цій стратегії екологізація розглядається як комплексне поняття, що включає такі компоненти, як екологізація світогляду, свідомості,

освіти та поведінки; екологізація інституційного середовища; екологізація державної політики; екологізація економіки; екологізація управління; екологізація техніко-технологічної бази [7]. Однак в українському суспільстві ідеї сталого розвитку та екологізації споживання, екологізації економіки залишаються здебільшого на рівні політичних заяв та поміркованих дій представників громадського суспільства, малого та середнього бізнесу.

Екологізацію будь-яких видів людської діяльності у найбільш загальному вигляді розглядають як систему дій, що забезпечує покращення відтворення, охорону й використання ресурсів довкілля. Екологічне споживання, на думку Л.Д. Бевзенко, на початкових етапах розгортання в західних суспільствах ґрунтувалось на ідеї індивідуальної установки екологічної безпеки через створення певного сегменту споживання. Саме цим екоспоживання відрізнялося від екологів, які орієнтовані на суспільні проблеми макrorівня, такі як забруднення довкілля, збереження лісів, циклічність використання сировини [1, с. 77–128]. Згодом, з посиленням процесу екологізації, на нашу думку, ці протиставлення стираються. Сучасна людина, яка дотримується екологічних установок, як формує індивідуальні екологічні практики з пріоритетом екоспоживання, так і турбується про стан довкілля, тобто бере участь у місцевих екологічних громадських заходах.

Суспільство стрімко змінюється, а процес екологізації набуває масштабів. Схожі тенденції констатує в польському суспільстві дослідниця Ж. Зражек (J. Zra ek), яка за результатами досліджень польських домогосподарств відзначає позитивні тенденції екологізації, а саме популяризацію концепції сталого розвитку, що є стимулом до значних соціальних змін. Зокрема, практики екологічного (сталого) споживання будуть збільшуватися на всіх рівнях соціальності. Концепція екоспоживання поширюється не тільки на індивідуальне раціональне споживання, тобто безвідходне та ефективне, але й на домогосподарства [11].

Для того щоб концептуалізувати сутнісні складові частини екологічного споживання в публічному дискурсі, ми звернулись до мережі Інтернет. За результатами роботи пошуковика «Google» на запит «екологічне споживання» знайдено 8 590 000 варіантів визначень за 0,46 секунд. Суміжним пошуковиком виокремлено поняття «екологічно відповідальне споживання», «екологічний слід», «стале споживання», «екологічна мода». Проаналізувавши перші десять посилань, ми з'ясували, що екологічне споживання передбачає певну активність індивіда, а саме екологічні практики. Дбайливе ставлення людини до самої себе передбачають її уважне ставлення

до довкілля. Економічне й екологічне – це суміжні поняття, які обумовлюють раціональну екологічну діяльність індивіда у всіх без винятку сферах існування. Екологічне споживання зазначається як певний стиль життя, який полягає в обмеженні споживання ресурсів, дбайливому ставленні до довкілля. Саме таку ідеологію та стилізацію життя наслідують прихильники екологічного руху “Zero waste”.

“Zero waste” з’являється в публічному просторі наприкінці 90-х рр. як новітній тренд екологічного споживання. Рух “Zero waste”, що з англійської перекладається як «нуль відходів», виник у відповідь на глобальну проблему накопичення сміття кінця XIX – початку XX століття. Ріст економічного благополуччя спричинив приріст виробничих потужностей, що намагалися задовольнити запити споживачів. Масове споживання матеріальних благ називають невід’ємною характеристикою сучасного суспільства, адже саме суспільство споживання породжує відходи у великих масштабах.

Виникнення ідеї та терміна “zero waste” пов’язують із постаттю Пола Палмера, хіміка, що у 70-х рр. XX століття заснував у Каліфорнії (США) компанію “Zero Waste Systems Inc.”. Хімік давав таке визначення терміна: практична теорія щодо отримання максимуму ефективності від використання ресурсів. Згодом, коли компанія набула статус міжнародної, П. Палмер заснував “Zero Waste Institute” – некомерційну організацію, що покликана донести необхідність переосмислення промислового виробництва таким чином, щоб не воно продукувало відходи, а самі товари у подальшому могли бути перероблені [9].

Ідея “Zero waste” у промисловості полягає у виключенні будь-яких відходів з огляду на позицію, що за відсутності відходів зникне низка інших проблем, що потребують вирішення. “Zero waste” має два значення: «нуль відходів» та «нуль витрат», що характеризує цей принцип як нову концепцію поводження з відходами виробництва та споживання. Пропонується змінити ставлення до відходів і сприймати їх не як сміття, а як ресурс, що залучили до нераціонального використання, як джерело ресурсів для вторинного використання. Зведення шкоди довкіллю до мінімуму бачиться можливим за умови зведення відходів до нуля [9].

Зараз низка країн переосмислює моделі поводження з відходами, не винятком є Україна. Приходить усвідомлення непотрібності деяких речей, зокрема певних видів упаковки товарів. Все більше приватних підприємств та урядів приймають рішення не тільки обмежити використання, але й зменшити виробництво. Наприклад, уряд Ірландії ввів податок на використання пластикових пакетів, а 80 міст Австралії повністю заборонили їх викори-

стання. Окрім цього, австралійське місто Канберра стало першим у світі, яке прийняло закон про “Zero waste”, що вимагав до 2010 р. позбавитися відходів. 70% громад Нової Зеландії проголосили стратегію “Zero waste”, яку зараз схвалив національний уряд. Схожі приклади можна знайти у Канаді, США, Італії [10].

Проблеми поводження з відходами припинають бути суто технологічними чи екологічними та набувають статусу соціальних. Саме пересічні громадяни продукують побутові відходи й мають змогу зробити свій внесок в уникнення екологічної кризи. Досвід країн із розвинутою промисловістю показує, що найефективнішими підприємствами зі збору відходів стали ті, що були ініціативою власне громадян, а лише потім підприємства місцевого уряду та приватні. Окрім цього, ключову роль в успіху програм із сортування сміття відіграють інтерес та обізнаність громадян, їх готовність до участі. Так, прагнення покращити екологічну ситуацію стосується не лише великих виробничих підприємств, але й пересічних громадян [9]. Так, “Zero waste” із промислової екостратегії перетворилась на індивідуалізованій екостиль.

У 2013 р. вперше англійською мовою вийшла книга американської блогерки Беа Джонсон “Zero Waste Home”, українською мовою книгу було опубліковано у 2019 р. У травні 2018 р. у Києві вперше відбулася зустріч “Zero Waste Event” із Беа Джонсон [2]. У рамках заходу відбулось 8 лекцій із 6 спікерами, які є учасниками українського “Zero waste”, що очолюють екологічні громадські ініціативи та мають блоги. Книга екоактивістки проголошує так зване правило п’ятьох R: “refuse”, “reduce”, “reuse”, “recycle”, “rot”, що з англійської можна перекласти так: «відмовся від непотрібного», «скорочуй споживання», «використовуй повторно, ремонтуй», «сортуй та відправляй на переробку вторинну сировину», «компостуй органічні відходи» відповідно [3].

Саме за цими принципами індивіди перформатують свій стиль життя. Вони вносять у своє повсякдення такі зміни: одноразові речі замінюють екологічними альтернативами, які можуть використовуватися багаторазово; звертаються до сортування сміття та його утилізації, реутилізації, компостування відходів.

Все більше молоді залучається до екопрактик споживання “Zero waste” завдяки розвитку та популяризації соціальних медіа як простору комунікації. Це виявляється, наприклад, у такому: прибічники руху діляться фотографіями із повсякденного життя чи інформативними зображеннями для того, аби продемонструвати свою участь у вирішенні екологічних проблем. Так, можна припустити, що соціальні мережі використовуються для того, щоб надати сенсу своїм щоденним діям, спрямо-

ваним на екологічні проблеми, а також привернути увагу інших до таких практик. Альтернативні медіа (інтернет-журнали, блоги, соціальні мережі, YouTube) відіграють важливу роль у поінформуванні користувачів Інтернету про екологічний стиль життя та споживання.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, ми розглянули основні принципи екологічного споживання. На прикладі формування руху та аналізу концепції “Zero waste” продемонстрували, як актуальна соціальна реальність набуває суттєвих соціокультурних змін у напрямі екологізації. Соціокультурний підхід, на нашу думку, дав змогу зафіксувати соціальні процеси, що відбуваються на індивідуальному та соціоетальному рівнях, такі як впровадження ідеї сталого розвитку, екостилізація життєвих стратегій, трансформація змістів та прояв екоспоживання. В реаліях розвинутих суспільств ідеологія “Zero waste” трансформувалась від принципу ведення промисловості та урядових ініціатив для вирішення проблем відходів у містах до оформлення у комплекс екологічних практик споживання, що формують образ максимально екологічного стилю життя. На жаль, в умовах українського суспільства екопрактики споживання в дусі «нуль відходів» тільки набувають популярності, здебільшого в рамках громадських ініціатив. Серед напрямів подальших наукових досліджень вважаємо актуальною проблему соціальної відповідальності в аспекті екологізації суспільних відносин та практик споживання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бевзенко Л.Д. Стили жизни переходного общества. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2008. 144 с.

2. Джонсон Б. Дім. Нуль відходів. Київ : Рідна мова, 2019. 320 с.

3. Zero Waste Event з Беа Джонсон: практика життя та ведення бізнесу у концепції «нуль відходів». URL: <http://zerowasteevent.tilda.ws>.

4. Коваліско Н.В., Герус О.І. Комерційна реклама і споживання: соціологічний дискурс : монографія. Львів : ТзОВ «Ліга-Прес», 2017. 200 с.

5. Ильин А.Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление : монография. Омск : изд-во ОмГПУ, 2014. 208 с.

6. Комих Н.Г. Місто Дніпро: ефекти екологічної репрезентації *Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро* : монографія : в 2 т. / за заг. ред. В.В. Кривошеїна. Т. 1. Дніпро : Лізунов Прес, 2018. С. 241–257.

7. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.

8. Смелзер Н.Дж. Проблеми соціології. *Георг-Зімелівські лекції*. 1995. пер. з англ. В.В. Дмитрук. Львів : Кальварія, 2003. С. 95–99.

9. Mette K. Pedersen. The Zero Waste Movement: a case study of mundane climate change activism in Denmark. 2017. URL: <https://www.kommunikationsforum.dk/log/multimedia/Specialer/0.pdf>.

10. Connett P. Zero Waste: A Key Move towards a Sustainable Society; American Environmental Health Studies Project: Canton, NY, USA, 2007. URL: <http://www.americanhealthstudies.org/zerowaste.pdf>.

11. Zrałek J. Proekologiczne zachowania w fazie konsumpcji – różnicowanie postaw konsumentkich w świetle badań bezpośrednich. *Marketing przyszłości trendy. strategie. instrumenty konsument jako uczestnik procesów rynkowych i odbiorca komunikatów marketingowych*. Szczecin : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013. S. 135–146 URL: http://www.wziew.pl/zn/777/ZN_777.pdf.

ПРЕЗИДЕНТ ГОВОРИТЬ! НОВОРІЧНІ ЗВЕРНЕННЯ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНИЙ PR, РИТУАЛ, РАЦІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС (ЧАСТИНА 1: ВІД Л. КРАВЧУКА ДО В. ЮЩЕНКА)

THE PRESIDENT SPEAKS! NEW YEAR'S SPEECHES OF THE PRESIDENTS OF UKRAINE: POLITICAL PR, RITUAL, RATIONAL DISCOURSE (PART 1: FROM L. KRAVCHUK TO V. YUSHCHENKO)

У статті досліджуються новорічні звернення президентів як важлива складова частина сучасного медіатизованого політичного дискурсу. Відзначено, що новорічні звернення містять ознаки політичного PR (зв'язки із громадськістю), ритуалу та раціонального політичного дискурсу. Саме тому їх дослідження потребує синтезу політичної соціології (у зверненнях голів держави втілюється політична свідомість і політична поведінка), комунікативістики (аналіз дискурсивних практик та зв'язків із громадськістю), соціальної антропології (ритуал у пострадянських суспільствах). Стаття базується на матеріалах емпіричного дослідження текстів новорічних звернень президентів України. У першій частині статті представлено дослідження новорічних звернень президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко. Це зумовлено хронологією президентських звернень. У процесі дослідження було виокремлено ключові слова, які використовувались у зверненнях, згадування минулого та майбутнього у новорічних зверненнях президентів України. Досліджено контекст та ідеологічне забарвлення подій минулого та бачення майбутнього. Відзначено деякі аспекти формування ритуалу новорічних звернень та його особливості у період СРСР. Аргументовано, що в постсоціалістичних країнах відбувались активні пошуки нового формату новорічного звернення, який би поєднував ритуал, політичний PR та раціональний політичний дискурс. Головне завдання новорічних звернень – сприяння легітимізації влади в нових спільнотах. Констатуємо, що в досліджуваній період у новорічних зверненнях переважав ритуальний тип політичного дискурсу. Водночас у політичному дискурсі формується новий образ суспільства, як транзитного суспільства. Цей образ відображається та закріплюється в новорічних зверненнях. Аналіз новорічних звернень Президентів України дозволяє побачити спроби підмінити теперішнє України минулим-майбутнім, штучно створивши у громадян переживання тимчасовості, перехідного стану українського суспільства.

Ключові слова: політичний дискурс, перехідне суспільство, новорічні звернення президентів України, ритуал, політичний PR,

раціональний дискурс, соціальні функції політичного дискурсу.

The article reveals the New Year's addresses of presidents as an important component of modern mediatized political discourse. It is noted that New Year's speeches contain signs of political PR (public relations), ritual and rational political discourse. Therefore, their research requires a synthesis of political sociology (political consciousness and political behavior are embodied in the speeches of the heads of state), communication studies (analysis of discursive practices and public relations), social anthropology (ritual in post-Soviet societies). The article is based on the materials of an empirical study of the texts of New Year's speeches of the Presidents of Ukraine. The first part of the article presents a study of New Year's speeches of such Presidents of Ukraine as L. Kravchuk, L. Kuchma and V. Yushchenko. This is due to the chronology of presidential speeches. In the course of the research, the key words used in the speeches as well as mentioning of the past and the future in the New Year's speeches of the Presidents of Ukraine have been singled out. The context and ideological colouring of past events and vision of the future have been studied. Some aspects of the formation of the ritual of New Year's speeches and its features in the period of the USSR have been noted. It has been argued that in the post-socialist countries there was an active search for a new format of New Year's speech, which would combine ritual, political PR, and rational political discourse. The main task of New Year's speeches is to promote the legitimization of power in new communities. We state that in the studied period the ritual type of political discourse prevailed in New Year's speeches. At the same time, a new image of society as a transitional society is being formed in political discourse. This image is reflected and fixed in New Year's speeches. The analysis of the New Year's speeches of the Presidents of Ukraine allows seeing attempts to replace the present of Ukraine with the past-future, artificially creating the experience of temporality, the transitional state of Ukrainian society.

Key words: political discourse, transitional society, New Year's speeches of the Presidents of Ukraine, ritual, political PR, rational discourse, social functions of political discourse.

УДК 316.45–057.341:659.4(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.7>

Яковлев Д.В.

д.політ.н., професор,
декан факультету психології, політології та соціології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Шамша І.В.

к.філос.н.,
доцент кафедри філософії
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Яковлева Л.І.

к.політ.н.,
доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування
Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України

Постановка проблеми. Маніпуляції з образами «минулого» та «майбутнього» природно притаманні новорічним зверненням перших осіб держави. У Новий рік відбувається особливий політичний перфоманс – на очах у святково налаштованої масової аудиторії

ритуальний жанр політичного дискурсу створює ілюзію бажаної для адресанта репрезентації сучасності, маніпуляції образом «перехідного» суспільства завдяки постійній апеляції до минулого та майбутнього. Слід відзначити, що метафора транзиту має певний евристич-

ний потенціал. Проте одним із завдань соціальних наук є раціоналізація метафори «транзитного суспільства» за таким алгоритмом: відправна точка, мета переходу, індикатори завершення транзиту, чітке визначення меж її застосування [21].

Традиція новорічних звернень з їх трансляцією за декілька хвилин до опівночі сьогодні залишилась поширеною хіба що у постсоціалістичних країнах. Громадяни Білорусі, Росії та України призвичаїлись до звернень президентів у новорічну ніч. Звернення президентів стали невід'ємною складовою частиною святкування.

Новорічні звернення пройшли етап інституціоналізації за радянських часів в якості ритуального жанру політичного дискурсу. Цей ритуал мав зафіксувати у громадській думці непорушність радянського ладу. На пострадянському просторі слід відзначити гібридність новорічного дискурсу: комбінацію ритуалу, політичного PR та раціонального політичного дискурсу. В Україні новорічні звернення президентів закріплюють образ «перехідного» суспільства. У зверненнях президентів підбиваються підсумки року, що минає та робиться прогноз на майбутнє. Як приклад конструювання іміджу «перехідного суспільства» обрано дослідження уявлень щодо минулого та майбутнього в новорічних зверненнях українських президентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктом аналізу даної статті є створення в новорічних зверненнях президентів гібридного дискурсу, який поєднує ритуал, політичний PR та раціональний політичний дискурс. Із метою створення в суспільстві відчуття «постійного переходу», іміджу «пострадянського суспільства», «транзитного суспільства» в новорічних зверненнях використовуються образи минулого та майбутнього. Фокус глядацької уваги переноситься із сучасності на минуле-майбутнє. Йдеться про фальсифікацію «сучасного» через підміну його сконструйованими на основі певної політичної ідеології уявленнями щодо минулого та майбутнього. Ідеологізація уявлень щодо минулого задля нав'язування певного образу в системі освіти називається «індоктринація», а в даній статті відносно політичного дискурсу ми будемо називати це фальсифікацією [3].

Новий рік, згідно з даними соціологічних досліджень, є одним із найбільш популярних свят в Україні поряд із Різдом та Великоднем. За даними КМІС, у 2018 році 79% громадян називали Новий рік найпопулярнішим офіційним святом, у тому числі – 83% людей із вищою освітою та 82% – із середньою спеціальною освітою. Новий рік є найбільш популярним святом у Східному (90%) регіоні, найменш – у Західному регіоні (65%). У Центральномурегіоні – 84%, у Південному – 83% [4].

За радянських часів новорічні звернення були частиною комуністичної пропаганди. Вони характеризувались маніпуляціями як образом адресата так і адресанта. Символізм простежувався у всьому, зокрема – у виборі адресантів та адресатів новорічних звернень.

М. Калінін у 1935 році звернувся з привітаннями не до всіх мешканців СРСР, а лише до підкорювачів Арктики, у 1941 році він привітав вже увесь радянський народ, а віддзеркаленням боротьби із «сталінським культом особи» стала традиція привітань з Новим роком від колективних органів влади: ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР, ін. [9].

Звіти про успіхи в минулому році поєднувались із планами на рік прийдешній: «Вступили в дію сотні підприємств, прокладені нові магістралі, піднялися нові міста... Це був незабутній рік великого ленінського ювілею, що завершує рік восьмої п'ятирічки. Рік самовідданої праці і творення, нових перемог і звершень... успіхів у праці на благо соціалістичної батьківщини!» [2].

Традицію систематичних новорічних звернень увів генеральний секретар Л. Брежнєв, а в останні роки його керівництва право звертатись до «радянського народу» отримав один із головних пропагандистів СРСР, відомий телеведучий Ігор Кирилов. Лідери часів «перебудови» (М. Горбачов, О. Яковлев, Г. Попов, Ю. Афанасьєв, ін.) чітко усвідомлювали важливість оновлення політичного дискурсу задля перемоги концепції «нового мислення». «Період правління Горбачова ознаменувався переоцінкою цінностей та постатей, інститутів та процесів, феноменів, символів та явищ, які тримали в страху весь світ та визначили історію ХХ століття» [20]. Зокрема, одним із маркерів завершення «Холодної війни» стало новорічне звернення 1987 року: генсек ЦК КПРС М. Горбачов звернувся до аудиторії США, а Президент Р. Рейган – до телеглядачів в СРСР [11].

Серед знакових новорічних звернень – останній виступ Президента СРСР М. Горбачова й привітання гумориста та шоумена М. Задорного, які символізували завершення радянської епохи.

Корпус текстів для аналізу в першій частині даного дослідження складається із трьох підкорпусів (за кількістю Президентів України, які звертались до співвітчизників): - новорічні звернення Президента України Л.М. Кравчука у 1991, 1992, 1993, 1994 роках; - новорічні звернення Президента України Л.Д. Кучми з 1995 по 2004 роки. Звертаємо увагу, що у 2004 році більшість загальнонаціональних телевізійних каналів транслиювали привітання Л. Кучми, у той час як «5 канал» (власник – П. Порошенко [18]) транслиював паралельне звернення В. Ющенка з Майдану Незалежності. Фактично, у 2004 українців двічі привітали зі святом; - новорічні звернення

Президента України В. Ющенка з 2005 по 2010 роки. У 2010 році новорічне звернення В. Ющенка відбулось усупереч рішенню Верховної Ради України. Адже Рішення ВР України щодо призначення датою президентських виборів 25 жовтня 2009 року було оскаржене діючим Президентом В. Ющенко (в іншому випадку до українців мав би звертатись новообраний Президент). Відповідно до рішення Конституційного Суду України перший тур виборів відбувся 17 січня 2010 року [19].

На першому етапі дослідження було виокремлено ключові слова, а саме: згадування минулого та майбутнього в новорічних зверненнях Президентів України, а також дієслівні форми минулого та майбутнього часу. На другому етапі за допомогою аналізу контексту, в якому використовувались ключові слова, визначалось ідеологічне забарвлення подій минулого та візій майбутнього в новорічних зверненнях Президентів України.

Після краху СРСР у постсоціалістичних країнах актуалізувались пошуки формату новорічного звернення як ритуального жанру політичного дискурсу, який би сприяв легітимізації влади в незалежних республіках. Пошуки нового образу влади та суспільства («ми») відчувається в перших строках новорічного звернення Президента України Л. Кравчука 31 грудня 1991 року: «Шановні громадяни України! Люди всіх поколінь, усіх національностей!» [6]. Для створення сприятливого емоційного фону Президент згадує «...найбільш романтичне та казкове наше свято», «коло сім'ї», «сторінки життя», «долю», «пам'ять історії», «далекonosні події», тощо. Центральний елемент – здобуття Незалежності, яка згадується в контексті минулого («Стала реальністю віковична мрія багатьох поколінь наших людей») та майбутнього («Віднині наше майбутнє, наша доля залежать від нас самих. Ми маємо побудувати нову державу із власною відкритою економічною системою, своєю армією, службою безпеки, державу демократичну, правову, цивілізовану і багату. І ми це зробимо») [6].

У промові активно формується образ постсоціалістичної держави, як єдності влади та народу («ми», як каже Л. Кравчук), який є «Іншим» відносно СРСР та радянського народу: «Ми стаємо повноправним членом міжнародної сім'ї. Україна, маючи перед собою мету стати позаблоковою, без'ядерною країною, проводить миролюбну зовнішню політику, підтримує дружні рівноправні стосунки з іншими державами... Біловезькі, Алма-Атинські та Мінські угоди сповістили про кінець тоталітарної суперімперії і виникнення на її терені Співдружності Незалежних Держав. Україна стала ініціатором і однією з засновниць цієї Співдружності» [6].

Головним фактором легітимізації нової держави Президент називає історичний референдум та вибори: «Саме народ України проголосувавши 1-го грудня 1991 року за незалежність, змінив хід історії. І в цьому його найбільша заслуга перед людством наприкінці ХХ століття» [6].

Відразу створюється привабливий образ майбутнього, а «ми» використовується інклюзивно: «Свобода і незалежність довго не тримаються, якщо вони не підкріплючі здоровою економікою, порядком і злагодою... Ми заклали основи господарських реформ, зробили перші кроки до ринкової економіки. І ми зійшлися на тому, що це правильний шлях – шлях до достатку і економічної свободи. Але пройти його маємо розумно, створивши систему гарантій для людини» [6]. Єдність між владою та народом у цьому «ми» вже розірвано, влада має створити систему гарантій для людини. Згадується і сьогодення, але у негативному контексті: «Хоч ми добре розуміємо: кожну людину турбують передусім реальні перспективи щодо поліпшення життя уже сьогодні. Порожні полиці магазинів, виснажливі черги за найнеобхіднішими товарами, зрозумілий страх перед соціальними наслідками підвищення цін, розгул злочинності, моральний занепад – все це викликає справедливе невдоволення людей. Це правда» [6].

У промові вперше конструюється ланцюжок, який у подальшому буде використовуватись у промовах усіх українських президентів: 1) мрії про Незалежність у минулому; 2) боротьба за Незалежність, її здобуття на тлі негативних економічних та політичних явищ; 3) подолання кризи у майбутньому. Від мрій минулого через сучасну кризу до щасливого життя у майбутньому – такий наголос у посланні робить Л. Кравчук. Створюється негативний образ сучасного, обумовлений існуванням України у складі СРСР та позитивний – романтичного минулого та незалежного майбутнього.

Для політичного дискурсу постсоціалістичних країн у середині 90-х років характерною рисою стало закріплення маніпуляцій сучасністю, як «перехідним етапом» від радянського авторитаризму/тоталітаризму до демократії.

У новорічному зверненні Л. Кучми у 1997 році відзначимо використання словосполучення «тривожно-радісне очікування змін» [7], яке передає страх частини суспільства перед реформами та інтенцію до авторитарного реверсу. Л. Кучма вже на початку звернення традиційно створює романтичний образ минулого: «З давніх давен зустріч Нового року – прекрасна традиція, яскраве і неповторне свято» [7]. На наш погляд, цікавим є використання у промові Л. Кучми метафори «великого хронометру, за яким живе держава» та наголос на необхідності того, аби

громадяни звіряли свої годинники з державним хронометром. Тут напряду образи «великого державного хронометру» та маленьких годинників громадян використовуються для маніпуляцій на користь авторитаризму. «Воно (неповторне свято) несе особливе відчуття єдності народу, причетності кожного до загальних справ, надій та устремлінь. Із таким настроєм ми сідаємо за святковий стіл, звіряючи свої годинники з великим хронометром, за яким живе держава» [7].

Також у зверненні йдеться про майбутнє, яке підмінє сучасність: «шлях до нового заможного і цивілізованого буття», «можливості перейти від стратегії виживання до стратегій розв'язання масштабних завдань, які забезпечать реальний поступ уперед», «як глава держави, я дбатиму про збереження і зміцнення у нашій Вітчизні порозуміння і спокою» [7].

Саме у виступах Президента Л. Кучми простежується створення образу щасливого майбутнього, який протиставляється боротьбі, подоланню труднощів на сучасному етапі: «Нам сьогодні доводиться важко, а багатьом дуже важко», «Ми живемо у праці, а відтак будемо проростати добром і славою» [7]. До здобутків цього періоду Президент відносить прийняття Конституції України та запровадження «повноцінної національної валюти» [7].

Президент Л. Кучма, вітаючи суспільство з 2004 роком, який стане знаковим для новітньої політичної історії країни завдяки мирним протестним акціям у ході президентської виборчої кампанії («Помаранчева революція»), створює позитивний емоційний контекст за допомогою згадування на початку промови «дітей», «родини» та «мрій» [8]. У новорічному зверненні маніпуляції привабливим образом майбутнього передаються за допомогою мрії про «іншу» політику, «іншу опозицію», «іншу країну». Президент мріє: «Я мрію побачити Україну квітучою, розвинутою. Я мрію про Україну, яка стане регіональним лідером, яка як і колись своїми чорноземами годуватиме світ. Про Україну, якою ми будемо пишатись, і так обов'язково буде» [8]. Він каже про «еволюцію», «стабільність», «компроміс», «єдність».

Головна ознака цієї промови – постійне згадування мрій, які мають створити у громадян ілюзію щасливого майбутнього. Наприкінці промови Л. Кучма апелює до минулого, перераховуючи знакові постаті української історії: «Піднімаючи цей святковий келих за здоров'я кожного з вас, і моєї сім'ї – Президенти теж люди – хочу закликати вас пам'ятати, чиїх батьків ми діти, ми нащадки Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Франка, Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Лесі Українки.

Маємо пишатись, що живемо в часи незалежної держави, про яку мріяли, за яку боролись, і яку тепер розбудовувати нині сущим поколінням українців» [8].

У 2005 році, на початку новорічного привітання третій Президент України В. Ющенко, навпаки, зосереджується на сучасності. Цей виступ перериває традицію маніпулятивної підміни сучасності привабливими образами минулого-майбутнього. Він говорить про сучасні успіхи як результат перемог у минулому році: «Рік, що минає, безумовно, додав Україні і слави, і волі. Рік тому громадяни України вистояли найвище право – право обирати собі владу. Ми довели, що ми народ, що ми готові боротися за краще. Найважливіше – ми довели собі, що ці зміни незворотні. Ми почали створення нової країни, де кожен громадянин може сказати: «Так! Я українець! І цим пишаюсь». Україну пізнав світ. Україна стала популярною. Україна стала бажаною, навіть модною у світі. Ми здійснили впевнені кроки на шляху до справедливості, до гідного життя. Цього року діти народжувались вже в новій країні, де батьки та держава спільно дбають про немовля. Сьогодні юнак, що йде до українського війська, повернеться до своєї домівки не через півтора роки, а через рік» [13]. В. Ющенко говорить про сучасність: «У ці дні», «влада дбає», «підтримку відчув бізнес», «Ми на правильному шляху», «Я свідомий особистої відповідальності», «Я повний рішучості» [13]. Природно, що саме у зверненні 2005 року В. Ющенко зосереджується на сучасності, її викликах та перемогах, він імпровізує, створює традицію вуличних промов. Натомість у подальших зверненнях він повертається до традиційного стилю президентських промов, проявляється його «медитативна відстороненість» [14; 15; 16]. Зокрема, у привітанні з 2007 роком він наголошує на тому, що «ми всі є часткою України», «Ми віддали шану минулому», згадує благодійну акцію «Дитяча лікарня майбутнього», перераховує свої відчуття: «Є радість...», «Є гордість...» «Є відчуття консолідації...», «Є відчуття зовнішнього інтересу...» «Є відчуття реальної свободи...» тощо [14].

Висновки. За результатами аналізу новорічних звернень президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка як важливої складової частини політичного дискурсу слід відзначити фальсифікацію «сучасного» за допомогою маніпуляцій з минулим та майбутнім задля створення відчуття «перехідності» українського суспільства, перекладання відповідальності за сучасний кризовий стан на минуле. Це проявляється в наступному.

По-перше, новорічні звернення голів держав відносяться до ритуального жанру

політичного дискурсу. Серед усіх виступів Президентів саме новорічні звернення в пост-соціалістичних країнах мають найбільшу глядацьку аудиторію. Їх ефективність щодо впливу на громадську думку обумовлена святковим настроєм громадян та специфікою свята – зустріч Нового року та прощання з минулим. Природне звернення до минулого та майбутнього в новорічних посланнях завше використовується у пострадянських країнах задля фальсифікації сучасного та ідеологізованого конструювання минулого-майбутнього.

По-друге, характерною ознакою новорічних привітань президентів, як складової частини пострадянського політичного дискурсу, стало закріплення у масовій свідомості «перехідності» сучасного етапу за допомогою фальсифікації теперішнього часу. Практично в усіх зверненнях президентів України (за виключенням привітань після «Помаранчевої революції») наголос робиться на маніпуляціях минулим-майбутнім із метою відвертання уваги від сучасності, як «перехідним етапом» між радянським минулим та майбутнім, яке обов'язково має бути щасливим.

ЛІТЕРАТУРА:

- Бахтеєв Б. (2018). Привітання Президента: що було не так? [from Ukr.: President's greetings: what was wrong?]. *Detektor media*, 16 січня. URL : <https://detector.media/infospace/article/133735/2018-01-16-privitannya-prezidenta-shcho-bulo-ne-tak/> (accessed 25 February 2020).
- Чирва В. (2011) Ворожіння на новорічних привітаннях президентів [from Ukr.: Divination on New Year's greetings to the presidents]. Поступ, 3 січня. URL : <http://postup.brama.com/usual.php?what=69943>.
- Kroytor, Artem, Yakovlev, Denys & Aleksentseva-Timchenko, Kateryna. (2019). "Apostles" of indoctrination: ideological peculiarities of representation of religious choice of Ukraine in the system of secondary education (based on analysis of expert interviews). *The Ideology and Politics Journal*. – *Ideology and Education in Post-Soviet Countries-Issue № 2(13)*. 2019. P. 127–146. URL : <https://ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/12/> (accessed 17 February 2020).
- Lyshtva, Oleksii. (2018). Attitude of the Ukrainians to public holidays, February 2018. Press-release. *Website Kyiv International Institute of Sociology*. URL : <https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=758&page=1>.
- Martin, J.R., Wodak, R. (2003). Introduction. In *Re/Reading the Past: Critical and Functional Perspectives on Time and Value*. Martin J.R., Wodak R. (eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1–6.
- Новорічне поздоровлення Президента України Л. Кравчука 1992 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine Leonida Kravchuka 1992 r.] *YouTube*. URL : https://www.youtube.com/watch?time_continue=143&v=Qc-pzxMacbw&feature=emb_title.
- Новорічне привітання Президента України Л. Кучми з 1997 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine L. Kuchma on 1997] *YouTube*. 13 січня J, 2016. URL : <https://youtu.be/umyZdTjJrPA> (accessed 25 February 2020).
- Новорічне привітання Президента України Л. Кучми з 2004 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine L. Kuchma on 2004] *YouTube*. 17 березня, 2019. URL : <https://youtu.be/SrZzddZcqbs> (accessed 25 February 2020).
- Ослопова В. (2009). Новогоднее обращение главы государства к народу как жанр политического дискурса [from Rus.: New Year's address of the head of state to the people as a genre of political discourse]. *Вестник Томского государственного университета*, 239:19–22.
- Пинелли Э. (2018). Представление прошлого и будущего в новомодных обращениях: на материале поздравлений В. Путина [from Rus.: Presentation of the past and the future in New Year's addresses: on the data of V. Putin's speeches], *Rhema. Moscow: MPSU*, 2: 62–82.
- Reagan, Ronaldn & Gorbachev, Mikhail. (1988). New Year's Messages of President Reagan and Soviet General Secretary Gorbachev. (1988). *The U.S. National Archives and Records Administration: Ronald Reagan Presidential Library & Museum*. URL : <https://www.reaganlibrary.gov/research/speeches/010188a> (accessed 25 February 2020).
- Свобода. Український щоденник (1992) Новорічне привітання Президента України Леоніда Кравчука а 1992 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine Leonida Kravchuka on 1992], *Svoboda Ukrayins'kyj shhodennyk*, № 6, 10 January. URL : <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1992/Svoboda-1992-006.pdf>.
- Українська правда. (2006). Новорічне привітання Президента України В. Ющенко з 2006 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine V. Yushhenka on 2006], *Українська правда*, 1 січня 2006. URL : <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/01/1/4395503/> (accessed 25 February 2020).
- Українська правда. (2007). Новорічне привітання Президента України В. Ющенко з 2007 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine V. Yushhenka on 2007], *Українська правда*, 1 січня 2007. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2007/01/1/3192822/> (accessed 25 February 2020).
- Українська правда. (2008). Новорічне привітання Президента України В. Ющенко з 2008 р. [from Ukr.: New Year's greetings of President of Ukraine V. Yushhenka on 2008]. *Українська правда*. 1 січня 2008. URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/01/1/3345621/> (accessed 25 February 2020).
- Ющенко В. Не опускайте руки й не мовчіть – ми всі зуміємо зробити...: новорічне звернення Президента України Віктора Ющенко до українського народу. *Кримська світлиця*. 2009. 3 січ. (№ 1). С. 1. URL : <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=6718> (accessed 25 February 2020).
- Варавкіна В. (2011). Новогоднее обращение главы государства: жанровая специфика и линг-

вокогнитивное моделирование образа адресата [from Rus.: NewYear's address of the head of state: genre specificity and linguocognitive modeling of the addressee's image], Omsk.

18. Вінничук Ю. (2019). Як олігархи розділили телеэфір України [As the oligarchs divided the television program of Ukraine], Бізнес Цензор, 25 червня. URL : https://biz.censor.net.ua/resonance/3133637/yak_olgarhi_rozdlili_teleefr_ukran.

19. Вибори Президента України 17 січня 2010 року [from Ukr.: Presidential Election January 17, 2010] *Official web-site Central Electoral Commission*. URL :

https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini/vibori-prezidenta-ukraini-17-sichnya-2010-roku.html (accessed 22 February 2020).

20. Яковлев Д. (2015). Світанок демократії: два вибори і три конверти останнього генсека [from Ukr.: The dawn of democracy: two choices and three envelopes of the last secretary general]. *Молодий вчений*. 8(23) Ч. 2: 157–163.

21. Yakovleva, L., & Yakovlev, D. (2020) Institutional interaction and political choice in a transitional society. What role for the social sciences? *Nationalism and Ethnic Politics*. 2(4). P. 582–608.

СЕКЦІЯ 5

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ІНТЕГРАЦІЯ ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ МАРКЕТИНГУ Й РЕКЛАМИ ОРГАНІЗАЦІЙ, НЛП ТА ЗООПСИХОЛОГІЇ І ПОРІВНЯЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В ХОДІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

INTERDISCIPLINARY INTEGRATION OF TEACHING PSYCHOLOGY OF MARKETING AND ADVERTISING ORGANIZATIONS AND NLP COMPARATIVE PSYCHOLOGY AND COMPARATIVE PSYCHOLOGY DURING TRAINING STUDENTS PSYCHOLOGIST

Стаття наголошує на важливості інтеграції викладання психологічних дисциплін для розвитку професійних умінь і навичок майбутніх практичних психологів. Розкрито поняття «інтеграція», визначено сутність терміна «міждисциплінарна інтеграція», підкреслено значення міжпредметних зв'язків. Висвітлено досвід зарубіжних учених щодо впровадження проблематики міждисциплінарності та її ролі під час професійної підготовки майбутніх практичних психологів. Виокремлено тематику лекційних, семінарських і практичних занять, конкретизовано значення інтеграції для формування знань, умінь і навичок комунікативної взаємодії та важливості перцептивного складника у сприйнятті партнера по взаємодії. Проаналізовано зміни, які відображені в робочих навчальних програмах відповідно до інтегрованих освітніх компонентів. Наведено приклади застосування різних методів і засобів навчання інтегрованих освітніх компонентів під час викладання лекційних, семінарських і практичних занять зі здобувачами вищої освіти. Обґрунтовано взаємодію освітніх компонентів професійної підготовки та вільного вибору студентів. Доведено, що застосування інтегративних навчальних технологій дає змогу формувати в майбутніх практичних психологів професійні компетентності (комунікативні, soft skills, екологічні, акмеологічні), науковий світогляд, широту мислення, які допомагають вирішувати завдання, що отримані при вивченні теоретичних дисциплін. Описано засоби, які покликані забезпечити високу кваліфікацію та конкурентоспроможність практичних психологів на ринку праці. Також у статті наведено приклади професійно-зорієнтованих завдань, що можуть бути використані викладачами психологічних дисциплін. Виявлено, що застосування міждисциплінарних зв'язків підготовки до професійної діяльності майбутніх практичних психологів дає можливість підвищити й модернізувати якість викладання у ЗВО.

Ключові слова: міждисциплінарна інтеграція, підготовка майбутніх практичних психологів, професійна підготовка, механізми впливу, комунікативна взаємодія, перцепція.

The article emphasizes the importance of integrating the teaching of psychological disciplines for the development of professional skills and abilities of future practical psychologists. The concept of "Integration" is revealed, the essence of "Interdisciplinary integration" is defined, the importance of interdisciplinary connections is emphasized. The experience of foreign scientists in the implementation of interdisciplinarity and its role in the training of future practical psychologists is highlighted. The topics of lectures, seminars and practical classes are singled out, the importance of integration for the formation of knowledge, skills and abilities of communicative interaction and the importance of the perceptual component in the perception of the interaction partner are specified. The changes that are reflected in the working curricula in accordance with the integrated educational components are analyzed. Examples of application of various methods and means of teaching integrated educational components during the teaching of lectures, seminars and practical classes with students of higher education are given.

The interaction of educational components of professional training and free choice of students is substantiated. It is proved that the use of integrative educational technologies allows to form in future practical psychologists professional competencies (communicative, soft skills, ecological, acmeological), scientific worldview, breadth of thinking, which allow to solve problems obtained in the study of theoretical disciplines. The means designed to ensure high qualification and competitiveness of practical psychologists in the labor market are described. The article also provides examples of professionally-oriented tasks that can be used by teachers of psychological disciplines. It was found that the use of interdisciplinary links of preparation for professional activity of future practical psychologists allows to improve and modernize the quality of teaching in free economic education.

Key words: interdisciplinary integration, training of future practical psychologists, professional training, mechanisms of influence, communicative interaction, perception.

УДК 378.011.3:159.92:159.93
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.8>

Бужинська С.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього
менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Даніліч-Скаун А.А.

викладач кафедри педагогіки,
психології, початкової освіти та
освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Кондрацька Л.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього
менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради

Постановка проблеми. Стратегічні зміни в системі освіти практичного психолога вимагають пошуку нових організаційних форм, методів навчання й виховання. У зв'язку з цим виникає необхідність підготовки майбутніх фахівців з психології на високому рівні, що забезпечить засвоєння здобувачами вищої освіти наукових уявлень про природу психіки, про методи та результати дослідження психічних явищ, розвиток здатності до застосування психологічних знань в умовах професійної діяльності. Здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми у сфері психології досягається завдяки комплексному навчанню, що базується на принципах інтеграції. Під інтеграцією розуміють поєднання в єдине ціле частин, елементів і компонентів, які до цього існували окремо, з ускладненням і зміцненням зв'язків між ними [1]. Інтеграція сприяє формуванню цілісності професійних знань і навичок. При цьому викладання проводиться так, щоб інформація певної дисципліни, яка засвоюється, базувалася на знаннях, отриманих при вивченні іншої дисципліни. Вирішення цього завдання передбачає систему відповідних заходів, до яких необхідно зарахувати й удосконалення фахової підготовки майбутніх практичних психологів у педагогічному ЗВО. На нашу думку, перспективним напрямом цієї роботи є залучення студента до мотивованої активної пізнавальної діяльності шляхом застосування інноваційних технологій; єдність теоретичних і практичних знань, уміння застосовувати їх на основі чіткого усвідомлення, де, як саме й для яких цілей ці знання можуть бути використані; вивчення дисциплін навчального плану, що орієнтовані на майбутню професійну діяльність; повне забезпечення майбутніх професійних потреб студента шляхом єдності окремих дисциплін професійної компетенції та вибіркового блоку відповідно до підготовки фахівця з психології за відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи наукові розвідки сучасних науковців щодо означеної проблематики, не можна оминати роботи М. Ахундова, І. Блауберга, В. Дьоміна, П. Смирнова, Е. Юдіна, які вивчали зв'язки між інтеграцією та систематизацією наукових знань. Проблемою використання міждисциплінарних зв'язків при вивченні дисциплін природничого й гуманітарного циклу займалися В. Максимова, І. Москальова, І. Петрова, Н. Лошкарьова. Питанням застосування міжпредметних зв'язків і професійної спрямованості навчання займалися С. Гончаренко, І. Зверєв, В. Максимова. Вивченню питання щодо посилення інтегративних процесів у межах окремого навчального предмета присвячено праці М. Гадецького. Нарешті, методологічну основу інтегратив-

ного підходу в професійній освіті відображено в працях Л. Демінської, П. Джуринського та ін.

Британські вчені Catherine Lyall, Ann Bruce, Joyce Tait and Laura Meagher досліджують проблематику міждисциплінарності та її роль під час формування креативної особистості [3]. Представники фінської наукової школи (Aalto University School of Science and Engineering, Espoo, Finland) кафедри біомедичної інженерії та обчислювальних наук Jukka-Pekka Kauppi, Iiro P. Jääskeläinen, Mikko Sams and Jussi Tohka вивчають особливості міжпредметних кореляцій гемодинамічних реакцій головного мозку під час перегляду фільмів [4]. Проаналізувавши наукові розвідки відомих учених, можемо дійти висновку, що науковці різних країн світу досліджують питання міждисциплінарності в різних аспектах.

Предметне поле освітніх компонентів підготовки практичних психологів першого (бакалаврського) рівня у ЗВО є теоретико-методологічним підґрунтям для формування професійної компетентності майбутніх практичних психологів. Проте виникає суперечність між необхідністю оволодіння майбутніми практичними психологами комплексом відповідних професійних здатностей у сфері психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій і методів, та обмеженістю навчального часу й відповідного навчального змісту в ході вивчення «Психології маркетингу та реклами організацій», «НЛП» та «Зоопсихології і порівняльної психології». Для їх розв'язання пропонуємо здійснювати міждисциплінарну інтеграцію.

Постановка завдання. Мета статті полягає в обґрунтуванні важливості міждисциплінарної інтеграції психології маркетингу та реклами організацій, НЛП та зоопсихології й порівняльної психології в системі професійної підготовки майбутніх фахівців з психології в умовах вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для якісної професійної підготовки сучасного фахівця з психології вагоме значення має підвищення ефективності методики викладання та дотримання принципів управлінської пізнавальної активності суб'єктів навчання. Саме тому сьогодні проблематика міждисциплінарних зв'язків як системи, якою можна управляти як дидактичним засобом, що сприяє підвищенню ефективності професійної підготовки майбутнього фахівця з психології, є актуальною і перспективною.

Міждисциплінарна інтеграція – це цілеспрямоване посилення міждисциплінарних зв'язків за умови збереження теоретичної і практичної цілісності навчальних дисциплін. Водночас міждисциплінарна інтеграція – це процес узгодження змісту навчальних дисциплін щодо відображення ними єдиних, безперерв-

них і цілісних явищ професійної діяльності [1]. Міжпредметні зв'язки – це система відношень між знаннями, уміннями й навиками, які формуються в результаті послідовного відображення об'єктивних зв'язків із реальністю в засобах, методах і змісті освітніх компонентів [2]. Міжпредметні зв'язки допомагають швидшому засвоєнню, поглибленню, систематизації та закріпленню знань, що сприяють усебічному розвитку здобувачів вищої освіти.

У процесі професійної підготовки фахівців галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки спеціальності 053 «Психологія» освітнього ступеня «бакалавр» КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР освітні компоненти «Психологія маркетингу та реклами організацій», «НЛП» та «Зоопсихологія і порівняльна психологія» зараховано до циклу дисциплін професійної підготовки та дисциплін вільного вибору студентів. Ґрунтовний психолого-педагогічний зміст цих навчальних курсів є теоретичною основою для більш повного висвітлення навчальних тем з урахуванням пізнавальних можливостей здобувачів вищої освіти й практичною організацією професійної діяльності майбутніх фахівців з психології.

Теоретичними засадами підготовки студентів у цьому напрямі слугували новітні документи про освіту, а саме: Закон України «Про освіту», Державний стандарт вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Крім того, ураховано результати сучасних наукових досліджень щодо здійснення професійної психологічної освіти й реалізації міжпредметної інтеграції у ЗВО. Зміст курсів «Психологія маркетингу та реклами організацій», «НЛП» та «Зоопсихологія і порівняльна психологія» відображено в робочих програмах, навчально-методичних рекомендаціях, робочих зошитах тощо. Для забезпечення інтегративного характеру викладання вищезазначених дисциплін зміст робочої програми з дисципліни «Психологія маркетингу та реклами організацій» доповнено такими темами: «Система зв'язків з громадськістю: особливості впливу на модально-специфічні механізми сприйняття людини», «Психотехнології в рекламній діяльності», «Імідж і особистість: система взаємовпливів», «Психічні процеси в рекламній комунікації», «Хай-тек і хай-юм комунікації в рекламній діяльності», «Роль психологічних та соціальних процесів у формуванні рекламних образів», «Психологія реклами в засобах масової інформації». У ході розробки робочої програми курсу «НЛП» перероблено й доповнено зміст такими темами: «Розвиток особистості і її творчого потенціалу методами НЛП», «НЛП в бізнесі, менеджменті та рекламі» й «Основи ефективної комунікації». У робочій програмі курсу «Зоопсихологія та порівняльна психологія» перероблено й доповнено зміст

такими темами: «Світ відчуттів людини і тварини та їх значення у розвитку поведінкових реакцій», «Особливості компонентів невербальної взаємодії у тварин і людей», «Спільне та відмінне у функціонуванні сигнальних систем тварини та людини», «Види симбіозу у тварин», «Прояви біоетики (комплекс інстинктивних заборон) у взаємодії тварин та психіці людини», «Біоніка та рекламна діяльність», «Тваринний гіпноз, його особливості», «Індивідуальні психотерапевти та екстрасенси – наші домашні улюбленці».

Під час проведення лекцій із психології маркетингу та реклами організацій студенти оволодівають фундаментальними психолого-педагогічними знаннями, які стосуються особливостей інформаційного впливу на зорове сприйняття в друкованій рекламі, інтегровані маркетингові комунікації в системі маркетингу, особливості застосування гіпнотичного (несвідомого) та підсвідомого навіювання, психологічні механізми рекламного впливу (механізм «ореолу», технологія «25 кадр», НЛП), закономірності сенсорної та перцептивної сфери в утворенні рекламного образу. Унаслідок цього в студентів формуються цілісні уявлення щодо таких понять, як роль емоційних чинників у споживанні рекламної продукції, принципи та критерії встановлення ефективної рекламної комунікації, сутність та особливості застосування маркетингових інструментів у процесі прийняття маркетингових рішень, інтерпретація результатів досліджень у сфері маркетингу й практики їх застосування, сучасні маркетингові персонал-технології на основі міжнародного досвіду HR-маркетингу. На лекційних заняттях із НЛП студенти знайомляться з основними поняттями, теоретичними положеннями й конкретними техніками нейролінгвістичного програмування; з історією створення та основними сучасними тенденціями в розвитку НЛП. Унаслідок цього в студентів формуються цілісні уявлення щодо таких понять, як зовнішні та внутрішні канали сприйняття, репрезентативні системи, субмодальності, невербальна комунікація, рапорт, калібровка, техніки якоріння, метафори як засіб спілкування, техніки роботи з психосоматичними проблемами, творча візуалізація, модель SCORE, синтаксис асоціювання образів як логіка реклами. Вивчення курсу «Зоопсихологія та порівняльна психологія» забезпечує формування в студентів наукового світогляду, розуміння закономірностей розвитку й еволюції психіки, значення біологічного фактору в розвитку психіки. Під час порівняння психологічних особливостей тварин і людей підвищується професійна компетентність майбутніх практичних психологів за можливості усвідомити принципові відмінності відображення дійсності тваринами, значення вроджених форм поведінки. При вивченні

соціальних форм поведінки та реакцій тварин у студентів формується цілісне уявлення про передумови соціальності людини, значення масової комунікації, сукупну пристосованість, механізми природженої заборони, особливості відчуттів у тварин із різними рівнями чутливості, біологічні передумови зародження свідомості й мовлення людини.

Семінарські заняття з психології маркетингу та реклами організацій спрямовано на поглиблене вивчення теоретичних питань, що опрацьовані під час проведення лекцій. Здобувачі освіти з психології опановують зміст інтегрованих освітніх компонентів при підготовці повідомлень і презентацій на теми: «Таргетинг», «Текстово-графічний блок», «Нейролінгвістичне програмування», «Реклама на тілі», «Body embedding» («Упровадження в тіло»), «Сугестивна лінгвістика», «Рефреймінг», «Словотвір», «Сенсорний маркетинг», «Умови та чинники ефективності візуальної та аудіальної реклами», «Психотехнології в маркетинговій діяльності», «Ілюстративність (наочність) реклами та її співвідношення з текстовим», «Поданням рекламного матеріалу», «Слоган та ай-стопер – доцільність та адресність використання» тощо. Практичні заняття спрямовані на оволодіння вміннями, які будуть корисними в професійній діяльності майбутніх фахівців з психології. У процесі проведення та активної їх участі в практичних заняттях вони вчаться аналізувати й використовувати досягнення психологічної науки в процесі подальшої професійної діяльності. Під час опрацювання таких тем, як «Реклама як засіб психологічного впливу», «Роль психологічних та соціальних процесів у формуванні рекламних образів», «Методи психологічного впливу реклами на споживача» запропоновано різноманітні форми роботи: тренінгові вправи, рольові ігри, мозковий штурм, тимблдинг, тайм-менеджмент, невербальні етюди, інформаційні повідомлення, проблемні питання тощо. У ході опрацювання тем студенти виступали в ролі споживачів, рекламодавців, директорів фірм, із цих позицій розповідали про свої відчуття щодо впливу на психічні процеси в результаті реклами продукту, про засоби впливу, які, на їхню думку, були найбільш ефективними, тощо. Наприкінці тренінгових занять студентам було запропоновано скласти поради рекламодавцям щодо успішного просування їхнього продукту на споживчому ринку, опрацьовані основні критерії щодо якостей і вмінь працівників. Підсумком такої взаємодії стало відпрацювання сформованих навичок, засобами відпрацювання були такі методи: твір-роздум на зазначену тему з наступним обговоренням у форматі «Відкритий мікрофон», написання твору-есе, узагальнені результати вправою «Побажання».

Семінарські заняття з НЛП спрямовані на поглиблене вивчення базисних теоретичних положень, що лежать в основі нейролінгвістичного програмування. Опанування понять з інтегрованих освітніх компонентів відбувається при розробці проектів, підготовці повідомлень, презентацій і доповідей для виступу під час «Круглого столу» на теми: «Модифікація сценарію поведінки», «Сенс комунікації полягає в отриманій реакції», «Магічні слова», «Репрезентативні системи як переважний спосіб отримання людиною інформації з зовнішнього світу», «Калібрування і сенсорна чутливість», «Особливості «рекламної комунікації»»; складанні анотації на одну зі статей з періодичної преси про проблеми нейролінгвістичного програмування в психології маркетингу та реклами організацій. Практичні заняття з НЛП спрямовані на формування вмінь, пов'язаних з аналітичною діяльністю психолога; уміння встановлювати контакт із клієнтом, формулювати проблему й бажаний результат; отримання навичок ефективного професійного спілкування та надання психологічної допомоги в широкому спектрі питань і проблем, що постають перед особистістю в ході її розвитку. Під час опрацювання теми «Використання репрезентативних систем» студенти мають можливість підготувати ґрунтовні доповіді, а також провести діагностичне дослідження з таких питань: 1) ключі доступу до репрезентативних систем; 2) положення очей і динаміка роботи репрезентативних систем; 3) використання патернів руху очей; «методи НЛП. Якоріння», де студенти отримують особистий досвід процесу якоріння й учаться розрізняти свої стани свідомості; під час опрацювання теми «Використання методів творчої візуалізації» студенти мають можливість створити плакат власних цілей за методикою творчої візуалізації та презентувати свої нароби.

Метою семінарських занять із зоопсихології та порівняльної психології є опрацювання та доповнення вивчених на лекціях теоретичних питань. Інтеграція навчальних компонентів відбувається при підготовці до навчального модуля «Психологія міжвидової взаємодії» повідомлень «Міжвидова взаємодія в системі «Тварина-Людина», «Історія утримання людиною свійських тварин», «Психологічні причини та функція психологічної взаємодії людини з тваринами». Основним предметом дослідження є психічні особливості людини, що впливають на тварину, наприклад, під час дресури, або такі, що приймають впливи, наприклад, під час анімало-терапії. Результати розробки різних моделей взаємодії можуть бути використані в практичній діяльності психолога в маркетинговій діяльності, НЛП-практиці. Виконання завдань практичних занять забезпечує формування

вмінь і навичок майбутніх практичних психологів, необхідних при безпосередній діяльності в системі «Людина-Природа», виконанні самостійних емоційно забарвлених завдань, пов'язаних із професійною компетентністю. На практичних заняттях опрацювання тем відбувається із залученням інтерактивних елементів, рефлексивних методів «Доречність і психологічні причини міжвидової взаємодії», форм самостійної дослідницької діяльності студентів і презентацій «Тварина як соціальний комунікатор», «Тварина як стабілізатор психологічного клімату», «Тварина як анімалотерапевт». Наприкінці практичних занять студентам була запропонована організаційно-діяльнісна гра в групах «Мій особистий досвід взаємодії з тваринами», що дало можливість узагальнити сутність та адаптаційне значення способів і видів комунікації тварин.

Нами розроблено та проведено інтегровану лекцію «Механізм психологічного впливу реклами на споживача, його підсвідомість та споживчу поведінку» та практичне заняття «Методи нейролінгвістичного програмування та міжвидової взаємодії та їх використання в рекламній практиці». Підсумовуючи результативність проведення лекційних, семінарських і практичних занять із психології маркетингу та реклами організацій, НЛП, зоопсихології та порівняльної психології, можемо зазначити, що студенти усвідомили значущість своєї професійної місії щодо розвитку здатності до застосування психологічних знань в умовах професійної діяльності. Результати напрацювань відображено в презентації та сумісній участі у створенні колажу на тему «Роль нейролінгвістичного програмування та споживчої поведінки в успішному просуванні рекламного продукту».

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, міждисциплінарна інтеграція є необхідним складником підготовки майбутнього

фахівця. Доведено, що відбувається доповнення змісту одного освітнього компонента поняттями іншого, а об'єднання забезпечує не вузькодисциплінарну підготовку, а діяльність, яка формує професійно важливі вміння, навички та особистісні якості. Міждисциплінарну інтеграцію розглядають як педагогічну умову, яка, по-перше, змінює зміст освіти, робить її більш насиченою та цілісною, по-друге, передбачає модернізацію освітнього процесу, по-третє, активізує пізнавальну діяльність здобувачів психології, формує інтегроване професійне мислення. Отже, упровадження міждисциплінарних зв'язків між такими освітніми компонентами, як психологія маркетингу та реклами організацій, НЛП та зоопсихологія, дає змогу вдосконалювати форми й методи навчання у ЗВО. Як подальші перспективи зазначимо глибші та детальніші дослідження засобів і методів, що можуть застосовуватися при побудові таких зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Прошкін В.В. Інтеграція університетської науки й освіти: історичний аспект. *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*. 2010. № 2. URL: http://intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-agazine_pedagogical_s... (дата звернення: 30.10.2020).
2. Філософія : навчальний посібник / Л.В. Губерський, І.Ф. Андрущенко та ін. ; за ред. І.Ф. Надольного. 8-ме вид., стер. Київ : Вікар, 2011. 455 с.
3. Lyall Catherine, Ann Bruce, Joyce Tait and Laura Meagher. *Interdisciplinary Research Journeys: Practical Strategies for Capturing Creativity*. London : Bloomsbury. 2011. 240 p.
4. Jukka-Pekka Kauppi. Inter-subject correlation of brain hemodynamic responses during watching a movie: localization in space and frequency. Jukka-Pekka Kauppi, Iiro P. Jääskeläinen, Mikko Sams, Jussi Tohka. URL: <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fninf.2010.00005/full> (дата звернення: 30.10.2020).

СПЕЦИФІКА РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

SPECIFICS OF PRACTICAL PSYCHOLOGIST'S WORK IN THE PRESCHOOL INSTITUTION

У статті розкрито теоретичні основи методики роботи практичного психолога в закладі дошкільної освіти. Здійснено аналіз психолого-педагогічної літератури з означеної проблеми, доведено актуальність її. Одним із найважливіших етапів є дошкільний період життя. І саме тому психологічне забезпечення розвитку дитини в закладі дошкільної освіти, її навчання й виховання набувають великого значення в подальшому житті кожної особистості. Змістом діяльності практичного психолога закладу дошкільної освіти є охорона психічного здоров'я всіх учасників педагогічного процесу ЗДО. Основним змістом роботи практичного психолога є проблема дитини.

Розкрито й обґрунтовано, що той чи інший віковий період сензитивний для розвитку певних психічних процесів, властивостей, психологічних якостей особистості, а тому й до певного типу впливів. Тому дитина на кожному віковому етапі має потребу в особливому до себе підході.

За результатами вивчення досвіду практичних психологів дошкільних установ можна стверджувати, що їхня діяльність дуже різноманітна за розумінням ними значення своєї професійної діяльності, за формами й методами її здійснення, вона вимагає від психолога осмислення та узагальнення своїх завдань і цілей.

Доведено, що психологічна служба діє з метою збільшення ефективності освітнього процесу, своєчасного виявлення труднощів, проблем та умов індивідуального розвитку особистості, корекції міжособистісних стосунків усіх учасників педагогічного процесу, профілактики відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці. Її метою є максимальне виявлення творчих здібностей дитини і створення умов для їх розвитку, формування здорового способу життя, подолання кризових життєвих ситуацій тощо.

Одне з найважливіших завдань психолога – зробити все можливе, щоб забезпечити гуманізацію виховної роботи в закладі дошкільної освіти. Якщо психолог і вихователь, організовуючи діяльність освітнього процесу, допоможуть дітям утвердитися в отриманні будь-якого результату й відчувати свою потрібність у групі, тоді діти будуть відкриті й підготовлені до подальшого життя в закладі дошкільної освіти.

Ключові слова: діти дошкільного віку, практичний психолог, вихователь, корекція, батьки, психологічна служба.

The article reveals the theoretical foundations of the methods of work of a practical psychologist in a preschool institution. The analysis of psychological and pedagogical literature on the specified problem is carried out, its urgency is proved. One of the most important stages is the preschool period of life. And that is why the psychological support of the child's development in preschool education, its education and upbringing are of great importance in the future life of each individual. The content of the activity of a practical psychologist of a preschool education institution is the protection of the mental health of all participants in the pedagogical process of preschool education. The main content of the work of a practical psychologist is the problem of the child.

It is revealed and substantiated that one or another age period is sensitive for the development of certain mental processes, properties, psychological qualities of personality, and therefore to a certain type of influences. Therefore, the child at each age needs a special approach.

According to the results of studying the experience of practical psychologists of preschool institutions, it can be argued that their activities are very diverse in their understanding of the importance of their professional activities, forms and methods of its implementation, and it requires psychologists to understand and generalize their tasks and goals.

It is proved that the psychological service acts to increase the efficiency of the educational process, timely identification of difficulties, problems and conditions of individual development, correction of interpersonal relationships of all participants in the pedagogical process, prevention of deviations in individual development and behavior. Its purpose is to maximize the identification of creative abilities of the child and create conditions for their development, the formation of a healthy lifestyle, overcoming crisis life situations and more.

One of the most important tasks of a psychologist is to do everything possible to ensure the humanization of educational work in preschool education. If a psychologist and educator, organizing the activities of the educational process, help children to establish themselves in any result and feel their need in the group - then children will be open and prepared for further life in preschool.

Key words: preschool children, practical psychologist, educator, correction, parents, psychological service.

УДК 37.015.3-051:373.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.9>

Журавко Т.В.

викладач-стажист кафедри психології та педагогіки розвитку дитини Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Лемещук М.А.

к.пед.н., доцент, завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку національної освіти активно відроджуються ідеї гуманізації освітнього процесу. Усе більше уваги звертається на особистість дитини, її неповторну індивідуальність, унікаль-

ність, утверджується пріоритет цінності кожної людини. Традиційно в педагогіці основним завданням є всебічний розвиток дитини. Суттєву допомогу навчальним викладачам у вирішенні цього завдання надають практичні психологи.

Виникнення психології як самостійної галузі науки пов'язують із запровадженням специфічних експериментальних методів дослідження, розробка й застосування яких зумовлювалися необхідністю розв'язання практичних завдань. Уважається, що психологія як пояснювальна дисципліна, як один зі способів тлумачення явищ навколишнього світу існує стільки, скільки існують філософія, наука загалом [6, с. 18–20].

Практичний психолог – це спеціаліст у галузі практичної (прикладної) психології, який проводить психологічну практику. Він реалізує свої професійні функції за допомогою специфічних прийомів, методів і технологій, що ґрунтуються на наукових знаннях механізмів функціонування психіки, законів людської поведінки й розвитку.

Основне завдання психологічної практики – допомагати дитині психологічними засобами, корегувати її особистісні риси й структуру особистості, соціальні стосунки, сприяти розкриттю творчого потенціалу, проектуванню її власного життєвого шляху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняна позиція бере початок у роботах К.Д.Ушинського, Л.С.Виготського, Г.С.Костюка. Стверджується єдність розвитку й навчання (виховання), яка означає, що розвиток дитини здійснюється в різноманітній діяльності, організація якої є змістом навчання й виховання [6, с. 18–20].

Л.С. Виготський розглядав певний вік як відносно замкнений період розвитку людини. Значення цього періоду визначається його місцем у циклі розвитку, на якому загальні закономірності розвитку щоразу набувають своєрідного якісного прояву. Вікові особливості вказують на напрям розвитку, спільний для всіх дітей, і мають найхарактерніші риси. Той або інший вік сенситивний щодо розвитку не тільки певних психічних процесів і властивостей, психологічних якостей особистості, але й щодо діяльності певного типу [4].

Постановка завдання. Мета статті – розкрити теоретичні основи методики роботи практичного психолога в закладі дошкільної освіти; здійснити аналіз психолого-педагогічної літератури з означеної проблеми, довести її актуальність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психолог, працюючи в будь-якому закладі дошкільної освіти, вирішує основні завдання практичної психології.

Передусім він відповідає за дотримання психолого-педагогічних умов, найбільш сприятливих для психічного й особистісного розвитку кожної дитини на всіх етапах її дитинства. Він повинен сприяти тому, щоб вікові особливості (або новоутворення) дітей не просто враховувалися, а активно формувалися й були основою подальшого розвитку дитини.

Той чи інший віковий період сенситивний для розвитку певних психічних процесів, властивостей, психологічних якостей особистості, а тому й до певного типу впливів. Тому дитина на кожному віковому етапі має потребу в особливому до себе підході. Саме повноцінне проживання дитиною кожного вікового періоду підготує її до переходу на наступний віковий етап, дасть змогу сформуватися необхідним для цього психологічним новоутворенням [1].

Основними видами діяльності психологічної служби в ЗДО є:

- діагностика – психологічне обстеження дітей, моніторинг змісту й умов індивідуального розвитку дітей, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток і навчання;

- корекція – здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку й поведінці;

- реабілітація – надання психолого-педагогічної допомоги дітям, які перебувають у кризовій ситуації, з метою адаптації до умов навчання й життєдіяльності;

- профілактика – своєчасне запобігання відхиленням у психофізичному розвитку і становленні особистості.

У педагогіці дошкільний вік традиційно розглядався як період, протягом якого психічний та особистісний розвиток дитини мовби «дозріває» до того рівня, що дасть їй змогу організовано перейти до систематичного шкільного навчання. Донедавна багато батьків і вихователів були переконані, що не має сенсу пред'являти які-небудь особливі вимоги до розвитку дитини-дошкільника, якщо вона перебуває в межах вікової норми, що досягнення дитиною 6–7-річного віку автоматично приведе до необхідного рівня шкільної зрілості. Іншою крайністю, що знецінює значення дошкільного дитинства як самостійного й цінного етапу людського життя, є прагнення скоротити його за допомогою раннього навчання дитини [6, с. 19].

Сучасні позиції вчених і практиків погоджуються в розумінні дитинства як фундаменту людського життя. Психолог несе професійну відповідальність за хід і якість особистісного й психічного розвитку маленької дитини, що є дуже складним об'єктом психологічного супроводу.

Специфіка роботи психолога з дошкільниками передусім пов'язана з таким:

- дитина не здатна самостійно заявити про свої проблеми, які лише побіжно проявляються через відставання в розвитку, капризи, агресивність та інші поведінкові прояви;

- запит на психологічну допомогу формується не самою дитиною, а педагогами й батьками, які схильні переносити на неї власні проблеми;

- дитина не може усвідомлено ставити перед собою мету і прагнути до її досягнення;

– несформованість у маленьких дітей рефлексії викликає необхідність «тут і зараз» працювати з переживаннями дитини;

– дитина буде співпрацювати з психологом тільки тоді, коли їй це цікаво;

– розвивальна робота з дитиною дошкільного віку не будується за принципом спеціального розвитку окремих психічних процесів, а спрямована на загальне, максимально повне й різнобічне ознайомлення дитини зі світом предметів, людей і відносин, у ході якого й відбувається її розвиток;

– дитина-дошкільник має потребу в спільній діяльності з дорослими, що зумовлює необхідність участі педагогів і психолога в діяльності дітей;

– робота з дитиною повинна проводитися в зоні не тільки її актуального, а й найближчого розвитку;

Усі перераховані особливості вимагають їх обов'язкового врахування в діяльності психолога.

Психолог покликаний зробити все можливе, щоб забезпечити реальну гуманізацію взаємин дітей і педагогів у закладі дошкільної освіти, замінити звичну орієнтацію персоналу на виконання програм бажанням і прагненням орієнтуватися на дитину, її потреби та інтереси. А це означає передусім відмову від дисциплінарної моделі виховання й перехід до особистісно-орієнтованої. Такий перехід складний, особливо там, де наповнюваність дитячих груп велика, де вихователь працює без помічника. У міру можливості психолог повинен шукати й підказувати керівництву ЗДО шляхи зміни організації життя дітей у групах, розподілу їх на підгрупи за різними критеріями (успішність на заняттях, привабливість тієї чи іншої діяльності, особиста приязнь тощо) [1].

Психолог допомагає вихователям здійснювати індивідуальний підхід у спілкуванні з дітьми. Дослідження дитячих груп та окремих дітей дають багатий матеріал для розуміння проблем інтелектуального й емоційного розвитку, які потребують особливої уваги дорослого. Звичайно, вихователі будуть насамперед звертатися до психолога з приводу дітей, які ускладнюють роботу з групою: агресивних, недисциплінованих. Однак психолог повинен звернути їхню увагу на таких вихованців, які, не будучи перешкодою, відрізняються особистісним неблагополуччям, – сором'язливих, боязких, неуспішних, самотніх. Неможливо передбачити й описати заздалегідь особливості підходу до тієї чи іншої дитини, заходи, які варто вжити для підвищення її емоційного благополуччя. Такі заходи психолог і вихователь виробляють спільно в кожному конкретному випадку [3].

У зв'язку зі специфікою своєї роботи психолог завжди перебуває у взаємодії з педаго-

гами, дітьми та їхніми батьками. Тому серед основних умінь психолога має бути вміння вести розмову, установлювати контакт, викликати довіру.

Організація роботи й психологічної підготовки дітей до навчання в школі й наступності в роботі закладу дошкільної освіти й школи.

Саме одним із періодів психологічної підготовки є криза 3 років.

Вікові кризи – умовна назва перехідних етапів від одного вікового відтинку до іншого, що означає початок переходу від одного етапу психічного розвитку до іншого. Вікова криза виникає на стику двох вікових етапів і знаменує собою завершення попереднього вікового періоду й початок наступного. Сутністю кожної вікової кризи є перебудова характеру в внутрішнього.

Психологи називають кризою в дитини проблемний період при переході від одного етапу розвитку до іншого. Оскільки розвиток маленької людини відбувається зазвичай нерівномірно, такі переходи можуть супроводжуватися конфліктністю, впертістю, бажанням протистояти й суперечити всім проханням батьків.

Дитячий психолог Ніна Гладських розповідає, що батькам варто бути особливо уважними в спілкуванні з дітьми в наступні періоди їх дорослішання:

Перші 6–8 тижнів життя. У цей період на фізіологічному рівні малюк повинен навчитися самостійно дихати, зігрівати себе, їсти й перетравлювати їжу. І при цьому він позбавлений основних засобів спілкування, гостро потребує допомоги та підтримки батьків. Тримати на ручках, обіймати, годувати грудьми, захищати від тривоги і стресів – власне кажучи, це все, що потрібно маленькій людині в цей час.

12–18 місяців. Головні моменти, які призводять до розвитку нових стосунків дитини зі світом в цей період, – навчання ходьби й мови. Водночас дитина починає розуміти, що в мамі є й власні інтереси, окрім неї, і починає побоюватися, що її загублять чи кинуть.

У цьому ж віці дитина виявляє свої перші дорослі рішення, часто протиставляючи себе іншим. Дуже важливо усвідомити, що ваш малюк уже не та безпорадна істота, якою був ще недавно, і трохи відпустити його, дати змогу розвиватися у власному темпі.

2–4 роки. Це так звана «криза 3 років». Дитина важко керована, її поведінка майже не піддається корекції. Вона говорить «я сама» і «я хочу» й робить усе навпаки. Відмова в будь-якому проханні викликає реакцію протесту.

Не треба сердитися на дитину, намагатися «зломити» її, відповідати на її крик криком, тим більше карати. Така позиція дорослих може лише закріпити неправильну поведінку, а іноді й дати поштовх формуванню негативних рис характеру.

Знайдіть у собі сили терпляче поставитися до тупання ногами чи крику. Переключіть увагу дитини на щось, що не має стосунку до цієї ситуації. Якщо позиція дорослих правильна, подібні порушення в поведінці дитини зазвичай через півроку-рік проходять.

6–8 років. Ця вікова криза збігається з періодом інтенсивного фізичного зростання, удосконалення тонкої моторики рук, розвитку низки складних нервово-психічних функцій. І якраз у цей напружений для організму час змінюється соціальний статус дитини – вона стає школярем.

Дитина стає дуже тривожною, боїться запізнитися до школи, щось зробити не так, у неї порушується апетит, особливо вранці, з'являється нудота й навіть блювота. В інших випадках дитина, навпаки, не хоче вставати, одягатися, щоб іти на заняття, забуває завдання, не може пристосуватися до дисципліни, не відповідає на запитання вчителя [6, с. 18–20].

Терапевтичний потенціал, що допомагає дитині почуватися в безпеці, зосереджений якраз у сім'ї. Завдання психолога полягає в тому, щоб допомогти батькам його розкрити й правильно спрямувати.

Дбаючи про ефективну роботу з батьками, практичний психолог повинен мати у своєму арсеналі різноманітні форми роботи та використовувати їх для ефективного налагодження контакту з родинами.

Для поліпшення самопочуття дітей велике значення має участь батьків у житті ЗДО. Це не просто налагодження більш тісного зв'язку із сім'єю, а такі форми, як відвідування батьками групи в будь-який час, присутність їх на заняттях, участь в іграх, прогулянках, святах, днях народження.

Не всі батьки, проте, достатньою мірою підготовлені до участі в житті закладу дошкільної освіти, у складних випадках психолог може виступати як посередник при спілкуванні вихователя із сім'єю, у залученні її до більш тісного контакту з педагогами і дітьми. Найчастіше психологу необхідно самому налагоджувати контакт із батьками, так як їхня психологічна та педагогічна підготовка бажає бути кращою [5, с. 45].

Взаємодія психолога з батьками зазвичай починається з ознайомчої бесіди при прийнятті дитини в ЗДО. У бесіді виявляються ставлення батьків до вступу дитини в дитячий садок, їхні побажання до роботи вихователів, передбачуваний ступінь участі в роботі установи, установлюються партнерські, доброзичливі взаємини батьків із психологом.

Завдання роботи з батьками – підвищення рівня їхньої психологічної грамотності, комунікативної компетентності, розв'язання їхніх особистісних проблем, що накладають відбиток на тип сімейного виховання.

Робота з батьками на корекційному етапі може здійснюватися у двох формах – у формі власне корекційної роботи й у формі кураторства випадку. Корекційна робота припускає проведення психологом корекційних занять із дітьми, а якщо буде потреба, то з їхніми батьками з використанням спеціальних методів і прийомів. Кураторство випадку припускає систематичний контроль психолога за ходом подальшого розвитку дитини, консультування батьків про форми й способи спілкування з дитиною, види занять і методи проведення.

Можна відзначити, що роль психолога у взаємодії з батьками різноманітна й пов'язана з індивідуальними особливостями кожного дошкільника, проте безсумнівно, що в дитячому закладі він передусім представляє інтереси дитини, займає активну позицію щодо неї, прагне домогтися максимального взаєморозуміння і взаємодії з батьками та вихователями на користь дитині.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, практичний психолог має справу з дітьми різного віку. Він спостерігає за ними в процесі їхнього розвитку. На очах психолога діти переходять від одного ступеня онтогенезу до іншого, більш високого. Допомогти їм у цьому – одне з найскладніших завдань психолога.

Відомо, що практичний психолог закладу дошкільної освіти має справу з вихователями, батьками та дітьми, що мають різний статус, освіту тощо. Причому кожна людина, з якою взаємодіє психолог, індивідуальна, унікальна, володіє тільки їй властивими рисами і якостями особистості, але важливо усвідомити той факт, що індивідуальність психолога безпосередньо впливає на його професійну майстерність. У зв'язку з цим не можна не погодитися з висловлюванням І.В. Дубровіної: «Практичний психолог якоюсь мірою визначає «зону найближчого розвитку» людей, які його оточують. Діапазон цієї «зони» може бути вельми широким».

Отже, психологічна служба закладу дошкільної освіти має формувати й розвивати дитину всесторонньо, створювати сприятливі умови для цього, навчати знань, умінь і навичок, а також психологічно готувати дитину до школи та займатися питанням адаптації й дезадаптації дошкільників, урахувавши їхні психофізіологічні особливості [2, с. 65].

Учені вважають, що головним досягненням у розвитку дитини наприкінці дошкільного віку є те, що багато психічних процесів стають керованими, підконтрольними свідомості. Оволодіння дитиною довільно керувати своїми рухами та діями є найголовнішим показником її готовності до школи.

Тому тільки глибокі знання загальних закономірностей психічного розвитку дитини, чинників, що сприяють формуванню її особистості

на різних вікових етапах, дають змогу вихователю та психологу чітко з'ясувати, на що варто звернути увагу, щоб успішніше здійснювати керівництво виховним процесом у закладі дошкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Демчук О. Методика роботи практичного психолога. Умань, 2011. С. 41–50.
2. Дубровіна І. Практична психологія освіти : навчальний посібник. 4-те видання. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 592 с.
3. Максименко С., Ільїна Т. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. № 1. С. 2–6.
4. Марінушкіна О. Порадник практичного психолога. Харків : Вид. група «Основа», 2007. С. 57–60.
5. Марінушкіна О. Практичний психолог у дошкільному закладі : методичні рекомендації. Харків : ХОНМІБО, 2004. 96 с.
6. Панок В., Титаренко Т., Чепелєва Н. Основи практичної психології. Підручник. Київ : Либідь, 1999, 536 с.

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПОВЕДІНКИ У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

FORMATION OF MECHANISMS OF BEHAVIOR SELF-REGULATION IN THE PROCESS OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION

У статті здійснено науково-категорійний аналіз сутності поняття «психологічний механізм». Виокремлено найбільш значущі характеристики психологічних механізмів, які обумовлюються внутрішньо психологічними та інтеракційними процесами становлення й розвитку особистості. Автором статті в результаті проведеного дослідження констатовано, що механізми саморегуляції закріплюються в психологічній організації особистості як функціональні способи її перетворень, у результаті яких з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується або знижується рівень особистісної системи, змінюється режим її функціонування. Саморегуляція розуміється як єдність соціальних та психологічних (рефлексивних, мотиваційних, вольових) проявів свідомості та самосвідомості індивіда. З'ясовано, що саморегуляція особистості є структурним утворенням, у якому виділяються когнітивна, мотиваційно-емоційна, вольова та поведінкова складові частини. Зазначено, що у процесі формування механізмів саморегуляції поведінки важливу роль відіграє моральна самосвідомість особистості, через призму якої вона сприймає повсякденність, себе та інших у просторі буття. За результатами дослідження зазначено, що формування механізмів саморегуляції поведінки в процесі психологічної реабілітації тісно пов'язано з актуальними потребами. Основними шляхами формування механізмів саморегуляції поведінки в процесі психологічної реабілітації визначено переорієнтацію з досягнення результату на спосіб виконання завдання; актуалізацію потреби досягнення успіху; усвідомлення пріоритету просоціальних цінностей у життєвому просторі; проєктування рефлексивних очікувань референтних осіб; активізацію інтернального локусу контролю; актуалізацію просоціального самоствердження та визнання. Зроблено висновок, що оволодіння особистістю морально-духовними якостями знаменує процес її становлення як суб'єкта саморегуляції поведінки, який буде здатний приймати довірливі рішення, самостійно встановлювати пріоритетність суспільно значущих цінностей, ставити цілі, які адекватні власним можливостям, опанувати засоби їх досягнення, вибирати толерантні до інших шляхи самоствердження.

The article provides a scientific and categorical analysis of the essence of the "psychological mechanism" concept. The most significant characteristics of psychological mechanisms, which are caused by intra-psychological and interactive processes of formation and development of personality, are singled out.

The author of the article in the result of the study states that the mechanisms of self-regulation are fixed in the psychological organization of the individual as functional ways of their transformation, resulting in various psychological neoplasms, increases or decreases the level of individual system, changes its functioning. Self-regulation is understood as the unity of social and psychological (reflexive, motivational, volitional) manifestations of consciousness and self-consciousness of the individual. It has been found that personality self-regulation is a structural formation in which cognitive, motivational-emotional, volitional and behavioral components are distinguished.

It is noted that in the process of formation of the mechanisms of behavior self-regulation an important role is played by the moral self-consciousness of the individual, through the prism of which they perceive everyday life, themselves and others in the space of existence. According to the results of the study it is indicated that the formation of mechanisms of behavior self-regulation in the process of psychological rehabilitation is closely related to the actual needs of the individual. The main ways of formation of the mechanisms of behavior self-regulation in the process of psychological rehabilitation are determined by: a) reorientation from achieving the result to the way of performing the task; b) actualization of the need to succeed; c) awareness of the priority of moral values in the living space; d) designing reflective expectations of reference people; e) activation of the internal locus of control; f) actualization of prosocial self-affirmation and recognition. It is concluded that the mastery of moral and spiritual qualities of the individual marks the process of their formation as a subject of behavior self-regulation, which will be able to make arbitrary decisions, independently prioritize socially significant values, set goals that are adequate to their capabilities, master the means to achieve them, choose the tolerant ones in relation to other ways of self-affirmation.

Key words: psychological mechanism, self-regulation of personality, mechanisms of behavior self-regulation, psychological rehabilitation, self-consciousness, moral and spiritual values.

УДК 159.9.62
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.10>

Кириченко Т.В.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Ключові слова: психологічний механізм, саморегуляція особистості, механізми саморегуляції поведінки, психологічна реабілітація, самосвідомість, морально-духовні цінності.

Постановка проблеми. Розвиток сучасної психологічної науки актуалізує дослідження, пов'язані з життєдіяльністю людини як системи, де зовнішнє й внутрішнє, індивідуальне

й суспільне розглядаються як єдине ціле (І.Д. Бех, 1995 рік; Д.О. Леонтьєв, 2003 рік; С.Д. Максименко 2013 рік). Психологія працює над пошуком таких механізмів психічного роз-

виту людини, які б дали їй можливість досягти повної реалізації своєї індивідуальності відповідно до людської сутності, яка моделює свій ціннісний світ і орієнтується на ідеальні зразки людського буття (E. Higgins, 1996).

У контексті порушеної теми акцентуємо увагу на тому, що саморегуляція особистості зумовлюється здатністю виходити за межі наявної ситуації, переборювати безпосередні спонуки для досягнення значущої перспективної мети. Бути суб'єктом процесу саморегуляції означає надавати особистісного смислу загальнолюдським та конкретно індивідуальним цінностям, певним обов'язкам та завданням, адже оволодіння особистістю морально-духовними якостями являє собою процес її становлення як суб'єкта саморегуляції поведінки. Для збереження психічного здоров'я людини важливими є гармонія особистості, позитивна динаміка всіх процесів і станів, які становлять її буття, узгодженість між ними. Особлива роль у цьому належить саморегуляції поведінки. Кожній людині треба вміти узгоджувати свою поведінку з діями інших людей, так її програмувати, щоби передбачати характер реакції з боку суспільства на відповідні вчинки.

Врахування онтологічного виміру людини, сфери функціонування духовного начала та використання потенційних можливостей у процесі реабілітації значно підвищують ефективність та результативність її життєдіяльності. Саморегуляція посідає провідне місце у становленні особистості, її прагненнях до самовдосконалення, самореалізації, самоздійснення. У зв'язку з цим проблема формування механізмів саморегуляції поведінки особистості в процесі психологічної реабілітації потребує ґрунтовного та всебічного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Процесуальний аспект дослідження формування механізмів саморегуляції особистості актуалізує необхідність звернення до механізмів досліджуваного процесу. У сучасних наукових розвідках у галузі психології досліджуються різні механізми саморегуляції (М.Й. Боришевський [4; 5], О.О. Конопкін [8], Ю.А. Миславський [11]). Питання активності людини як суб'єкта власної діяльності та поведінки знаходять висвітлення у працях Л.І. Анциферової [2], С.Д. Максименка [10], І.І. Чеснокової [15]. У напрямі суб'єктного підходу до вивчення особистості та феномена саморегуляції (К.О. Абульханова-Славська [1], І.І. Чеснокова [15]) саморегуляція є фундаментальною сутнісною характеристикою особистості та виявляється у її здатності до усвідомлення власної поведінки, активності та оволодіння ними. Розвиток сучасної психології в аспекті все більшої її онтологізації значно актуалізує дослідження, пов'язані з життєдіяльністю людини як сис-

теми, де зовнішнє й внутрішнє, індивідуальне й суспільне розглядаються як єдине ціле [9]. Психологія працює над пошуком таких механізмів психічного розвитку людини, які б дали їй можливість досягти повної реалізації своєї індивідуальності відповідно до людської сутності, яка моделює свій духовно-ціннісний світ і орієнтується на ідеальні зразки людського буття [16; 17].

Постановка завдання. З огляду на вищезазначене мета статті полягає в обґрунтуванні вивчення механізмів саморегуляції поведінки особистості та визначенні шляхів їх формування в процесі психологічної реабілітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підґрунтям для вивчення механізмів саморегуляції поведінки особистості виступили дослідження поняття «психологічний механізм». Так, розглядаючи психологічні механізми розвитку особистості, М.Й. Боришевський визначає психологічний механізм як феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємин і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення та розвиток. Відповідно, характеристика психологічних механізмів пов'язана насамперед із аналізом особливостей структурних компонентів цієї системи [5, с. 28]. С.Д. Максименко визначає механізм психіки людини як «знаряддя, пристрій у людини, завдяки якому поєднуються в цілісність її органи і системи для передачі і перетворення енергії та інформації в процесах її діяльності» [10, с. 76]. Л.І. Анциферова розглядала психологічні механізми як «способи, що закріпилися в психологічній організації, функціональні способи її перетворення, в результаті яких з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується або знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування» [2, с. 14]. Заслугує на увагу позиція дослідниці стосовно того, що «психологічні механізми виступають як способи перетворення організації особистості лише тому, що вони є механізмами реальних або уявних перетворень стосунків індивіда з суспільством, зі світом загалом» [2, с. 15].

Психологічні механізми розглядаються і як суб'єктивна репрезентація об'єктивних процесів, що забезпечують взаємодію людини з навколишнім середовищем, і як система різних психологічних чинників, засобів, що забезпечують той чи інший процес прояву психічних властивостей, різні психічні зміни.

Необхідно звернути увагу на позицію В.К. Вілюнаса, який розглядає співвідношення понять «процес» та «механізм»: «один і той самий феномен може бути схарактеризовано і як процес, і як механізм залежно від контексту обговорення; так, наприклад, процес

витіснення має, з одного боку, свій механізм, в основі якого лежить допустима взаємодія емоцій, з іншого – сам може розглядатися як механізм усунення суперечностей у мотиваційній сфері особистості» [6, с. 5]. Він зазначав, що «енергія, якщо вона не сліпа, повинна чимось розподілятися. Цей процес, як правило, є наслідком деяких структурних утворень, тобто мотиваційна динаміка ґрунтується на механізмах, що її здійснюють та наповнюють тим або іншим предметним змістом, але до нього не зводяться» [6, с. 4].

Проаналізувавши низку досліджень, можемо констатувати, що психологічні механізми більшістю авторів визначаються як динамічна сторона психічного життя людини, яка є структурним утворенням, що спрямовує рух психічної діяльності до певного результату. Поняття «психологічний механізм» пов'язано з необхідністю визначення детермінації тих чи інших явищ або процесів, особливостей їхнього функціонування; з реалізацією системно-структурного підходу до вивчення конкретних психологічних феноменів, які характеризуються складною структурою, зумовленою тими чи іншими регулятивними функціями; із сукупністю психологічних механізмів, що описують те чи інше явище або процес.

Таким чином, поняття «психологічний механізм» має розглядатись як функціональні способи перетворень психічної організації особистості, внаслідок яких увиразнюються особистісні новоутворення, які зумовлюють різні рівні організованості особистісної системи, її режим функціонування. Важливо відзначити, що психологічні механізми пов'язані як з внутрішньо психологічними, так і з інтеракційними процесами становлення та розвитку особистості.

Визначені здобутки вчених слугували засадами для дослідження психологічних механізмів саморегуляції поведінки особистості та особливостей їх формування в процесі психологічної реабілітації. Вичленування психологічних механізмів саморегуляції дає можливість розглядати особистість, яка активно змінює власну поведінку, ставлення до себе й довкілля. Як слушно відзначає І.Д. Бех [3], виникнення й формування регулятивних механізмів поведінки суб'єкта пов'язані з його здатністю розчленовувати в часі спонукально-операційну і виконавську частини поведінкового акту.

Щодо сутності психологічних механізмів саморегуляції стосовно вирішення завдань нашого дослідження, то вважаємо, що психологічні механізми саморегуляції поведінки складають інтегративну сукупність психічних властивостей індивіда, що визначають рух до регуляції його дій, вчинків, поведінки й ґрунтуються на зразках, еталонах, цінностях індивідуального та суспільного характеру.

Розглядаємо психологічні механізми саморегуляції поведінки і їх роль у становленні й розвитку особистості в тісному зв'язку з аналізом мотиваційних компонентів, а саме установок, провідних потреб та мотивів, які в комплексі характеризують систему суб'єктивно важливого для особистості ставлення до різних явищ суспільного життя, до інших людей, до себе.

Слід також зазначити, що не може існувати лише один ефективний механізм саморегуляції, оскільки такий був би неспроможний досягнути багатопричинності реальної поведінки. Серед широкого спектру психологічних механізмів саморегуляції нами бралися до уваги лише ті, які найвиразніше визначають активність та регуляцію поведінки особистості.

Таблиця 1

Репрезентація механізмів саморегуляції особистості у сучасному науковому дискурсі

Автор	Механізми саморегуляції
І.І. Чеснокова (1977 рік) [15]	Самоконтроль
О.О. Конопкін (1980 рік) [8]	Контроль та оцінювання реальних результатів (забезпечує зіставлення відповідності чи невідповідності запрограмованих цілей з одержаними результатами діяльності)
К.О. Абульханова-Славська (1982 рік) [1]	Зміна об'єктивної позиції індивіда в життєдіяльності, способі інтерпретації дійсності
Б.В. Зейгарнік, А.В. Холмогорова, С.Г. Мазур (1989 рік) [7]	Рефлексія, смисловий зв'язок
Ю.О. Миславський (1991 рік) [11]	Спілкування
М.Й. Боришевський (1992 рік) [4]	Самооцінка, домагання, соціальні очікування, оцінні ставлення до оточуючих, наміри
І.Д. Бех (1995 рік) [3]	Особистісна рефлексія
Д.О. Леонтьєв (2003 рік) [9]	Механізми смислопородження, такі як замикання життєвих відносин, індукція смислу, ідентифікація, інсайт, зіткнення смислів, покладання смислу

Аналіз механізмів саморегуляції особистості представлено в дослідженнях різних науковців (табл. 1).

Психологічний аналіз наукових напрямів досліджуваної проблеми показав, що саморегуляція поведінки є структурним утворенням особистості, яке являє собою єдність цілеспрямованих дій, які проявляються у прийнятті довільних рішень, доборі, оцінюванні засобів реалізації задуманого, самоаналізі вчинків, визначенні позицій щодо подій, ситуацій та ціннісному ставленні індивіда до самого себе. При цьому внутрішню сутність саморегуляції поведінки особистості становить сукупність психологічних механізмів.

Проте варто зауважити, що у процесі формування психологічних механізмів саморегуляції поведінки важливу роль відіграє моральна самосвідомість особистості, через призму якої вона сприймає повсякденність, себе та інших у просторі буття. Психологічні механізми саморегуляції поведінки особистості є структурним утворенням самосвідомості, що інтегрує в собі здатність визначати ціннісні орієнтації, здібність досягати мету адекватно внутрішнім потенціалам, можливість самоконтролю, прагнення до успіху (самореалізації), потребу просоціального самоствердження та визнання.

Варто зазначити, що важливу роль у формуванні механізмів саморегуляції поведінки відіграють вольові якості. Воля в системі саморегуляції поведінки виступає як основний елемент всіх механізмів саморегуляції поведінки підлітків, яким опосередковується свідомість, що дає змогу приймати рішення й приводити їх до здійснення, адже мало усвідомити та вибрати ту чи іншу мету, її ще треба реалізувати, а для цього необхідно володіти певною внутрішньою активністю, прагненням до досягнення вибраної мети. Важливо вміти підкоряти своєму раціональному вибору емоції та почуття.

Рис. 1. Механізми саморегуляції поведінки особистості

Саморегуляція поведінки в нашому дослідженні виступала як сукупність зовнішніх та внутрішніх соціально-психологічних, мотиваційних та вольових виявів самосвідомості особистості. Вона є цілісним особистісним утворенням, інтегруючим у собі психологічні механізми поведінки.

Саморегуляцію поведінки розуміємо як єдність соціальних та психологічних (рефлексивних, мотиваційних, вольових) проявів свідомості й самосвідомості індивіда. Таке психологічне утворення уособлює сукупність установок, дій, вчинків, завдяки яким особистість реалізує власну поведінку, добираючи адекватні та морально виважені засоби її втілення в навколишньому світі. Системний аналіз проблеми саморегуляції поведінки підвів до її цілісного вивчення на рівні суб'єкта взаємодій, що реалізує цей рівень поведінки в конкретних соціально-психологічних умовах і зумовлюється її здатністю виходити за межі наявної ситуації, переборювати безпосередні спонуки для досягнення значущої перспективної мети.

Аналіз наукових підходів до визначення сутності саморегуляції особистості, наявних підходів до розкриття механізмів досліджуваного процесу зумовлює виокремлення таких механізмів саморегуляції поведінки особистості (рис. 1).

Визначені механізми саморегуляції поведінки розглядаються як постійно діюча, ситуативно зумовлена цілісна система способів, прийомів та операцій, що використовуються суб'єктом на різних рівнях усвідомленості. Представлені механізми характеризуються різним ступенем узагальненості, виявляються як у конкретних, вибіркових ситуаціях, так і в типових ситуаціях життєдіяльності особистості. Ефективність формування механізмів саморегуляції поведінки особистості підвищується за умови їхнього взаємозв'язку та взаємодоповнюваності. Виділені психологічні механізми перебувають у постійній взаємодії.

Як вияв внутрішньої активності саморегуляція виникає в людини перш за все в тих діях та вчинках, які тісно пов'язані з актуальними потребами. Вважаємо, що саморегуляція поведінки особистості є засобом задоволення потреб, які виявляються в прагненні досягти успіху, одержати схвалення значущих людей, самоствердити власне «Я», визначити своє місце серед інших людей. Вона залежить від її установок, що формуються на основі взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів. До таких установок ми відносимо рівень домагань та ціннісні орієнтації. Включення ціннісних орієнтацій у систему саморегуляції поведінки дає змогу встановити загальні соціальні детермінанти, які мотивують поведінку. Ціннісні орієнтації ми розглядаємо

як механізм, що на емоційно-вольовому рівні регулює поведінку особистості, а також як відносну синергічність суб'єктивних та об'єктивних чинників її особистісного становлення.

Специфіка психологічних механізмів саморегуляції поведінки особистості полягає в тому, що кожний психологічний механізм має автономний рівень розвитку, водночас це особистісне утворення лише в цілісності виступає регулятором поведінки. Саморегуляція поведінки особистості є структурним утворенням, у якому виділяють когнітивну, мотиваційно-емоційну, вольову та поведінкову складові частини. Перша з них пов'язана з особливостями раціональної рефлексії особистістю власної поведінки, а також усвідомленням себе як суб'єкта поведінки. Друга включає переживання та мотиви особистості, що опосередковують та координативно супроводжують її дії, спілкування, взаємини. Третя містить субстанційні та ціннісні спонукання, а також моральну мотивацію поведінкових реакцій і звершень індивіда. Четверта концентрує осмислені акти дій, вчинків та життєвих позицій загалом. Складові частини саморегуляції поведінки пов'язані з глибинними особистісними утвореннями. За допомогою них особистість цілісно самореалізується як суб'єкт зовнішньої та внутрішньої дії, діяльності та поведінки.

Сьогодні на зміну біо-психо-соціальної моделі реабілітації приходить біо-психо-соціо-онтологічна модель. Врахування онтологічного виміру людини, сфери функціонування її духовного начала як сутнісного атрибуту людської природи у процесі реабілітації значно підвищує ефективність та результативність роботи, задає мету розвитку людини й скеровує її на шляху до цієї мети.

Духовно-психологічна реабілітація – це система духовних, психологічних і соціальних заходів, спрямованих на відновлення духовних, психічних та фізичних сил, корекцію або компенсацію порушень духовних станів, психічних функцій, особистісного статусу [13, с. 32].

Водночас у кожній особистості існують індивідуальні інтереси, потреби, установки, культурні домінанти. Саме ці складові частини створюють підготовчу платформу для формування ефективної саморегуляції поведінки. Для нашого дослідження надзвичайно суттєвими є визначені механізми саморегуляції. На думку К. Обуховського [12], досягнення якісно нового рівня розвитку особистості є можливим завдяки пошуку смислу свого існування. Відсутність такої смислопошукової активності приводить до перетворення особистості на людину-предмет, яка не здатна виявляти вольову, специфічну активність стосовно самої себе.

Духовно-психологічна реабілітація включає сукупність усіх провідних психологічних засобів, які виконують системоутворювальну функ-

цію у становленні людини: як людина сприймає цей світ, як вона в ньому існує, яким є її ставлення до себе та інших, чого прагне, які має цілі в житті – в усіх цих питаннях присутні цінності й смисли людського буття.

Провідним критерієм ефективності саморегуляції поведінки є ціннісне ставлення людини до світу, яке базується на вищих духовних цінностях і позиціях, на яких здійснюється рух до вершин людської досконалості, до духовності, яку М. Фуко назвав пошуком, практичною діяльністю, досвідом, завдяки яким суб'єкт здійснює в самому собі перетворення, які необхідні для досягнення істини [14, с. 315].

Як зазначає Д.О. Леонтьєв, «духовність не варто ототожнювати з певними цінностями, вона сама є здібністю людини орієнтуватися на цінності і визначатися по відношенню до них». Причому не на окремі цінності, а на поле цінностей, що дає можливість вибирати смисли і цінності, «залишаючи їх відкритими до розвитку і діалогу з іншими смислами і цінностями» [9, с. 17].

Духовна реальність перебуває у динамічному стані, не замикаючись у колі раз і назавжди вибраних цінностей і смислів. Так, А. Нарайанасамі [17] розглядає духовність як сутність нашого існування, яка надає значення і є метою нашого існування; духовність надає смисл нашій індивідуальності, в якій полягає наша унікальність. Автор висловлює думку про те, що в духовних людей сильно розвинені почуття власного «Я», сила волі й глибоке розуміння свого місця у світі. На почуття самосвідомості здійснюють значний вплив основні релігійні переконання, які запозичуються та оновлюються протягом безперервного процесу формування духовного начала в людині. Приймаючи ті чи інші рішення, люди керуються досвідом, накопиченим у процесі духовного розвитку. Це є одним із важливих аспектів, який впливає на формування механізмів саморегуляції в процесі духовно-психологічної реабілітації.

Узагальнення сучасних наукових підходів до визначення поліфункціонального характеру особистісної саморегуляції дало змогу виокремити шляхи формування механізмів саморегуляції поведінки особистості в процесі психологічної реабілітації, такі як:

- самосприйняття власного реального (реалістичного) «Я», проєктування рефлексивних очікувань референтних осіб стосовно нормативного «Я», антиципація власних дій у просторі різних проблемних (критичних) ситуацій;

- рефлексивний аналіз егоцентричного й децентричного «Я», переорієнтація з досягнення результату на спосіб виконання завдання, актуалізація інтернального локусу контролю, усвідомлення особистістю підлітка власних якостей (самоцінностей);

– актуалізація потреби досягнення успіху, стимулювання мотиву «бути не гірше інших», осмислення проблем, пов'язаних з комунікативними контактами;

– усвідомлення пріоритету просоціальних цінностей у життєвому просторі, усвідомлення себе суб'єктом саморозвитку, який відповідає за особисті рішення та вчинки, прийняття довільного рішення у конкретній ситуації, планування свого життя.

Наявність цих способів дій сприяє формуванню впевненості у своїх силах, розвитку відчуття власної цінності, становленню вольових якостей як найважливіших мотивів саморегуляції поведінки.

У процесі психологічної реабілітації необхідно враховувати мотивацію, внутрішнє бажання людини наслідувати стандарти або відкидати їх. Подібно до того, як цілеспрямована поведінка неможлива без мети, так і саморегуляція неможлива без стандарту, оскільки саморегуляція – це спроба докласти зусиль до зміни поведінки, щоб відповідати стандарту. Стандарти реалізуються в поняттях можливих, бажаних станів. Вони включають ідеали, очікування, цілі, цінності, порівняння. Е. Хіггінс [16] розподіляє стандарти на ідеальні та належні.

Головну роль у здійсненні саморегуляції відіграють, згідно з поглядами Е. Хіггінса, особистісні стандарти для оцінювання та саморегуляції поведінки та діяльності. Оцінка конкретного результату, як сприятлива, так і несприятлива, буде залежати від особистісних стандартів, на основі яких вона здійснена. Стандарти виступають певними критеріями, що визначають представлені в когнітивній сфері людини бажані або небажані результати. Якщо дії людини відповідають її стандартам, то вона відчуватиме задоволення, а якщо дії не відповідають стандартам, то людина буде незадоволеною. Людина буде прагнути здійснити дії, спрямовані на досягнення задоволеністю собою та уникати негативних реакцій на саму себе. Оскільки для більшості дій немає еталонів відповідності, то люди зазвичай оцінюють свої дії щодо досягнень інших. Референтні порівняння можуть прийняти форму виконавчих досягнень інших в аналогічних ситуаціях, стандартні норми, засновані на представницьких групах, власні минулі досягнення тощо. Від реалізації цих положень залежить ефективність формування механізмів саморегуляції поведінки в процесі духовно-психологічної реабілітації.

Саморегуляція, яка заснована на особистісних стандартах, включає пізнавальний процес порівняння стандартів зі сприйманим результатом діяльності. При цьому реабілітаційна дія має не змінювати, не перероблювати людину, а допомагати стабілізувати психологічну рівновагу, спираючись на все сильне й позитивне в особистості.

Недостатність знань та оцінок нею своїх якостей у поєднанні з яскраво вираженою актуалізацією мотивації досягнення створює психологічні передумови до порушень саморегуляції поведінки. В різних випадках у більшості спостерігається ситуативна поведінка. Таких людей вирізняють підвищена тривожність, занепокоєність, агресивність, нетерпимість до інших. Звичайно, вплив внутрішніх психологічних чинників підсилюється несприятливим соціальним оточенням, кризовими явищами в суспільстві, економічними негараздами тощо. Змінити ці обставини, тобто покращити життєдіяльність сучасної людини, здебільшого дуже важко. Важливо формувати усвідомлення себе суб'єктом саморозвитку, який відповідає за свої вчинки, емоції, прийняття рішень. Вагома роль у цьому процесі належить мотивам самоствердження та визнання.

Отже, реабілітаційний процес має бути особистісно мотивованим, таким, що актуалізує мотивацію до самоствердження й визнання; формує вміння аналізувати себе та інших у ситуаціях неадекватної поведінки (коли нівелюються саморегулятивні аспекти) та «егоцентричного» самостверджуючого спілкування; спрямовує розвиток уваги до почуттів іншого, підвищує рівень прийняття як себе, так і оточуючих.

Задоволення потреб у самоствердженні та визнанні сприяє розвитку самосвідомості, спонукає особистість саморегулювати власну поведінку. Головним фактором у особистісній регуляції є смислові структури. Зокрема, Д.О. Леонт'єв виділяє дві форми саморегуляції, а саме предметну та смислову. Якщо перша пов'язана із забезпеченням адекватності операціональних характеристик діяльності особливостям її предмета, то друга «спрямована на узгодження цілей та засобів діяльності з мотивами, потребами, цінностями та установками суб'єкта» [9, с. 147]. В особливостях саморегуляції виявляються суттєві властивості активності людини, її соціально-психологічне відображення зовнішніх умов, вироблення системи моральних взаємин, взаємодія з навколишнім (соціальна, предметна).

Формування регулятивних механізмів поведінки суб'єкта пов'язане з його здатністю розмежовувати в часі спонукально-операційну та виконавчу частини поведінкового акту. Важливими аспектами, які впливають на формування механізмів саморегуляції, є моральні аспекти самосвідомості особистості, через призму яких вона сприймає повсякденність, себе та інших людей у просторі буття.

Висновки з проведеного дослідження. Психологічний аналіз наукових напрямів досліджуваної проблеми показав, що саморегуляція поведінки є структурним утворенням особистості, яке являє собою єдність цілеспрямованих дій, які проявляються у прийнятті довільних рішень, доборі, оцінюванні засобів

реалізації задуманого, самоаналізі вчинків, визначенні позицій щодо подій, ситуацій та ціннісному ставленні індивіда до самого себе.

Саморегуляція поведінки особистості зумовлюється її здатністю виходити за межі наявної ситуації, переборювати безпосередні спонуки для досягнення значущої перспективної мети.

Внутрішню сутність саморегуляції поведінки зростаючої особистості становить сукупність психологічних механізмів. Останні визначаються як динамічна сторона взаємодій індивіда і є структурними компонентами саморегуляції поведінки особистості. Вони спрямовують рух психічної активності індивіда до узгодження результатів взаємодій зі світом і самим собою.

У процесі формування психологічних механізмів саморегуляції поведінки важливу роль відіграє моральна самосвідомість особистості, через призму якої вона сприймає повсякденність, себе та інших у просторі буття. Механізми саморегуляції зможуть виконувати притаманну їм функцію лише за умови, що особистість усвідомлює себе носієм, суб'єктом того чи іншого утворення.

Формування механізмів саморегуляції поведінки базується на принципах духовно-психологічної реабілітації, оволодінні особистістю морально-духовними якостями, що знаменує процес її становлення як суб'єкта саморегуляції поведінки, який буде здатний приймати довільні рішення, самостійно встановлювати пріоритетність суспільно значущих цінностей, ставити цілі, які адекватні власним можливостям, опановувати засоби їх досягнення, вибирати толерантні по відношенню до інших шляхи самоствердження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности. *Проблемы психологии личности* : советско-финский симпозиум. Москва : Наука, 1982. С. 92–98.
2. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности. *Психологический журнал*. 1981. № 2. С. 14–18.

3. Бех І.Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 202 с.

4. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07. Киев, 1992. 77 с.

5. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 26–33.

6. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. Москва : изд-во МГУ, 1990. 288 с.

7. Зейгарник Б.В., Холмогорова А.В., Мазур Е.С. Саморегуляция поведения в норме и патологии. *Психологический журнал*. 1989. Т. 10. № 2. С. 121–132.

8. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности. Москва : Наука, 1980. 256 с.

9. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд., испр. Москва : Смысл, 2003. 487 с.

10. Максименко С.Д. Психология учиння людини: генетико-моделюючий підхід : монографія. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013. 592 с.

11. Миславский Ю.А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте. Москва : Педагогика, 1991. 152 с.

12. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 296 с.

13. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : початковий посібник. Т. 3. / заг. ред. Л.В. Гридковець. Київ : ОБСЄ, 2018. 236 с.

14. Фуко М. Герменевтика суб'єкта : курс лекцій, прочитаних в Коллеж де Франс в 1981–1982 году / пер. с фр. А.Г. Погоняло. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 677 с.

15. Чеснокова И.И. Самосознание, саморегуляция, самодетерминация личности. *Проблемы психологии личности* : советско-финский симпозиум. Москва : Наука, 1982. С. 121–128.

16. Higgins E.T. The "self-digest": Self-knowledge serving self-regulatory *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. Vol. 71. No. 6. P. 1062–1083.

17. Narayanasamy A., Narayanasamy M.J. Spiritual Journey Board Game: an Educational Tool for Teaching Spirituality in Higher Education. *Discourse: Learning and Teaching in Philosophical and Religious Studies*. 2010. Vol. 18.9. No. 2. P. 59–80.

ОСОБЛИВОСТІ КРЕАТИВНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

FEATURES OF CREATIVITY IN STUDENT YOUTH

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей зв'язку креативності з термінальними цінностями на вибірці зі 127 осіб-студентів (65 жінок і 62 чоловіки) віком від 19 до 23 років Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Концепт креативності розглядається як багаторівневе психічне утворення, яке включає інтелектуальний і творчий потенціал, а також пов'язане з мотивацією, емоціями, комунікативними параметрами, компетентністю, рівнем естетичного розвитку особистості. Проаналізовано кореляції креативності з термінальними цінностями. Виявлено, що чим більше студентська молодь схильна до особистісної креативності, тим більше вона поділяє такі термінальні цінності, як креативність, розвиток себе, збереження індивідуальності, духовне задоволення, активні соціальні контакти. Встановлено, що студентська молодь з розвинутою уявою характеризується наявністю таких термінальних цінностей, як креативність і розвиток себе. Виявлено, що чим більше студентська молодь орієнтована на пізнання складних явищ, проявляє інтерес до складних речей, ідей, завдань, складних способів вирішення проблеми, тим більше в неї виражені такі термінальні цінності, як розвиток себе, збереження індивідуальності, креативність, досягнення, та більше представлені термінальні цінності у сферах професійного життя, навчання та освіти. Встановлено, що чим більше виражена допитливістю у студентської молоді, тим більше виражені у неї такі термінальні цінності, як активні соціальні контакти, креативність, розвиток себе, духовне задоволення. У студентської молоді з вираженою допитливістю більш представлені термінальні цінності у сфері життя, а саме навчання та освіта. Виявлено, що студентська молодь з вираженими термінальними цінностями, тобто активними соціальними контактами, збереженням індивідуальності, досягненнями, розвитком себе, більш схильна відстоювати свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших; ставить перед собою високі цілі та буде намагатися їх здійснити; допускає для себе можливість помилок та провалів; не надто стурбована, коли одногрупники, викладачі чи батьки виражають своє несхвалення; віддає перевагу ризику, щоб дізнатися, що з цього вийде.

Ключові слова: креативність, термінальні цінності, студентська молодь, уява, допитливість, складність, схильність до ризику.

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between creativity and terminal values in a sample of 127 students (65 women and 62 men) aged 19 to 23 years of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The concept of creativity is considered as a multilevel mental formation, which includes intellectual and creative potential, as well as related to motivation, emotions, communicative parameters, competence, and level of aesthetic development of the individual.

Correlations of creativity with terminal values are analyzed. It was found that the more student youth is prone to personal creativity, the more they share such terminal values as creativity, self-development, and preservation of individuality, spiritual satisfaction and active social contacts.

It is established that student youth with a developed imagination is characterized by the presence of such terminal values as creativity and self-development. It was found that the more students are focused on the knowledge of complex phenomena, show interest in complex things, ideas, tasks, complex ways of solving problems, the more they express such terminal values as self-development, preservation of individuality, creativity, achievement, and even more presented terminal values in the areas of professional life, studying and education.

It is established that the more expressed curiosity in student youth, the more expressed in it such terminal values as active social contacts, creativity, self-development, spiritual satisfaction. Terminal values in the sphere of life – studying and education – are more represented among student youth with a pronounced curiosity.

It was found that student youth with pronounced terminal values – active social contacts, preservation of individuality, achievements, self-development – are more likely to defend their ideas, not paying attention to the reaction of others; sets high goals and will try to achieve them; allows for the possibility of mistakes and failures; not too worried when training mates, teachers or parents express their disapproval; prefers to have a chance to take a risk to find out what will come of it.

Key words: creativity, terminal values, student youth, imagination, curiosity, complexity, propensity to risk.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.11>

Ковпак Т.В.

студентка магістратури
Інститут післядипломної освіти
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Останніми роками у вітчизняних та зарубіжних учених значно зріс дослідницький інтерес до проблеми креативності особистості. ХХІ століття характеризується наявністю глобально-кризових проблем, зокрема екологічних, соціальних, демографічних.

Несприятливе соціально-економічне становище в Україні спричинює тривогу та невпе-

вненість людей у майбутньому. У різних сферах людського життя все помітнішим стає процес індивідуалізації. Пріоритет віддається мотивам особистого успіху, особистим інтересам, престижу, першості, благополуччю. Найважливішими чинниками оптимального вирішення глобально-кризових проблем є креативність, високий професіоналізм, критичне мислення фахівців.

Проблема креативності особистості є центральною для багатьох вітчизняних та зарубіжних концепцій особистості. У психології ще немає цілісного уявлення про феномен креативності. В окремих вітчизняних та зарубіжних наукових роботах розглядаються лише деякі аспекти креативності особистості.

Проблема дослідження креативності набула особливої актуальності у зв'язку з важливістю питань особистісного зростання, духовного потенціалу, творчих здібностей особистості, особливостей самосвідомості і самооцінки, визначальних умов, які детермінують процес креативності особистості.

Сьогодні студентська молодь зіштовхується з численними труднощами в процесі самореалізації. Сучасні політичні та соціально-економічні умови в Україні вимагають від студентської молоді вмінь використовувати свої можливості та здібності у різних ситуаціях життєдіяльності, здатності до самоствердження й саморозвитку, а також професійного та духовного самовдосконалення. Саме досить актуальним є дослідження особливостей креативності у студентської молоді.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення та аналіз особливостей зв'язку креативності студентської молоді з її термінальними цінностями.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психологічній науці існує декілька підходів до визначення поняття та сутності категорії «креативність». Слід зазначити, що немає єдиної та однозначної теорії креативності, як і не існує єдиного її визначення.

Вперше поняття «креативність» у 1922 р. використав Д. Сімпсон. Цим терміном Д. Сімпсон позначив здатність людини відмовитися від стереотипних способів мислення [5].

Відомий американський дослідник креативності Е.П. Торренс визначає креативність як процес прояву чутливості до проблем, дефіциту знань, їх дисгармонії, невідповідності тощо, фіксації цих проблем, пошуку їх рішень, висування гіпотез, нарешті, формулювання й повідомлення результату рішення [9, с. 112].

С. Аріетті зробив спробу вивчення креативності як своєрідного синтезу несвідомих процесів і логічного мислення, присвоївши цьому синтезу найменування третинних процесів. Згодом вчені почали розглядати креативність як вищий розумовий процес [2, с. 385].

В.М. Козленко розглядає креативність як потребу в дослідницькій діяльності, яка притаманна кожній людині від народження й проявляється у формі рефлексу «Що з цим можна зробити?». Креативність розглядається як відносно незалежний фактор обдарованості [7, с. 128].

Загалом креативність розуміється як загальна здібність до творчості.

В 50-ті рр. ХХ століття виникла тенденція до виділення креативності як специфічного виду здібностей. Ця тенденція перш за все пов'язана з іменами американських психологів Л. Терстоуна та Дж. Гілфорда [3; 4].

Л. Терстоун проаналізував можливу роль у креативності здібності швидко засвоювати нову інформацію та використовувати її різними способами [11, с. 92]. Він відзначив роль індуктивного мислення та особливостей сприймання в творчих досягненнях, а також звернув увагу на те, що творчі рішення частіше приходять в момент релаксації, розсіювання уваги, а не в момент зосередження над вирішенням проблеми. Креативність почали розглядати як здатність створювати нові ідеї та безпосередньо стали пов'язувати креативність із творчими досягненнями [5; 6].

Дж. Гілфорд виділив такі чотири основні параметри креативності:

- оригінальність – здатність продукувати віддалені асоціації, незвичайні відповіді;
- семантична гнучкість – здатність виявити основну властивість об'єкта й запропонувати новий спосіб його використання;
- образна адаптивна гнучкість – здатність змінити форму стимулу таким чином, щоби побачити в ньому нові ознаки й можливості для використання;
- семантична спонтанна гнучкість – здатність продукувати різноманітні ідеї у нерегламентованій ситуації [5, с. 214].

Е.П. Торренс запропонував такі критерії креативності:

- 1) біглисть (здатність продукувати велику кількість ідей);
- 2) гнучкість (здатність застосовувати різноманітні стратегії під час вирішення проблем);
- 3) оригінальність (здатність продукувати незвичайні, нестандартні ідеї);
- 4) розробленість (здатність детально розробляти виниклі ідеї);
- 5) опір замиканню (здатність не слідувати стереотипам і тривалий час «залишатися відкритим» для різноманітної інформації, що надходить під час вирішення проблем);
- 6) абстрактність назви (проявляється у розумінні сутності проблеми того, де процес називання відображає здатність до трансформації образної інформації у словесну форму) [8, с. 205].

Креативність розглядається як відносно незалежний фактор обдарованості. Креативність – це здатність до оригінальної, але водночас затребуваної роботи, тобто до чогось такого, про що інші не подумали, але що приносить якусь користь. Крім того, вона зазвичай вимагає напруженої праці й подолання перешкод на шляху до кінцевого продукту.

Як зазначають С.І. Макшанов і Н.Ю. Хрящева, креативність – це здатність до конструктивного, нестандартного мислення й поведінки, а також до усвідомлення й розвитку свого досвіду [5, с. 301].

На думку Н.Ю. Хрящевої, креативність проявляється у багатій уяві, почутті гумору, прихильності до високих естетичних цінностей, умінні деталізувати образи проблеми [4]. Істотними умовами актуалізації цієї здібності є самовладання й впевненість у собі. Н.Ю. Хрящева говорить про здатність до нестандартної поведінки, а також усвідомлення розвитку свого досвіду.

В.Г. Каменська та В.О. Мельникова вважають, що креативність слід розглядати як особистісні особливості творчо обдарованої людини, пов'язані зі створенням нових матеріальних та ідеальних продуктів [5, с. 128].

Отже, вчені по-різному пропонують визначати креативність. О.В. Буторіна спробувала надати систематизацію всіх визначень креативності [4]. На думку О.В. Буторіної, всі визначення поняття «креативність» можна поділити на такі види:

- здатність до творчості;
- інтелектуальна творчість;
- щось нове, оригінальне;
- віддалені асоціації;
- реструктурування цілісної системи;
- незвичайне кодування інформації;
- дивергентне мислення;
- результат (або відсутність) внутрішньо-особистісних конфліктів;
- вихід за межі вже наявних знань;
- нетрадиційне мислення, що дає змогу швидко вирішити проблемну ситуацію [4].

Цікавий погляд на проблему креативності пропонує Л. Бінсвангер. На думку Л. Бінсвангера, екзистенція (спосіб існування) стає креативною властивістю суб'єкта [6, с. 203], тому можна говорити про екзистенціальні креативні якості особистості, які проявляються в автентичності особистості (відповідно до своєї природи), екстенсивності (відкритості новому досвіду), проникненні за межі понять, установок, психологічних захистів, позитивної Я-концепції, пов'язаної із самосвідомістю унікальності своєї особистості, нонконформізму, індивідуального стилі життя, інтернальній (суб'єктній) позиції в житті, багатополярній картині світу [6].

Т.О. Барішева і Ю.А. Жигалов пропонують теоретичну модель структури креативності як системного (багаторівневого й багатомірного) психічного утворення. На їхню думку, креативність включає сім симптомомокомплексів, таких як мотиваційний, емоційний, інтелектуальний, естетичний, екзистенціальний, комунікативний, компетентнісний. Кожен з цих симптомомокомплексів є підсистемою креатив-

ності й включає низку психологічних параметрів (субелементів) [1, с. 92].

У сучасних дослідженнях креативності все частіше зазначається, що креативний процес характеризується єдністю конвергентного та дивергентного аспектів.

М.О. Холодна визначає креативність у вузькому сенсі слова як дивергентне мислення [11]. Його головною характеристикою є готовність висувати безліч однаково правильних ідей щодо об'єкта.

У вітчизняній психології О.Є. Тунік [9; 10] розглядає такі критерії креативності, як чутливість до проблеми; здатність до синтезу; здатність до виділення подібності та відмінності; здатність до відтворення відсутніх деталей; здатність до прогнозування; дивергентне мислення.

На нашу думку, креативність є багаторівневим психічним утворенням, яке включає інтелектуальний і творчий потенціал, а також пов'язане з мотивацією, емоціями, комунікативними параметрами, компетентністю, рівнем естетичного розвитку особистості.

В нашому дослідженні взяли участь 127 осіб-студентів (65 жінок і 62 чоловіки) віком від 19 до 23 років Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Участь респондентів у дослідженні була добровільною й конфіденційною.

Задля визначення особливостей зв'язку креативності та термінальних цінностей у студентської молоді нами застосовувались такі психодіагностичні методи, як опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна; методика діагностики особистісної креативності О.Є. Тунік.

За допомогою критерія Колмогорова-Смірнова нами була здійснена перевірка змінних особистісної креативності, термінальних цінностей на нормальність розподілу.

Згідно з отриманими даними, розподіл значень за змінними «власний престиж», «високе матеріальне положення», «креативність», «активні соціальні контакти», «розвиток себе», «досягнення», «духовне задоволення», «професійне життя», «сімейне життя», «суспільне життя» та «захоплення» відповідає закону нормального розподілу (відповідно, рівень значущості $p > 0,05$).

Розподіл значень за змінними «збереження власної індивідуальності» й «навчання та освіта» не відповідає закону нормального розподілу.

Для тих змінних, розподіл значень яких у групі відповідає нормальному, нами був вибраний коефіцієнт кореляції К. Пірсона (табл. 1).

Для тих змінних, розподіл значень яких у групі не відповідає нормальному, нами був вибраний непараметричний критерій аналізу, а саме коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена.

Проаналізуємо отримані коефіцієнти кореляції між особистісною креативністю та збереженням індивідуальності, сферою життя, а саме навчанням та освітою (табл. 2).

В результаті здійснення кореляційного аналізу нами були виявлені прямі значущі кореляційні зв'язки між особистісною креативністю та такими термінальними цінностями, як креативність (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,438$ на рівні $p < 0,05$), розвиток себе (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,413$ на рівні $p < 0,05$), збереження індивідуальності (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,396$ на рівні $p < 0,05$), духовне задоволення (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,339$ на рівні $p < 0,05$), активні соціальні контакти (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,336$ на рівні $p < 0,05$).

Отримані зв'язки свідчать про те, що чим більше студентська молодь схильна до особистісної креативності, тим більше вона поділяє такі термінальні цінності, як креативність, розвиток себе, збереження індивідуальності, духовне задоволення, активні соціальні контакти.

На основі кореляційного аналізу виявились прямі значущі зв'язки між уявою як фактором особистісної креативності та креативністю (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,347$ на рівні $p < 0,05$), розвитком себе (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,346$ на рівні $p < 0,05$) як термінальними цінностями та сферами життя, в яких представлені термінальні цін-

ності, а саме захопленнями (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,347$ на рівні $p < 0,05$), суспільним життям (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,335$ на рівні $p < 0,05$).

Отримані зв'язки свідчать про те, що студентська молодь з розвиненою уявою характеризується наявністю таких термінальних цінностей, як креативність і розвиток себе. Чим більше розвинена уява у студентської молоді, тим більше у неї представлені термінальні цінності в таких сферах життя, як захоплення та суспільне життя.

В результаті кореляційного аналізу нами були виявлені прямі значущі кореляційні зв'язки між складністю як фактором особистісної креативності та термінальними цінностями, а саме розвитком себе (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,371$ на рівні $p < 0,05$), збереженням індивідуальності (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,367$ на рівні $p < 0,05$), креативністю (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,327$ на рівні $p < 0,05$), досягненнями (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,324$ на рівні $p < 0,05$). Виявився також зв'язок між складністю як фактором особистісної креативності та професійним життям, навчанням та освітою як сферами життя, в яких представлені термінальні цінності (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,386$ та $r = 0,359$ на рівні $p < 0,05$).

Отримані зв'язки свідчать про те, що чим більше студентська молодь орієнтована на

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції К. Пірсона між термінальними цінностями, сферами життя та особистісною креативністю

Показники	Схильність до ризику	Допитливість	Складність	Уява	Особистісна креативність
Власний престиж	0,009	0,029	0,171	-0,112	0,015
Високе матеріальне положення	0,014	0,048	0,124	0,216	0,142
Креативність	0,182	0,345*	0,327*	0,347*	0,438*
Активні соціальні контакти	0,358*	0,348*	0,167	0,134	0,336*
Розвиток себе	0,329*	0,337*	0,371*	0,346*	0,413*
Досягнення	0,336*	0,176	0,324*	0,241	0,227
Духовне задоволення	0,013	0,333*	0,175	0,157	0,339*
Професійне життя	0,174	0,059	0,386*	0,224	0,214
Сімейне життя	-0,124	0,014	0,056	0,047	0,016
Суспільне життя	0,178	0,093	0,227	0,335*	0,247
Захоплення	0,189	0,085	0,188	0,347*	0,237

* Кореляція значуща на рівні $p < 0,05$.

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції Ч. Спірмена між термінальними цінностями, сферами життя та особистісною креативністю

Показники	Схильність до ризику	Допитливість	Складність	Уява	Особистісна креативність
Збереження індивідуальності	0,352*	0,223	0,367*	0,262	0,396*
Навчання та освіта	0,038	0,339*	0,359*	0,224	0,215

* Кореляція значуща на рівні $p < 0,05$.

пізнання складних явищ, проявляє інтерес до складних речей, ідей, завдань, складних способів вирішення проблеми, тим більше у неї виражені такі термінальні цінності, як розвиток себе, збереження індивідуальності, креативність, досягнення, та більше представлені термінальні цінності у сферах професійного життя, навчання та освіти.

На основі кореляційного аналізу виявились прямі значущі зв'язки між допитливістю як фактором особистісної креативності й такими термінальними цінностями, як активні соціальні контакти (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,348$ на рівні $p < 0,05$), креативність (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,345$ на рівні $p < 0,05$), розвиток себе (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,337$ на рівні $p < 0,05$), духовне задоволення (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,333$ на рівні $p < 0,05$). Також виявився позитивний значущий зв'язок між допитливістю як фактором особистісної креативності та навчанням, освітою як сферою життя, в якій представлені термінальні цінності (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,339$ на рівні $p < 0,05$).

Такі кореляційні зв'язки свідчать про те, що чим більше виражена допитливість у студентської молоді, тим більше виражені у неї такі термінальні цінності, як активні соціальні контакти, креативність, розвиток себе, духовне задоволення. У студентської молоді з вираженою допитливістю більш представлені термінальні цінності у такій сфері життя, як навчання та освіта.

В результаті кореляційного аналізу нами були виявлені прямі значущі кореляційні зв'язки між схильністю до ризику як фактором особистісної креативності й такими термінальними цінностями, як активні соціальні контакти (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,358$ на рівні $p < 0,05$), збереження індивідуальності (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,352$ на рівні $p < 0,05$), досягнення (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,336$ на рівні $p < 0,05$), розвиток себе (відповідно, коефіцієнт кореляції $r = 0,329$ на рівні $p < 0,05$).

Отримані зв'язки свідчать про те, що студентська молодь з вираженими термінальними цінностями, а саме з активними соціальними контактами, збереженням індивідуальності, досягненнями, розвитком себе, більш схильна відстоювати свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших; ставить перед собою високі цілі та буде намагатися їх досягти; допускає для себе можливість помилок та провалів; не надто стурбована, коли одногрупники, викладачі чи батьки виражають своє несхвалення; віддає перевагу ризику, щоб дізнатися, що з цього вийде.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, креативність – це творча здібність особистості, сутність якої полягає у здатності породжувати оригінальні ідеї в умовах вирішення й постановки нових проблем, здатності відмовлятися від стереотипних способів мислення та знаходити нові способи вирішення проблем. Креативність є відносно незалежним фактором обдарованості. У сучасних дослідженнях креативності все частіше зазначається, що креативний процес характеризується єдністю конвергентного та дивергентного аспектів.

У студентської молоді наявні прямі значущі кореляційні зв'язки між особистісною креативністю й такими термінальними цінностями, як креативність, розвиток себе, збереження індивідуальності, духовне задоволення, активні соціальні контакти.

У студентської молоді між уявою як фактором особистісної креативності виявились прямі значущі зв'язки з креативністю, розвитком себе як термінальними цінностями та сферами життя, в яких представлені термінальні цінності, а саме захопленнями й суспільним життям.

У студентської молоді наявні прямі значущі кореляційні зв'язки між складністю як фактором особистісної креативності та термінальними цінностями, такими як розвиток себе, збереження індивідуальності, креативність, досягнення. Виявився також зв'язок між складністю як фактором особистісної креативності та професійним життям, навчанням та освітою як сферами життя, в яких представлені термінальні цінності.

У студентської молоді між допитливістю як фактором особистісної креативності виявились прямі значущі кореляційні зв'язки з такими термінальними цінностями, як активні соціальні контакти, креативність, розвиток себе, духовне задоволення. Також виявився позитивний значущий зв'язок між допитливістю як фактором особистісної креативності та навчанням, освітою як сферою життя, в якій представлені термінальні цінності.

У студентської молоді наявні прямі значущі кореляційні зв'язки між схильністю до ризику як фактором особистісної креативності й такими термінальними цінностями, як активні соціальні контакти, збереження індивідуальності, досягнення, розвиток себе.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані під час проведення психокорекційної роботи зі студентською молоддю.

Перспективу дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні психологічних особливостей креативності залежно від статі та віку особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барышева Т.А., Жигалов Ю. А. Психолого-педагогические основы развития креативности. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 312 с.
2. Дерманова И.Б., Крылов М.А. Креативность, личностные особенности и стратегии совладания старших школьников. Ананьевские чтения : материалы научно-практической конференции. Санкт-Петербург : Речь, 2004. С. 384–386.
3. Дружинин В.Н. Когнитивная психология. Москва : ПЕР СЭ, 2002. 578 с.
4. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 370 с.
5. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 434 с.
6. Клименко В.В. Психологія творчості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 480 с.
7. Козленко В.Н. Проблема креативности личности: Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная. Москва : Педагогика, 1990. 160 с.
8. Крылова М.А. Типы креативности и особенности социально-психологической адаптации. Ананьевские чтения : материалы научно-практической конференции. Санкт-Петербург : СПбГУ, 2007. С. 204–206.
9. Туник Е.Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса : методическое руководство. Санкт-Петербург : Имотон, 1998. 170 с.
10. Туник Е.Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты. Санкт-Петербург : Дидактика Плюс, 2002. 182 с.
11. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 264 с.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АТМОСФЕРИ В КЛАСІ З МОТИВАЦІЄЮ ДО НАВЧАННЯ У ПІДЛІТКІВ

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE IN THE CLASS WITH MOTIVATION TO LEARN IN ADOLESCENTS

У статті розглянуто особливості взаємозв'язку психологічної атмосфери в класі з мотивацією до навчання у підлітків. Описано фактори, які впливають на формування психологічного клімату колективу, такі як соціально-психологічна атмосфера суспільства загалом; мікросоціальні умови: специфіка функцій цього колективу щодо поділу праці в суспільстві, географічні та кліматичні умови, ступінь ізольованості колективу від широкого соціального середовища, його віковий і статевий склад. Представлено характеристики сприятливої та несприятливої психологічної атмосфери. Отже, сприятлива психологічна атмосфера – це переважання бадьорого, життєрадісного тону взаємин між учнями, оптимістичний настрій, згуртованість, підтримка та схвалення; наявні норми справедливого й поважного ставлення до всіх членів класу; учні колективу активні, завжди готові допомогти в роботі, досягають значних показників у навчальній та дозвільній діяльності; внутрішні угруповання класу взаємодіють між собою. Несприятлива психологічна атмосфера – це пригнічений настрій, песимізм, конфліктність, антипатія, присутнє суперництво; відсутні норми справедливості й рівності у взаєминах; учні пасивні, деякі прагнуть відокремитися від решти; у важких випадках клас не здатний об'єднатися, відсутні згуртованість та відданість спільній справі. Визначено особливості мотиваційної сфери підлітків. Отримані результати дослідження взаємозв'язку між психологічною атмосферою в класі та мотивацією до навчання показали, що у класі (59%) наявний нейтральний психологічний клімат, який є досить сприятливим для навчання. Стосовно мотивації до навчання, то підліткам властивий низький рівень мотивації (50%), отже, діти негативно ставляться до навчання та неохоче відвідують школу. Встановлено, що між кліматом у класі і мотивацією навчання існує негативний взаємозв'язок, тобто чим сприятливіше психологічна атмосфера в класі, тим гірше мотивація до навчання, і, навпаки, чим вище мотивація до навчання, тим гірше відносини у колективі.

Ключові слова: психологічна атмосфера, мотивація до навчання, підлітковий вік,

сприятливий психологічний клімат, несприятливий психологічний клімат.

The article considers the peculiarities of the relationship between the psychological atmosphere in the classroom and motivation to learn in adolescents. Described factors that affect the formation of the psychological climate of the team: the first factor - the socio-psychological atmosphere of society as a whole; the second factor – microsocial conditions: the specifics of the functions of this team in the division of labor in society, geographical and climatic conditions, the degree of isolation of the team from the wider social environment, age and gender. The characteristics of favorable and unfavorable psychological atmosphere are presented, namely: favorable psychological atmosphere is the predominance of cheerful, cheerful tone of relations between students, optimistic mood, cohesion, support and approval; there are norms of fair and respectful treatment of all members of the class; students of the team are active, achieve significant results in educational and leisure activities; internal groupings of the class interact with each other. Unfavorable psychological atmosphere is a depressed mood, pessimism, there is conflict, antipathy; there are no norms of justice and equality in relations; students are passive, some seek to separate themselves from others; in severe cases, the class is unable to unite.

The article also identifies the features of the motivational sphere of adolescents. The results of a study of the relationship between the psychological atmosphere in the classroom and motivation to learn showed that 59% of the classroom has a neutral psychological climate, which is quite favorable for learning. In terms of motivation to learn, adolescents have a low level of motivation (50%), so children have a negative attitude to learning and are reluctant to attend school.

It was found that there is a negative relationship between the classroom climate and learning motivation, that is, the more favorable the psychological atmosphere in the classroom, the worse the motivation to learn and vice versa, the higher the motivation to learn, the worse the relationship in the team.

Key words: psychological atmosphere, motivation to study, adolescence age, favorable psychological climate, unfavorable psychological climate.

УДК 372.461

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.12>

Нежута А.В.

к.психол.н.,

старший викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Сидоренко Ю.В.

к.екон.н.,

викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Постановка проблеми. Підлітковий вік був, є та завжди буде переломним моментом у розвитку особистості, тому що саме на цьому етапі життя людини відбуваються активне формування особистісного самовизначення, гормональні зміни, які впливають на психо-

логічний стан. Діти в цей період прагнуть до незалежності від дорослих, багато уваги приділяють зовнішності та бояться бути «білими воронами» в колективі, вони або розкривають себе як незалежна особистість, або проявляють конформізм і зливаються з основною

масою підлітків, які слідує за обраним лідером. Важливу роль у цьому виборі відіграють дорослі та середовище, яке оточує підлітка. Як відомо, більшу частину свого часу діти проводять у школі на заняттях, там вони взаємодіють та спілкуються з учителями та однокласниками. Саме психологічна атмосфера в класі може відігравати значну роль у розвитку особистості підлітка, бо він є тим фактором, який стимулює мотивацію навчання, досягнення успіху або уникнення невдачі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями психологічної атмосфери, а саме взаємовідносин, займалися такі вчені, як Г.М. Андреева, І.П. Волков, Є.С. Кузьмін, Г. Левінгер, Б.Ф. Ломов, В.М. Мясищев, М.М. Обозов. У дослідженнях Є.С. Кузьміна, Ю.Н. Ємельянова емоційне ставлення до діяльності формується під дією сформованих об'єктивних обставин, які можуть набувати емоційної значимості для колективу й викликати вибірково позитивне або негативне ставлення до окремих сторін навчальної діяльності. Ставлення до навчання може бути або задовільним, або незадовільним. Перше зазвичай надає позитивний емоційний відтінок переживанням, а друге характеризується негативним переживанням та має бажання, спрямоване на задоволення спонукання. Вченими, які досліджували розвиток особистості у підлітковому віці, є Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Ж. Піаже, Е. Еріксон, Р.В. Овчарова, К.М. Поліванова.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення особливостей взаємозв'язку психологічної атмосфери в класі з мотивацією до навчання у підлітків.

У дослідженні взяли участь учні восьмих класів Височанської ЗОШ I–III ступенів № 2 віком 13–14 років у кількості 30 осіб.

У дослідженні використовувались такі методи: анкета шкільної мотивації Н.Г. Лусканової; методика виявлення психологічної атмосфери в колективі Ф. Фідлера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування та розвиток людини – це досить складний процес, який включає багато етапів та компонентів. Критичним моментом становлення здорової, розвиненої та цілісної особистості є підлітковий вік, де важливу роль у формуванні та розвитку індивіда відіграють не тільки батьки, педагоги та друзі, але й психологічна атмосфера колективу, у якому навчається дитина.

Під психологічною атмосферою колективу, або психологічним кліматом, розуміють переважаючий у групі емоційний настрій, який є досить стійким утворенням і залежить від настрою людей, їх душевного неспокою, соціального статусу, ставлення до роботи та навколишніх подій. Психологічна атмос-

фера має два полюси стану, який може бути сприятливим чи несприятливим, здоровим або нездоровим.

Психологічний клімат – це об'єктивно наявне явище. Він створюється під впливом двох факторів. Перш за все це соціально-психологічна атмосфера суспільства загалом. Другим фактором є мікросоціальної умови: специфіка функцій цього колективу щодо поділу праці в суспільстві, географічні та кліматичні умови, ступінь ізольованості колективу від широкого соціального середовища, його віковий і статевий склад тощо [1].

Слід також зазначити, що В.М. Шепель відзначав такі три компоненти, з яких складається психологічна атмосфера:

- соціальний клімат, що визначається усвідомленням спільних цілей і завдань групи;
- моральний клімат, що визначається прийнятими й сталими моральними цінностями групи;

- психологічний клімат, що є неофіційними відносинами, які складаються між членами групи й значно впливають на її працездатність.

Саме об'єднання та оптимізація цих трьох компонентів приводять до формування сприятливого психологічного клімату в колективі.

Як зазначалося раніше, психологічний клімат буває сприятливим та несприятливим. Характеристиками першого є переважання бадьорого, життєрадісного тону взаємин між учнями, оптимістичний настрій, доброзичливість, згуртованість, співпраця, підтримка та схвалення; наявні норми справедливого й поважного ставлення до всіх членів класу; учні колективу активні, сповнені енергії, завжди готові допомогти в роботі, досягають значних показників у навчальній та дозвільній діяльності; внутрішні угруповання класу взаємодіють між собою.

Другий має такі характеристики: переважає пригнічений настрій, песимізм, спостерігаються конфліктність, агресивність, антипатія, присутнє суперництво; відсутні норми справедливості і рівності у взаєминах; учні інертні, пасивні, деякі прагнуть відокремитися від решти; у важких випадках клас не здатний об'єднатися, відсутні згуртованість та відданість спільній справі [4].

Формування психологічної атмосфери відбувається поступово та динамічно завдяки впливу факторів макро- та мікросередовища. Фактори макросередовища – це той соціальний фон, на якому будуються та розвиваються відносини людей. Фактори мікросередовища – це матеріальне й духовне оточення особистості в організації.

Визначивши поняття «психологічна атмосфера», маємо розглянути особистість підлітка, його мотиваційну сферу. Отже, підлітковий вік – це період, коли дитина починає

цінувати відносини з однолітками, прагне ідентифікувати себе із собі подібними, вбачає дружбу й служіння однією зі значущих цінностей у своєму житті. Саме через дружбу підліток засвоює риси високої взаємодії між людьми, такі як співпраця, взаємодопомога, взаємовиручка, ризик заради іншого. В групах підлітків спостерігається конформізм як страх відрізнятись від оточуючих.

Відбувається зміна характеру навчальної діяльності. Отже, багатопредметність, зміст навчального матеріалу є теоретичними основами наук, які пропонувані до засвоєння абстракції, викликають якісно нове пізнавальне ставлення до знань; немає єдності вимог; з'являється необхідність власної позиції, емансипації від безпосереднього впливу дорослих; введення суспільно корисної праці в шкільне навчання. У підлітка з'являється усвідомлення себе як учасника суспільно-трудова діяльності. Також у цей період відбуваються бурне фізичне зростання й статево дозрівання.

Л.С. Виготський виділяє такі групи інтересів підлітка за домінантами:

- «еґоцентрична» (інтерес до власної особистості);
- «домінанта далі» (установка на великі масштаби);

- «домінанта зусилля» (тяга до вольового напруження, опору (впертість, протест));
- «домінанта романтики» (прагнення до ризику, героїзму, невідомого) [2, с. 293].

Дослідник психології підлітків М. Кле зазначає, що завдання розвитку в цьому віці полягає в тому, що переважний вплив сім'ї в цей період поступово замінюється впливом групи однолітків, яка виступає джерелом референтних норм поведінки та отримання певного статусу.

В моральній сфері розвитку підлітка слід відзначити дві особливості, такі як переоцінка моральних цінностей; стійкі «автономні» моральні погляди, судження та оцінки, незалежні від випадкових впливів. Однак мораль підлітка не має опори в моральних переконаннях, вони ще не складаються у світогляд, тому можуть легко змінюватися під впливом однолітків [3].

Результати дослідження психологічної атмосфери учнів восьмого класу представлені на рис. 1.

Ми бачимо, що у класі переважає середній рівень психологічної атмосфери (59%), тобто вона і не здорова, і не погана. Можна сказати, що учнів об'єднують перш за все спільні справи та обов'язки, якщо вони є важливими та нагальними. В інший час клас ділиться на внутрішні підгрупи, які мало взаємодіють між собою, вони спілкуються, але згуртованості в них немає.

Менше половини підлітків вважають, що у класі спостерігається несприятлива психологічна атмосфера (27%), тобто переважають пригнічений настрій, песимізм, спостерігаються конфліктність, агресивність, антипатія, присутнє суперництво, відсутні норми справедливості та рівності у взаєминах, тобто все те, що заважає нормальному розвитку учня.

Інша частина учнів вважає, що у них в класі наявний високий рівень психологічної атмосфери (14%), тобто вони вбачають його сприятливим для свого розвитку та комунікації.

В результаті проведеного дослідження ми виявили, що учні восьмих класів за методикою «Діагностика рівня мотивації» (Н.Г. Лусканової) мають результати, представлені на рис. 2.

Як видно з рис. 2, в учнів переважає низький рівень мотивації (50%), а це означає, що такі школярі відвідують школу неохоче, воліють пропускати заняття. На заняттях вони часто займаються сторонніми справами, іграми, зазнають серйозних труднощів у навчальній діяльності.

Рис. 1. Психологічна атмосфера учнів восьмого класу

Рис. 2. Рівень шкільної мотивації учнів восьмого класу

Також більшості дітей притаманний негативний рівень шкільної мотивації (23%), що свідчить про негативне ставлення до школи, шкільну дезадаптацію. Такі діти відчувають серйозні труднощі в навчанні: вони не справляються з навчальною діяльністю, відчувають проблеми в спілкуванні з однокласниками, у взаєминах з учителем.

Тільки невелика кількість восьмикласників має позитивний рівень (9%) та гарний рівень (4%). Перших можна охарактеризувати як дітей, які досить благополучно відчувають себе в школі, однак частіше ходять до школи, щоби спілкуватися з друзями, вчителями. Їм подобається відчувати себе учнями. Пізнавальні мотиви у таких дітей сформовані меншою мірою, а навчальний процес їх мало приваблює. Других можна охарактеризувати як дітей, які успішно справляються з навчальною діяльністю. Під час відповідей на питання вони проявляють меншу залежність від жорстких вимог і норм.

Мотивація до навчання у дітей низька, тому що на цьому етапі життєвого циклу провідною діяльністю є спілкування з однолітками та самовираження, тому мотив навчання відходить на другий план.

Результати визначення взаємозв'язку психологічної атмосфери в класі з мотивацією до навчання у підлітків наведені в табл. 1.

Таблиця 1
Показники взаємозв'язку психологічної атмосфери та шкільної мотивації підлітків

Шкала	Психологічна атмосфера	Показник значимості
Шкільна мотивація	-,406*	* $p \leq 0,05$

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Як видно з отриманих даних, представлених у табл. 1, між психологічною атмосферою та шкільною мотивацією існує негативна коре-

ляція, яка вказує на те, що з підвищенням рівня психологічної атмосфери знижується рівень шкільної мотивації, тобто чим сприятливіше психологічний клімат у класі, тим нижче мотивація до навчання. Учні орієнтовані на спілкування, а не на отримання знань, вони ходять до школи лише за комунікацією, взаємодією з однолітками, і чим краще оточення, тим менше їм хочеться звертати увагу на освітню сферу діяльності.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, дослідження особливостей взаємозв'язку психологічної атмосфери в класі та мотивації до навчання у підлітків, проведене за допомогою тестових методик, показало 59%, тобто наявний нейтральний психологічний клімат у класі, який є досить сприятливим для навчання. Щодо мотивації до навчання, то підліткам властивий низький рівень мотивації (50%), отже, діти негативно ставляться до навчання та неохоче відвідують школу.

Встановлено, що між кліматом у класі та мотивацією до навчання існує негативний взаємозв'язок, тобто чим сприятливіше психологічна атмосфера в класі, тим гірше мотивація до навчання, і, навпаки, чим вище мотивація до навчання, тим гірше відносини у колективі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анисеева Н.П. Психологический климат в коллективе. Москва : Просвещение, 1989.
2. Большая энциклопедия психологических тестов / сост. А.В. Карелин. Москва : ЭКСМО, 2006. 416 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 4. Москва : Педагогика, 1984. С. 244–268.
4. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования : учебное пособие для студентов вузов и практических работников. Москва : ТЦ «Сфера», 2000. 448 с.
5. Обухова Л.Ф. Детская (возрастная) психология : учебник. Москва : Российское педагогическое агентство, 1996. 374 с.

ЕМОЦІЙНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ
СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВEMOTIONAL COMPETENCE AS FACTOR OF SOCIAL INTELLIGENCE
DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS

У статті представлені результати дослідження впливу емоційного інтелекту на розвиток соціального інтелекту майбутніх педагогів. Соціальний інтелект розглянуто в контексті взаємовідносин, розуміння емоційної сфери іншого як умови розвитку емоційної компетенції особистості. Це опосередковує пошук певних комунікативних стратегій у різних життєвих обставинах, певному соціальному оточенні, прийнятті норм, правил середовища в процесі становлення майбутніх педагогів. Проаналізовані фактори, які руйнують комунікативні зв'язки, що створюють перепони в розвитку соціального інтелекту. Виявлені особливості формування навиків розуміння переживань, почуттів, власних потреб і бажань і потреб інших. Знайдено вплив розвивальних вправ на вміння розуміти переживання інших, уміння вибудовувати стосунки з іншими. Це сприяє розвитку критичного мислення, дає можливість визначити власну позицію, формує навички аргументації та відстоювання своєї думки, поглиблює знання з обговорюваної проблеми. Виокремлені перепони в розвитку вмінь у взаємодії, спілкуванні з іншими, перепони в розвитку соціального інтелекту майбутніх педагогів. Визначено, що емоційний інтелект стає основою формування соціального інтелекту майбутніх педагогів. Підібрані та проведені тренінгові вправи, спрямовані на розвиток емоційної компетенції. Розкрито можливості діалогово-феноменологічного підходу в розробці вправ тренінгу розвитку емоційного інтелекту. Підібрані елементи діалогово-феноменологічного підходу в розробці вправ з прийняття власних потреб особистості. Визначена перспектива дослідження – розробка програми розвитку емоційного інтелекту майбутніх педагогів у вищих навчальних закладах. Результати дослідження також можуть бути покладені в основу створення інноваційно-практичних центрів психолого-педагогічного супроводу розвитку особистості на базі освітніх закладів як шкіл, так і вищих навчальних закладів.

Ключові слова: емоційний інтелект, майбутні педагоги, соціальний інтелект, діалогово-феноменологічний підхід.

The article presents results of the study of influence of emotional intelligence on social intelligence development of future teachers. Social intelligence is considered in the context of relationships and understanding the emotional sphere of other persons, as conditions for the emotional competence development of an individual. This mediates the search for certain communicative strategies in different life circumstances, certain social surrounding, adoption of norms and rules of surrounding in the making future teachers. Factors are analyzed that destroy communicative links that create obstacles to the social intelligence development. Particularities are identified of skills formation in understanding experiences, feelings, own needs and desires, as well as needs of other persons. The influence is determined of developmental exercises on the ability to understand experiences of other persons and ability to build relationships with others. It promotes development of critical thinking, provides means to determine own position, develops skills of argumentation and defense of own opinions, as well as deepens knowledge of the problem being discussed. Obstacles are assigned to the development of skills in interaction and communication with other persons, as well as obstacles to the social intelligence development of future teachers. It is determined that the emotional intelligence becomes the basis for social intelligence formation of future teachers. Training exercises are selected and conducted, aimed to develop the emotional competence.

Possibilities of the dialogue-phenomenological approach are detected in development of training exercises for emotional intelligence development. The elements of the dialogue-phenomenological approach are selected in the development of exercises for admission of own personal needs of person. The prospect of the research is determined – development of the program for the emotional intelligence development of future teachers in higher educational institutions. The study results can also be used as a basis for creation of innovative and practical centers for psychological and pedagogical support of personal development based on educational institutions of both schools and universities.

Key words: emotional intelligence, future teachers, social intelligence, dialogue-phenomenological approach.

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.13>

Володарська Н.Д.

к.психол.н., провідний науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Саме розвиток емоційної компетенції в майбутніх педагогів стає важливим компонентом у підготовці спеціалістів. Застосування технологій розвитку емоційної компетенції педагога мож-

ливе через освітній діалог. Уміння побудувати діалог з учнем стає чинником розвитку соціального інтелекту майбутніх педагогів. Соціальний інтелект неможливий поза розуміння емоційних проявів своїх та іншої людини. Розу-

міння власних емоцій формується в діалозі особистості з іншим. Актуальним у підготовці майбутніх педагогів стає діалогово-феноменологічний підхід, за рахунок якого формується емоційна компетентність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень емоційного інтелекту, емоційної компетентності розглядається в структурі особистості. Досліджуються вплив емоційного інтелекту на досягнення життєвого успіху, вікові особливості його прояву, різниця його прояву від інших видів інтелекту, психодіагностика його проявів. Особливим питанням постає розвиток емоційного інтелекту в майбутніх педагогів, їхня соціальна компетентність через проведення навчально-практичних семінарів, тренінгів і дистанційних курсів Академії інноваційного розвитку освіти [1]. Вітчизняні дослідники розглядають педагогічні технології розвитку соціального інтелекту як основні напрями сучасної освіти. Це такі концепції, як педагогічна технологія «Росток» Т. Пушкарьової, гуманізація, екологізація й інтеграція навчально-виховного процесу, його розвивальна орієнтація на основі діалогово-феноменологічного підходу. Саме в діалозі формуються соціальний інтелект, цілісна картина світу, важливо залишається розробка нових підходів до розвитку соціального інтелекту через активізацію емоційного інтелекту [2; 3]. Уміння взаємодіяти з іншими, на думку Деніела Гоулмана, також належить до характеристик емоційного інтелекту [4, с. 100], а саме: знання правил і принципів ефективної комунікації (вступ у соціальні контакти, пошук соціальної підтримки, застосування комунікативних стратегій стосовно ситуації); високого рівня «прийняття інших»; адекватна оцінка переживань іншого; саморегуляція; підготовленість до застосування методів «ненасильницького спілкування», запропонованих Маршалом Розенбергом (наприклад, змінити критику на об'єктивне зауваження тощо). Навички емоційного інтелекту активізують розвиток комунікативної взаємодії, впливають на формування соціального інтелекту. Дослідницькі пріоритети сучасної вітчизняної та зарубіжної науки лежать у площині інтеграції різних, а часто зовсім протилежних, концептуальних розглядів і традицій [5; 6]. Виникає необхідність розгляду особливостей застосування їх.

Постановка завдання. Метою статті є визначення технологій розвитку соціального інтелекту через емоційну компетентність майбутніх педагогів. Завданням дослідження був підбір технологій розвитку емоційної компетентності майбутніх педагогів в освітньому діалозі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи принципи діалогово-феноменологічного підходу, визначили основні, за якими побудовані методи активі-

зації розвитку емоційного інтелекту майбутніх педагогів. Методи розвитку емоційного інтелекту проводилися в групі студентів університету «Святого Данила» в рамках проекту АССУ (80 студентів м. Івано-Франківськ 2019 р.). Проводячи тренінги-семінари, ми застосовували структуровані вправи «Я беру відповідальність». Студентам пропонувалося до кожного висловлювання додавати «...і я беру відповідальність за це». Наприклад, «Я усвідомлюю, що безвідповідально ставлюсь до виконання своїх обов'язків, що призводить до непорозуміння з іншими», «Моя тривога, марна пересторога стає перепорою в діалозі з ними. Я беру відповідальність за це». Цей метод формує новий життєвий досвід у учасників – навик усвідомлювати відповідальність за власні внутрішні конфліктуючі сили, активізує внутрішній діалог. Те, що було невіддільним змінам, стає можливим змінюватися хоча б у ставленні особистості до неї. Учасники говорили не про свої біди не в минулому часі, а як проблеми своїх вражень, почуттів, ставлень до того, що відбувається з ними сьогодні.

Найпопулярнішим і доступним методом діалогічної взаємодії вважається бесіда (педагогічна, консультативна, психотерапевтична). Під бесідою ми розуміємо словесний спосіб виховного впливу на людину. За допомогою бесіди можна розглянути норми і правила поведінки, навчити як оцінювати певні дії й застосовувати ці знання на практиці. У ході бесіди учасники висловлюють свої судження та самі ходять висновків, як належить учиняти, як треба і як не треба поводитися з іншими людьми, як ставитися до себе. Усе, що студенту необхідно зрозуміти й засвоїти, має хвилювати його, викликати емоційний відгук, бажання втілювати в життя. Під час бесіди використовують різноманітні усні та письмові вправи, що мають творчий характер. Вчинки, які викликають почуття радості, успіху, самоствердження, при багаторазовому повторенні переходять у потребу так поводитися, керуючись ідеями краси, гармонії, добра тощо. Головна особливість процесу бесіди полягає в тому, що він будується на взаємній співтворчості студента й викладача, на їхній довірі та духовній спільності, на визнанні самоцінності особистості студента. Саме тому підготовка майбутніх педагогів повинна включати метод бесіди. Бесіда як емпіричний метод отримання інформації на основі вербальної комунікації є унікальною формою встановлення контакту між людьми, їхньої довіри, поваги, взаєморозуміння та взаємодії, спосіб одержання зустрічної інформації, зворотного зв'язку. Аби полегшити взаєморозуміння й більш повноцінно обмінюватися інформацією, варто в процесі бесіди дотримуватися деяких правил, а саме: викладати свою інфор-

мацію чітко, коректно, коротко й послідовно; намагатися перейти від монологу до діалогу; уважно слухати співрозмовника, давати йому змогу спокійно та неспішно висловити свою думку; добирати способи й засоби аргументації залежно від індивідуальних особливостей партнера по спілкуванню (його віку, статі, типу темпераменту, рівня мислення тощо); виявляти певні суперечності, розглядати їх, спільно робити висновки.

Робота в групах допомагала усвідомити, привласнити, проявити власні почуття, потреби, бажання учасників, що допомагає розвитку емоційної компетенції. Члени групи в момент усвідомлення власної причетності до того, що з ними відбувається, набували нового досвіду вирішення певних проблем взаємодії з іншими. Спостерігалися тенденції уникати відповідальності і перекладати її на ведучого групи. Виникла інтенція уникнення ізоляції, яка породжувалася в результаті перенесення учасником на себе відповідальності за власні прояви в групі. Це передусім уміння спілкуватися, розуміти почуття іншого. Ці навички детермінують процес привласнення своїх почуттів, розуміння себе. Учасники стикаються з власною агресією, злістю, навчаються розпізнавати їх і проявляти в стосунках з іншими, що детермінує формування ціннісно-сміслової сфери. Ведучому групи важливо утримувати нейтральність позиції, щоб протистояти директивності під час проведення групи, перенесення відповідальності за прояви учасників на самих учасників. Ключовими моментами є робота з границями особистості, утримання сетингу. Особлива увага приділяється усвідомленню власних потреб, можливості вибору, здатності брати відповідальність за прояви своїх переживань.

Метою тренінгових занять було налаштування особистості на розвиток емоційної компетенції, яка є основою соціального інтелекту. Емоційна сфера наділена психосоматичними, психоментальними, соціокультурними й духовно-трансцендентними інтенціями та здатностями. Постає необхідність урахувати різні типи структури психічних інтенціональностей, прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральних принципів, стилів життя, типів з характеру тощо). Обговорення саме цих складників особистості учасниками групи дає можливість усвідомлення власних границь учасника й уміння не порушувати границі інших. Обговорення в групі різних тем, наприклад, «Як і від чого можна бути вільним?», активізує процеси змін у комунікативних стратегіях особистості, що активізує розвиток соціального інтелекту.

У взаємодії з іншими набувається досвід відстоювання власних границь, уміння сказати «Ні», відмовляти в разі незбігу власних

бажань і чужих. Обговорення відмовок, причин не робити власний вибір, відкладати певні справи активізує усвідомлення слабких сторін, які опосередковують утечу від відповідальності. У процесі усвідомлення життєвих стереотипів учасниками групи відбувається побудова нового досвіду, нових смислів, нових стратегій у взаємодії особистості з соціальним оточенням. Усвідомлення каузальності виникнення перепон у комунікаціях надає знання змін у розумінні емоційної сфери іншого, що проторює шлях до прийняття нової системи взаємодії. Зміна стратегій комунікацій активізує процес змін ставлення до себе, власних переживань. Набагато легше знайти виправдання своїм вчинкам, що провокують емоційні зриви в інших людей, бажання уникати суперечки, що породжує певні переваги в стосунках із ними. Групова робота спрямовується на усвідомлення цих переваг (перекладання відповідальності за власні помилки на іншого, проголошення причиною всіх негараздів у роботі недоліків в інших людей, їх неспроможність до прийняття рішення).

Визначені труднощі проведення вправ у групах студентів: повернення учасників у те, що відбувається з ними в цей момент; звертати увагу на власні відчуття, думки, переживання учасників; звернення учасників до минулих подій, життєвих ситуацій невирішених проблем спілкування. Це унеможливило усвідомлення актуальності того, що відбувається з особистістю «зараз» і «тепер». Спогади й передбачення актуальні, але коли вони повторюються в теперішньому часі, у стереотипах спілкування. Учасникам пропонується вправа на актуалізацію відчуття того, що відбувається з ними в цей момент: «Спробуйте протягом декількох хвилин будувати фрази, що відображають те, що ви в цей момент усвідомлюєте, відчуваєте. Починайте кожне речення словами «зараз», «у цей момент», «тепер». Це допомагає актуалізувати власні потреби, бажання, виокремити певні цілі теперішнього часу.

Повнота проживання того, що відбувається в теперішній час, дає змогу розширити бачення нових можливостей, більш адекватного реагування на нові стратегії комунікації. Учасники групи починають знаходити нові бажання «піти на пляж, погрітися на сонечку», приділити увагу собі. За таких умов відбувається зустріч із самим собою. Оцінювання, що найкраще для мене в цю хвилину, пошук «найкращості» ускладнює вибір комунікативних стратегій. Нарцистичне уявлення про найкраще призводить до неможливості розвитку емоційного інтелекту. Коли учасники відкидають різні варіанти виходу зі складних комунікативних ситуацій, то унеможливується сам вибір. Постійно ідеалізується образ бажаного («Я не хочу, щоб так було...») і відкида-

ються пропонувані варіанти взаємодії. Вибір одного чогось, що бажане сьогодні в стосунках, завжди пов'язаний із відмовою від іншого (вторинної вигоди: «матеріальної підтримки іншою людиною», «залежності від її допомоги у вирішенні різних побутових проблем» тощо).

Важливим у процесі усвідомлення власних бажань, страхів утратити кращі позиції в стосунках є визнання цих утрат, що супроводжують вибір. Якщо учасник постійно відкидає власне актуальне бажання, не задовольняє власну потребу, а перебуває в постійному контролі задовольняти потреби інших, то відбувається певна підміна. Це підміна того, що хочеться самому. Якщо насправді визнати особистості самій не вдається, то задовольняється те, що звично та що імпліцитно маскує важливе, бажане й недоотримане.

Вправа «Що таке емоційний інтелект?»

Почуття – це така особлива частина, яка допомагає зрозуміти самих себе та інших. Деякі почуття, такі як любов, радість і щастя, викликають у нас відчуття тепла й захищеності. Інші почуття, переживання, такі як страх, печаль або злість, змушують особистість відчувати незахищеність. Самі почуття не погані й не хороші. Важливо навчитися розуміти ці почуття в собі, зрозуміти і прийняти їх. Важливо також уміти поділитися ними як часткою себе, уміти розуміти прояви цих емоцій, переживань інших людей. Ведучий групи надає інформацію про певні переживання, емоції: «Гнів, злість, роздратування переживають усі люди: і дорослі, і діти. Це природний процес. Усі переживання людини є певною адаптацією до впливу навколишнього світу. Поміркуйте, для чого потрібні так почуття, наприклад, як гнів? Як ви вважаєте?» Необхідно допомогти учасникам групи зрозуміти, що гнів захищає людину, якщо її ображають, принижують або зачіпають її цінності, гідність. Почуття гніву активізує захист особисті, мобілізує сили. Якщо людина спроможна контролювати прояв гніву, то це активізує розвиток навиків спілкування, взаємодії з іншими. Якщо, ні – то воно пригнічує людину, провокує психосоматичні розлади. Хибні уявлення про негативні переживання як «погані», які не притаманні порядним людям, створюють перепони в розвитку емоційного інтелекту.

На прикладі таких почуттів, як гнів, злість, образа, сором, відпрацьовується розуміння проявів у власному житті й розуміння таких проявів в інших людей. Особлива увага приділяється розумінню емоцій інших людей. У разі безконтрольного прояву цих емоцій люди можуть здійснювати погані вчинки насилля, агресії. Важливим в обговоренні цих питань є розуміння і прийняття власних бажань, потреб. Неможливо припинити свої емоції, але контролювати їх прояви можливо й необ-

хідно. Коментарі до опису випадків прояву цих непростих переживань дають розуміння стратегій контролю їх у різних життєвих ситуаціях. Складно стає не тільки відслідковувати власні почуття й контролювати їх прояв, а й розуміти провокативність їх прояву в стосунках з іншими.

Запропоновані в обговоренні життєві ситуації з власного життя аналізуються як переживання, визначаються, які саме емоції задіяні. Потім було запропоновано проговорити власні емоції, стан, що виникають під час обговорення історій. Завдання – описати: «Що відчуває герой історії? У яких ситуаціях ви відчували подібне? Коли й у зв'язку з чим?» Один із групи розповідає ситуацію зі свого життя, студенти говорять про те, які почуття вони помітили під час розповіді, у яких випадках відбувається споріднені почуття, співпереживання або непорозуміння. Визначені труднощі в розумінні переживань іншого. Важко переживати емоції, що супроводжують самотність, відстороненість від улюблених справ, сум за минулими подіями, витримувати важкість розлуки. У таких станах важко перебувати, витримувати їх. У групі з'являється можливість знаходити власний комфорт у стосунках, виявляти свої потреби, відшукати нові способи взаємодії, формуючи дистанцію, час, нові життєві смисли, цінності, спланувати нові цілі і стратегії їх досягнення.

Вправи на контроль власних переживань. Завдання – відповісти на запитання: «Як контролюєте прояви почуття радості, задоволення, страху, провини, образи, суму, злості, інтересу. Як ви втішаєте себе в невирішених проблемах сьогоднішнього? У чому ваша надія на «кращі часи», обставини? Що є виправданням вашої бездіяльності в кризових ситуаціях?» Студенти найчастіше звинувачують обставини з минулого, які висувуються як перепони сьогоднішнього («батьки заважали, постійно втручаються в мої справи, а коли дійсно потрібна їхня підтримка, то вони нічого не можуть вирішити» тощо). Відкладання вирішення проблем пояснюється як засіб виправдатися перед собою в неспроможності до самостійного прийняття рішень.

Актуалізація своїх почуттів стосовно тієї чи іншої форми прояву своїх переживань призводить до розуміння причин повтору стереотипів поведінки, небажання щось змінювати. Наприклад, описуючи свою кімнату, свій щоденний розклад, учасники відмічають свої почуття, ставлення, думки з приводу реорганізації певних стереотипів поведінки. Це дає їм змогу усвідомити, «уперше подивитися на незавершені справи, навести порядок у кімнаті». Мета вправи – усвідомлення того, що відбувається навколо особистості та як контролювати прояви власних переживань. Усвідомлення того,

що контроль власних переживань дає поштовх до змін у комунікаціях з іншими. Це зменшує кількість конфліктів, безплідне фантазування особистості типу «щось або хтось вирішить проблему», звинувачення всіх у своїх проблемах. Такі вміння формують її соціальний інтелект майбутніх педагогів. Тією мірою, якою відчуття дійсності в особистості віддаляється від проблем її повсякденності, настільки їй важко адаптуватися в цій реальності. Найчастіше це викликає почуття самотності, стомленості «від життя», «від постійного невезіння», роздратованість і прояв агресії. Особистісні зміни протягом життя змінюють спогади минулого залежно від актуальності їх у сьогоденні. Особистість виокремлює саме ті спогади, які важливі в її життєвому сценарії й пояснюють ті чи інші ставлення, розуміння сьогодення.

Проведення таких обговорень у групі допомагає студентам подивитися на себе «як у дзеркалі», почути ставлення інших до своїх проблем. Зацікавленість інших історією стає підтримкою для особистості, якій важко розповісти про свій біль, жахи або інші почуття. Якщо виникає бажання продовжити бесіду з кимось поза групою, наодинці, то формуються нові стосунки, форми діалогу. Ураховання побажань учасників групи формує самоповагу й увагу до особистості іншого, уміння слухати, приймати несхожість іншого, в його думках, ставлення, почуттів. Це допомагає особистості усвідомити те, що з нею відбувається, усвідомити власні «незавершені» або «непроявлені» почуття, а також усвідомлення студентами можливості альтернативних позицій щодо вирішення проблем. Ця технологія дає змогу обговорити складні питання, зрозуміти точку зору іншої людини або опонувати їй, розвивати навички аргументації, активного слухання тощо. Це сприяє розвитку критичного мислення, дає можливість визначити власну позицію, формує навички аргументації та відстоювання своєї думки, поглиблює знання з обговорюваної проблеми. Студенти можуть створювати образ і дії людини, яка прагне або реалізує високі смисли, й особи, у системі життєвих смислів якої переважають меркантильні, споживацькі, егоїстичні тощо. Групова дискусія й рольова гра в різних модифікаціях і поєднаннях є базовими методами соціально-психологічного тренінгу – формою активного навчання навичок спілкування, розуміння свого емоційного стану та іншої людини. Перед початком вправ на після завершення проводиться повторення правил ведення діалогу (правила «стоп», безоцінні висловлювання, ведення діалогу від себе, а не «ми» тощо).

Висновки з проведеного дослідження. Соціальний інтелект особистості розглядається як система знань і навичок взаємосто-

сунків з навколишнім середовищем і її членами. Комунікація особистості з середовищем формує в неї певні уявлення, поняття, значення, що стає основою соціального інтелекту, провідну роль відіграє емоційний інтелект.

Проведення прав на формування соціального інтелекту визначило, що основною рушійною силою розвитку соціального інтелекту майбутніх педагогів є прагнення до пошуку й реалізації навичок розуміння власних потреб та емоцій іншого. Відсутність або неможливість застосувати емоційну компетентність стає причиною втрати комунікативних зв'язків.

Формування емоційного інтелекту має вирішальний вплив на хід розвитку соціального інтелекту. Це опосередковує пошук певних комунікативних стратегій у різних життєвих обставинах, певному соціальному оточенні, прийняття норм, правил середовища в процесі становлення майбутніх педагогів.

У виконанні запропонованих вправ необхідно намагатися активізувати контролювання прояву емоцій, переживань учасників групи. Акцент робиться на тому, що всі люди різні, уцьомувключності несхожість один одного. Саме тому люди цікавляться один одним.

Перспективою дослідження може бути розробка програми розвитку емоційного інтелекту майбутніх педагогів у вищих навчальних закладах. Ці програми можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів у процесі викладання психологічних дисциплін, а також при підготовці завдань для проходження студентами-психологами практики. Результати дослідження також можуть бути покладені в основу створення інноваційно-практичних центрів психолого-педагогічного супроводу розвитку особистості на базі освітніх закладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пушкарьова Т. Концепція науково-педагогічного проєкту «Росток». *ScienceRise*. 2015. № 4/1 (9).
2. Изард К.Е. Эмоции человека / пер. с англ.; под ред. Л.Я. Гозмана, М.С. Егоровой. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 440 с.
3. Volodars'ka N.D. Pochuttya blahopoluchchya u konteksti psykhohihiy tsinnostey osobystosti. Zb. Instytutu psykhohihiy imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrayiny «Aktual'ni problemy psykhohihiy: Psykhohihiya obdarovanosti» Tom VI: Psykhohihiya obdarovanosti. Vypusk 15. Kyiv-Zhytomyr : Vyd-vo ZHDU im. I. Franka, 2019. S. 145–155.
4. Гоулман Д. Деструктивные эмоции. Минск : ООО «Попурри», 2005. 672 с.
5. Лакан Ж. Семинары. Книга 10: Тревога (1962/63). Москва : Гнозис/Логос. URL: <https://web.archive.org/web/20090207153609/http://anthropology.rinet.ru/old/library/lakan-soder.htm>.
6. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия людей. *Мир психологии*. Москва, 2012. № 2. С. 143–148.

ВТОРИННЕ ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ: ІНДИВІДУАЛЬНА ТРАЄКТОРІЯ РОЗВИТКУ

SECONDARY PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION: INDIVIDUAL TRAJECTORY OF DEVELOPMENT

Статтю присвячено теоретичному розгляду процесу професійного самовизначення особистості в працях науковців з акцентом на вторинне професійне самовизначення дорослого. Дослідження спрямоване на пошук чинників, які впливають на формування вторинного професійного самовизначення. Вивчаються аспекти залучення до трудової діяльності й особливості професійного вибору. Приділяється увага свободі вибору та сенсу, який вкладає особистість в обрану професію. Розглядається питання особистісного розвитку через залучення до професійної діяльності. У статті розглянуто декілька теоретичних моделей структур вторинного професійного самовизначення й у результаті аналізу виділено суттєві соціально-психологічні чинники внутрішнього та зовнішнього контексту, що впливають на вторинне професійне самовизначення дорослого. Розгляд проблеми вторинного професійного самовизначення й побудова теоретичної моделі є підґрунтям для масштабного емпіричного дослідження з урахуванням контексту соціально-психологічного супроводу дорослих, які пройшли травматичні життєві події, зокрема події війни та зміни у власному світогляді. У результаті теоретичного аналізу праць науковців обрані елементи, що в подальшому будуть застосовані в емпіричному дослідженні з використанням якісних і кількісних методів. Отримана теоретична модель включає зовнішні та внутрішні чинники. Зовнішніми чинниками визначені соціально-економічна ситуація й вимоги, які ставить професія перед особистістю. Внутрішніми чинниками для моделі обрані інтернальність, особистісні сенси, професійна мотивація, індивідуальні здібності й особливості характеру. Дослідження має пошуковий характер і являє собою теоретичний конструкт, що планується використовувати для створення програм соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій у контексті вторинного професійного самовизначення.

Ключові слова: професійне самовизначення, вторинне професійне самовизна-

чення, професійний вибір, ветеран, сенс, інтернальність, мотивація, здібності, особливості характеру.

The article is devoted to the theoretical consideration of the process of individual professional self-determination in scientific researches with an emphasis on the secondary professional self-determination of adults. The research is aimed at finding influence factors on formation of secondary professional self-determination. External and internal aspects of involvement in vocational activity and features of individual vocational choice are studied. Attention is paid to freedom of choice and personal senses that an optant invests in his vocational choice. The issue of personal development through involvement in vocational life is considered. The article examines different models of secondary professional self-determination which include internal and external contexts. The research is aimed at projection of theoretical model of secondary professional self-determination keeping attention on the context of supporting adults who have gone through traumatic life events, including war and changes in their own worldview. Consideration of the issue of professional self-determination and construction of a theoretical model is the basis for conduction of large-scale empirical research using qualitative and quantitative methods of psychological research. The obtained theoretical model of secondary professional self-determination includes external and internal factors. The socio-economic situation and the requirements of the profession are determined as external factors. Internality, personal senses, professional motivation, individual abilities and character traits were chosen as internal factors of the model. The study is the theoretical construct that will be used to create training re-adaptation programs for ex-combatants in the context of secondary professional self-determination.

Key words: professional self-determination, secondary professional self-determination, vocational choice, ex-combatant, sense, internality, motivation, abilities, character traits.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.14>

Горішня К.І.
аспірант
Інститут соціальної і політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. Активні соціально-економічні та політичні зміни, глобалізація й технологічні процеси, які відбуваються в Україні та за кордоном протягом останніх кількох років, актуалізували проблеми вторинного професійного самовизначення тисяч українських громадян, що змушені опанувати нову професію, щоб адаптуватися до нових соціальних обставин. Професійна орієнтація як процес пошуку, вибору професії та на найвищому щаблі професійне самовизначення стали процесами, орієнтованими

не лише на учнівську та студентську молодь, а й на дорослих людей, які з певних причин приймають рішення змінити професію. Вибір професії як один із головних життєвих виборів у юності розширився до вікових меж зрілості. Проблема працевлаштування, яка ще кілька років тому була відома лише за обставин утрати робочого місця у зв'язку з різними обставинами життя й пошуку нових шляхів забезпечення власного добробуту, сьогодні набула нових рис. Зміна професії стає ознакою не лише проходження через нормативні

кризи професійного становлення, а й шляхом зростання під час проходження через ненормативні життєві кризи, пов'язані з травматичними подіями війни та вимушеним від'їздом з обжитих місць.

Вибір нової професії в дорослому віці – це актуальна проблема для суб'єкта вибору та для суспільства загалом, оскільки створює прецеденти свідомої зміни професійної кар'єри, незважаючи на вік, соціальний статус особистості й суспільні стереотипи. Готовність суспільства бути відкритим до появи «молодих спеціалістів» у зрілому віці розширює можливості для особистості, яка бажає змінити своє життя через нове професійне покликання, сприяє створенню умов для особистісного розвитку, фінансової незалежності й покращення якості життя.

Війна на Сході України стала кардинальною подією на життєвому шляху тисяч українських громадян, які змушені були покинути обжиті домівки та шукати прихисток в інших регіонах України й за кордоном. Залучення до військової служби на кілька років, погіршення психологічного та фізичного здоров'я спонукає багатьох демобілізованих учасників війни шукати нову роботу й оволодівати новою професією. Реадаптація ветеранів у мирному соціумі має стати пріоритетним суспільним завданням, оскільки по завершенню військової служби для кожного ветерана актуальним є питанням повернення до мирної праці. Вимушене безробіття, прийняття на себе статусу безробітного сприяють формуванню психологічного дискомфорту та економічній депривації, стаючи перепорою в процесі соціально-психологічної реадaptaції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика професійного самовизначення широко розглядається науковцями. Зберігають свою актуальність праці, які досліджували тему професійного самовизначення й розвитку кар'єри, авторами яких є Дж. Голланд, Е. Ф. Зеєр, Т.В. Кудрявцев, Є.А. Клімов, Д. Сьюпер, Ю.П. Поваренков, Н.С. Пряжников.

Контекст первинного вибору професії досліджували Т.В. Ананко, О.І. Вітковська, А.С. Лякішева, О.Л. Морін, З.В. Охріменко, О.М. Пархоменко. На темі професійного самовизначення учнівської та студентської молоді зосереджується Л.І. Гриценко. Н.Б. Іванцова вивчає професійну орієнтацію особистості на різних етапах онтогенезу, О.В. Рудюк – професіогінез особистості, О.М. Кокур – професійне становлення особистості.

Професійне самовизначення дорослих відрізняється від професійного самовизначення в юнацтві, і цьому процесу приділяють увагу як в аспекті дорослості (О.М. Борисова, О.А. Савчук, Н.Р. Хакімова, Н.В. Щеколдіна), так і щодо наявної інвалідності (Т.А. Бугайчук), психоло-

гічних бар'єрів (А.В. Массанов), гендерного аспекту (Я.І. Моргун), етнокультурних чинників (Р.В. Мотрук).

Вторинне професійне самовизначення є менш дослідженою темою. Певні її аспекти аналізували Д.В. Старікова та М. Даніелс у контексті успішності зміни професії, Н.В. Антонова – у контексті професійного самовизначення й економічної ідентифікації, В.В. Болучевська, G. Primmr, A. Schmidt – у контексті соціально-психологічних особливостей осіб, які самовизначаються з професією, Н.В. Щеколдіна – причин повторного вибору професії.

Багато уваги приділяється темі зміни професійної зайнятості у зв'язку із закінченням спортивної кар'єри, яку вивчали D. Lavallee (2006); S. Gordon, D. Lavallee (2004); J.R. Grove, D. Lavallee, S. Gordon (1997); PHFBaillie, SJDanish (1992); B. Pummell, C. Harwood, D. Lavallee (2008).

Кардинальні зміни професійної діяльності у зв'язку з особливими подіями життя, ненормативними кризами досліджували J. Haynie, D. Shepherd (2006), A. McDowall, S. Peake (2012),

Велика увага наукової спільноти приділяється дослідженню професійного самовизначення демобілізованих військовослужбовців, які мають повторно адаптуватися до суспільства через залучення до мирної праці. Перехід від військової кар'єри мирної праці через професійне навчання вивчали Н.С. Robertson, R.K. Eschenauer (2017); A. Ghosh, M. Kessler, K. Heyrman, B. Opelt (2019), A. Ghosh, N.A. Found (2016); працевлаштування в мирному соціумі – S. Minnis (2016); C.H. Dillon (2007), Kevin R. Sanford (2018); S.M. Hamner (2019); зміну професії через погіршення стану здоров'я та обмежені фізичні можливості – L.G Stern (2018), у гендерному контексті – D. Bush, A. Craven (2017).

Постановка завдання. Мета статті – визначити чинники, які сприяють вторинному професійному самовизначенню особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залучення до професійної ролі є однією з основ функціонування суспільства, де кожен дорослий залежно від своїх здібностей і навичок виконує певну трудову діяльність.

Проблема вибору професії є актуальною для кожної людини, оскільки через залучення до професії забезпечується низка особистісних і соціальних потреб. Звернімося до розгляду поняття «професійне самовизначення» в працях науковців. С.А. Боровикова розглядає «професійне самовизначення» та «вибір професії» як синонімічні вирази і трактує їх як процес, який реалізується в результаті взаємодії зовнішніх умов і внутрішніх особливостей суб'єкта вибору професії [2, с. 666]. Більш

розгорнуто розглядає професійне самовизначення Е.Ф. Зеєр, який визначає, що професійне самовизначення – це «самостійне й усвідомлене узгодження професійно-психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної праці, а також знаходження сенсу виконуваної діяльності в конкретній соціально економічній ситуації» [5, с. 31].

Питання сенсу в професійному самовизначенні є ключовим у міркуваннях Н.С. Пряжнікова, який, досліджуючи професійне самовизначення, особливу увагу приділяє його смисловій сутності, визначає його як «самостійне й усвідомлене знаходження смислів в обраній або вже виконуваній роботі й усієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, а також знаходження сенсу в самому процесі самовизначення» [12, с. 65]. Отже, пошук і знайдений смисл, за Н.С. Пряжніковим, є вплетеним у життя людини в контексті професійної діяльності, яку вона виконує.

Самоусвідомлення власних смислів формує передумови для особистісної свободи. Особистість, яка професійно самовизначилася, за В.Т. Лозовецькою, «відходить від позиції об'єкта впливу з боку суспільства, державних і громадських організацій щодо вирішення своєї професійної долі, перестає слугувати об'єктом програмування ззовні» [10, с. 10]. Отже, професійно самовизначаючись, особистість формує себе як об'єкта самоактивності, стаючи більш відкритою до власних потреб.

Особливою ознакою професійного самовизначення є свобода. Вибір професії має бути усвідомленим і вільним від нав'язування з боку інших, урахуваючи власні особистісні характеристики та суспільний запит на професію [6, с. 173]. Самовизначаючись із професією, особистість робить вибір, який передбачає відмову від інших потенційних можливостей. Професійне самовизначення може бути вибором або низкою виборів, які чергуються, і лише практика залучення до професійної діяльності зможе допомогти людині зрозуміти, наскільки вдалий вибір вона зробила [8].

Професійне самовизначення є кардинальною подією в житті людини, що впливає на всі аспекти її подальшого життя та є впливовим чинником формування майбутнього [9, с. 58]. Отже, вибір професії стає більше ніж кроком – це суттєва подія, наслідки якої людина зможе зрозуміти лише через певний проміжок часу.

Професійне самовизначення є багатовимірним і розподіленим у часі процесом, на який впливають як зовнішні, так і внутрішні детермінанти. До зовнішніх впливів А.В. Массанов, досліджуючи професійне самовизначення, зарахував вплив соціально-політичних умов, близького оточення опанта й запит на ринку праці. Внутрішніми умовами, які визначають

вибір професії визначені інтереси, схильності та здібності особистості, яка обирає професію. Оскільки потреби особистості є рушійною силою, що спонукає до виконання певної професійної діяльності, професійне самовизначення розглядається як внутрішньоособистісний процес, який ґрунтується на власній мотивації задоволення потреб з метою самореалізації потенціалу особистості [11].

Багатовимірний, тривалий, динамічний процес, що охоплює значну частину життєвого шляху індивіда та включає такі складники: 1) розвиток особистості в професійній діяльності, формування його індивідуальних особливостей та особистісних якостей, вибір життєвого шляху; 2) творчий розвиток і збагачення особистістю самої професійної діяльності, світу професій [1]. Професійне самовизначення, доводить О.М. Борисова, є двостороннім процесом, коли, самоздійснюючись у професії, людина розвиває себе особистісно, впливаючи на розвиток професії загалом. Отже, професійне самовизначення формується та розвивається у взаємозв'язку внутрішнього світу з навколишнім оточенням, що перекликається з поглядами С.М. Чистякової, яка розглядає професійне самовизначення як акт професійного самостворення, формування ставлення до себе як до суб'єкта майбутньої професії, знаходження себе в зразках професійного світу [16].

В основі професійного вибору лежить процес розв'язання зовнішніх і внутрішніх суперечностей, що розглядається як «цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини й конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення» [3, с. 16]. Отже, професійно самовизначаючись, особистість активно проектує власну самореалізацію, що відбувається в результаті усвідомлення своєї спрямованості, прийняття обдуманих рішень і пошуку оптимальних засобів їх реалізації.

На особливий інтерес заслуговує теорія професійного вибору Дж. Голланда, згідно з якою внутрішньоособистісні характеристики, зустрічаючись із зовнішнім світом, можуть сприяти професійному самовизначенню. У теорії професійного вибору Дж. Голланда вибір професії розглядається як певне співвідношення особистісних і культурних чинників, які формують певний тип особистості, що за сприятливих умов зумовлює внутрішній вибір певної професії [18]. Основними концептами теорії є такі положення: 1) особистість і середовище можуть бути класифіковані за шістьма типами (конвенціональним, підприємницьким, творчим, дослідницьким, реалістичним, інтелектуальним); 2) люди прагнуть середовища, яке дасть їм змогу самореалізуватися; 3) поведінка є продуктом взаємодії між типами

особистості й середовищами. Співвідношення всіх шести типів дає можливість оцінити нахили, здібності, професійні вподобання й інтереси особистості, що є підґрунтям для вибору професії та основою профорієнтаційних рекомендацій щодо можливого професійного спрямування. Теорія професійного вибору Дж. Голланда має практичне застосування й використовується для психодіагностики вибору професії дорослих і підлітків.

Розглянемо структуру професійного самовизначення. Дворівневою є структура професійного самовизначення Є.О. Клімова, який розрізняє гностичний і практичний рівні. У процесі професійного самовизначення відбуваються перебудови свідомості й самосвідомості особистості (гностичний рівень), згідно з обраною професією змінюється соціальний статус особистості (практичний рівень). Отже, внутрішній розвиток детермінує зовнішній [7].

Мотиваційним і технологічним рівнями визначають структуру професійного самовизначення науковці Н.А. Хаймовська та А.Л. Бочарова, розглядаючи цей феномен через призму готовності до вибору професії, де мотиваційний рівень характеризується інтернальністю, структурованістю, соціальною значимістю та взаємозв'язками, а технологічний – розумінням власних індивідуально-психологічних особливостей і співвідношення їх із вимогами професії [14].

Структура професійного самовизначення, за О.І. Вітківською, окреслена трьома компонентами: проблемою самореалізації, проблемою вибору та проблемою адаптації [7, с. 20]. Самопізнання й саморозуміння, усвідомлення вектору власної спрямованості й проектування її на сфери діяльності забезпечує вирішення проблеми самореалізації. Розв'язання мотиваційних суперечностей та усвідомленість вибору забезпечує вирішення проблеми вибору професії. Проблема адаптації вирішується в процесі узгодження ціннісно-сміслової структури особистості її потреб, здібностей, зовнішніх соціальних обставин та актуальних процесів розвитку.

Більш деталізовано розглядає структуру професійного самовизначення О.М. Борисова, яка визначає такі структурні елементи: професійна мотивація, індивідуально-типологічні особливості, самосвідомість і міжособистісні стосунки [1].

Багаторівневою та змістовно наповненою є структура професійного самовизначення за Л.А. Головей. Ця модель складається з таких рівнів: 1) наявність вибору та його стійкість; 2) сформованість професійного плану; 3) статус професійної ідентичності; 4) інформованість у світі професій; 5) навчальна діяльність; 6) мотивація вибору професії; 7) сформованість змістових характеристик [4, с. 24]. У цій

структурі процес відбувається через усвідомлення особистістю власних якостей і вектору бажаного професійного руху.

Отже, структура професійного самовизначення розглядається як у загальних структурних елементах (Є.А. Клімов, Н.А. Хаймовська, А.Л. Бочарова, О.І. Вітківська), де кожен рівень окреслений кількома компонентами, а також більш деталізовано (Е.М. Борисова, Л.А. Головіна), де наявними є кілька рівнів, кожен із яких відповідає певній проблемі професійного самовизначення.

Розглянемо чинники, які впливають на професійне самовизначення особистості. Н.Р. Хакімова, досліджуючи реалізацію професійного самовизначення дорослих за умови зміни професійної діяльності, визначає такі характеристики, що сприяють успішному залученню до нової професії: інтернальність, яка допомагає людині свідомо визначати своє професійне майбутнє та приймати рішення, смисложиттєві орієнтації, що спрямовують особистість до самореалізації та потреб особистісного розвитку, мотивація професійного вибору, індивідуальні особливості особистості [15].

Незадоволеність заробітною платою, можливість професійного зростання, підвищення соціального статусу, неможливість влаштуватися за наявною спеціальністю, розширення професійних можливостей – такі соціально-психологічні чинники професійного самовизначення виділила Н.В. Щеколдіна, досліджуючи професійне самовизначення дорослих [17]. Мотивами професійного вибору професії є перспективи професійного зростання, матеріальна забезпеченість, можливість мати трудову зайнятість, підвищення соціального статусу, відповідність професії інтересам і здібностям, незадоволеність собою або своїм соціальним статусом. Певні типологічні особливості можуть як сприяти, так і заважати людині в повторному виборі професії.

Досліджуючи психологічні чинники успішності вторинного професійного самовизначення особистості, Д.В. Старікова виділила зовнішні та внутрішні рівні. До зовнішнього рівня чинників науковець зараховує такі, як стаж роботи за спеціальністю, вік і причини зміни професії. Внутрішніми чинниками, що сприяють успішному вторинному самовизначенню особистості, визначені особливості характеру (упевненість у собі, емоційність), інтелектуальні особливості (гнучкість мислення, середній рівень ерудованості), особливості мотиваційної сфери (високий рівень мотивації), особливості ціннісно-сміслової сфери (внутрішній локус-контроль і цілеспрямованість) [13].

Висновки з проведеного дослідження. Під професійним самовизначенням ми розуміємо вибір професійної діяльності, який усвідомлено здійснює особистість, щоб реалізувати

лізувати себе особистісно та професійно в контексті власних смислів і межам певної соціально-економічної ситуації.

Вторинним професійним самовизначенням ми вважаємо процес і вибір професійної діяльності, який здійснює доросла людина, змінюючи свою професію. Вторинне професійне самовизначення передбачає, що первинний вибір професії вже відбувався, але за певних обставин був визнаний неефективним або таким, що не відповідає сьогодні потребам особистості.

На формування професійного самовизначення впливають зовнішні та внутрішні чинники. До зовнішніх ми зараховуємо соціально-економічну ситуацію та вимоги, які висуває особистості професія; до внутрішніх чинників – інтернальність, особистісні сенси, професійну мотивацію, індивідуальні особливості. У масштабному емпіричному дослідженні ми плануємо опиратися на зовнішні та внутрішні чинники, які досліджені й обґрунтовані в працях науковців та обрані нами як елементи теоретичної моделі вторинного професійного самовизначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисова Е.М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект : автореф. дисс. ... докт. психолог. наук : 19.00.07. Москва, 1995, 46 с. URL: <https://shorturl.at/hrNK5>.
2. Боровикова С.А. Профессиональное самоопределение. *Психологические основы профессиональной деятельности* : хрестоматия / сост. и ред. В.А. Бодров. Москва, 2007. С. 666–684.
3. Вітковська О.І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 22 с. URL: <https://bit.ly/2TlfoO>.
4. Профессиональное развитие личности: начало пути (эмпирическое исследование) / Л.А. Головей, М.В. Данилова, Л.В. Рыкман, М.Д. Петраш и др. Санкт-Петербург : Нестор-История. 2015. 336 с.
5. Зеер Е.Ф. Психологи профессий : учебное пособие. Москва : Академический проект, 2003. 336 с.
6. Климов Е.А. Психология профессионала : избран. труды. Москва – Воронеж, 1996. 400 с.
7. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия. 2004. 304 с.
8. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 256 с. URL: <https://www.klex.ru/355>.
9. Леонтьев Д.А., Шелобанова Е.В. Профессиональное самоопределение как построение образов будущего. *Вопросы психологии*. 2001. № 1. С. 57–66.
10. Лозовецька В.Т. Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці : монографія. Київ, 2012. 157 с.
11. Массанов А.В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : дис. ... докт. психолог. наук : 19.00.07. Одеса, 2010. 409 с.
12. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 62–71. URL: <https://bit.ly/3dTsp4x>.
13. Старикова Д.В. Психологические факторы успешности вторичного профессионального самоопределения: на примере экономистов : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.03. Тверь, 2013. 31 с. URL: <https://shorturl.at/sRW67>.
14. Хаймовская Н.А., Бочарова А.Л. Социально-психологические аспекты профессионального самоопределения в современном обществе. *Психологическая наука и образование psyedu.ru*. 2016. Том 8. № 1. С. 105–113. URL: <https://shorturl.at/ahnxB>.
15. Хакімова Н.Р. Профессиональное самоопределение личности и психологические условия его реализации в ситуации смены профессиональной деятельности : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.01. Барнаул, 2005. 24 с. URL: <https://shorturl.at/vIKT0>.
16. Чистякова С.Н. Теоретические и методические подходы к профессиональной ориентации обучающихся в современных условиях. URL: <https://bit.ly/3jtP2j9>.
17. Щеколдина Н.В. Профессиональное самоопределение взрослых, включенных в повторный выбор профессии : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.05. Самара, 2006. 24 с. URL: <https://shorturl.at/nvzMS>.
18. Holland J.L. Explorations of A Theory of Vocational Choice Part I: Vocational Images and Choice. *The Career Development Quarterly*. 1963. Vol. 11. № 4. P. 232–239. URL: <https://bit.ly/31GXTaX>.

ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ОФІЦЕРА ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF THE FUTURE OFFICER OF THE TECHNICAL PROFILE FOR ACTIVITY UNDER SPECIFIC CONDITIONS

У статті проведено аналіз наявних підходів до розроблення системи психологічної підготовки фахівців, які здійснюють діяльність в особливих умовах, розкрито основні її положення та принципи. Визначено основні цілі, завдання, функції, принципи, особливості психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля. Розглянуто чинники успішності їх професійної діяльності, якими є ресурсні можливості людини, які включають мотиваційні, емоційно-вольові якості майбутніх офіцерів, використання саморегуляції станів під час виконання професійних функцій в особливих умовах.

Визначено, що психологічна підготовка курсантів технічного профіля має базуватись на уявленні про особливості майбутньої професійної діяльності, що дає змогу визначити нормативні техніко-технологічні фактори функціонування та взаємодії фахівця, повинні розглядатися типові ситуації професійної діяльності, нормативні моделі поведінки й способи вирішення професійних завдань, основні етапи, закономірності та технології розвитку професіоналізму офіцера. Значну увагу необхідно приділяти формуванню стійкої системи позитивних професійних мотивів курсантів, яка повинна включати пріоритетні мотиви навчальної та професійної діяльності, мотивацію до технічної та інженерної діяльності, професійну технічну спрямованість, взаємозв'язок мотивації досягнення та вольових якостей особистості тощо.

Важливим елементом психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля є формування професійного мислення, котре включає технічне, технологічне, організаційне мислення, є елементом змісту навчання, важливою детермінантою розвитку суб'єктного досвіду, дає змогу майбутньому офіцерові забезпечити комплексний вплив на вирішення поставлених завдань, його розвиток сприятиме виробленню адекватних відповідним ситуаціям дій, алгоритмів діяльності, поведінки. Формування професійних пізнавальних мотивів, навчання раціональним прийомам розумової діяльності дає змогу створити сприятливі умови для розвитку технічного мислення.

Запропоновано підхід до психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля, що включає психологічне обґрунтування моделі фахівця технічного профіля, формування мотивів навчальної та професійної діяльності, мотивації до технічної та інженерної діяльності, професійного мислення. **Ключові слова:** психологічна підготовка, професійна мотивація, технічне мислення, розумова діяльність, професійна діяль-

ність, особливі умови діяльності, професійні функції.

The article analyzes the existing approaches to the development of a system of psychological training for specialists working in special conditions, reveals its main provisions and principles. The main goals, tasks, functions, principles, features of the psychological training of future technical officers have been determined. The factors of the success of their professional activities are considered, which are the resource capabilities of a person, including the motivational, emotional and volitional qualities of future officers, the use of self-regulation of states when performing professional functions in special conditions.

It is determined that the psychological training of cadets of a technical profile should be based on knowledge of the characteristics of professional activity, which allow one to determine the normative technical and technological factors of the functioning and interaction of a specialist, while typical situations of professional activity, normative models of behavior and ways of solving professional problems, the main stages, should be considered, patterns and technologies for the development of officer's professionalism. Considerable attention should be paid to the formation of a stable system of positive professional motives cadets, which should include priority motives for educational and professional activities, motivation for technical and engineering activities, professional technical orientation, the relationship between achievement motivation and volitional qualities.

An important element of the psychological training of future officers of a technical profile is the formation of professional thinking, which includes technical, technological, organizational, is an element of the content of training, a determinant of the development of subject experience, allows the cadet to provide a comprehensive impact on the solution of the assigned tasks, their development, to promote the development of actions adequate to the corresponding situations, algorithms of activity, behavior. The formation of professional cognitive motives, teaching rational methods of mental activity allows you to create favorable conditions for the development of technical thinking.

The approach to psychological training of future officers of a technical profile which includes psychological substantiation of model of the specialist of a technical profile, formation of motives of educational and professional activity, motivation to technical and engineering activity, professional thinking.

Key words: psychological training, professional motivation, technical thinking, mental activity, professional activity, special conditions of activity, professional functions.

УДК 159.98:167

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.15>

Коваль С.М.

к.психол.н., старший викладач кафедри соціології і психології Харківський національний університет внутрішніх справ

Кучеренко С.М.

к.психол.н., доцент, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Національний університет цивільного захисту України

Назаров О.О.

к.психол.н., професор, перший проректор з навчальної та методичної роботи Національний університет цивільного захисту України

Постановка проблеми. Сучасні умови діяльності, знаряддя й засоби праці, зміни в суспільстві вимагають підготовки такого офіцера технічного профіля, який може включатися в професійну діяльність без додаткової професійної підготовки, зі скороченим періодом адаптації, здатного якісно й продуктивно виконувати професійні функції протягом тривалого часу. В процесі освоєння професії, особливо виконанні професійної діяльності, відбуваються структурні зміни і в особистості офіцера, і в структурі самої діяльності, що приводить до зміни характеру та змісту професії. Різноманітні підходи до психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля обумовлені складністю психологічної структури діяльності, різноманітними теоретичними підходами дослідників, а також тим, що вирішення проблеми ефективності оцінювання професійного навчання у закладах вищої освіти нині не має задовільних результатів, тому залишається дуже неоднозначним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблеми психологічної підготовки фахівців до професійної діяльності в особливих умовах здійснили С.П. Бочарова, О.В. Землянська, М.С. Корольчук, В.І.Осьодло, Л.А.Перелигіна, І.І.Приходько, В.П. Садковий, А.В. Тимченко, В.В. Ягупов та інші науковці. В їхніх роботах звертається особлива увага на те, що врахування психологічних особливостей особистості майбутнього офіцера та службової діяльності, яку він виконує, є обов'язковою умовою становлення спеціаліста та його подальшого професійного вдосконалення під час виконання службових функцій в реальних умовах діяльності.

Постановка завдання. Нині визначення рівня підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля до професійної діяльності розглядається з позиції володіння певними вміннями й навичками під час здійснення конкретної діяльності, з конкретними знаряддями праці. Однак виникає питання про їх підготовку до умов реальної діяльності особливо в екстремальних умовах, що вимагає від офіцера сукупності знань, умінь і навичок, які дають змогу ефективно виконувати як техніко-технологічні, так і організаторсько-управлінські функції. Одним зі шляхів рішень поставленого завдання є врахування в організації освітнього процесу особливостей психологічної підготовки, що вимагає залучення інтегрованих знань загальної і соціальної психології, психології праці, організаційної психології тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз сучасних психологічних досліджень (О.М. Іванова, В.В. Говоруха, В.І. Розов, І.І. Приходько, В.В. Ягупов) дає змогу виділити такі основні функції психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля, як

гностична функція, що спрямована на інформаційне забезпечення діяльності; методична функція, що забезпечує якісне виконання завдань, які стоять перед майбутніми офіцерами технічного профіля; навчально-розвиваюча функція, що пов'язана з підготовкою майбутніх офіцерів технічного профіля до професійної діяльності; корекційно-профілактична функція, що забезпечує високу ефективність діяльності курсантів технічного профіля шляхом нівелювання психологічних проблем, що виникають в ході її реалізації; дослідницько-прогностична функція, що виконує завдання концептуального забезпечення діяльності офіцерів технічного профіля; організаційно-управлінська функція, що має допоміжний характер щодо основної діяльності офіцерів технічного профіля.

Проведені численні дослідження показали, що психологічна підготовка до діяльності в особливих та екстремальних умовах визначається сукупністю інтелектуальних, емоційних, мотиваційних і вольових сторін психіки людини у їх співвідношенні із зовнішніми умовами та вирішуваними завданнями. Особливості психологічної підготовки курсантів технічного профіля базуються на уявленнях про властивості, якості, риси їх особистості, сукупності індивідуальних особливостей, що зумовлює їх стиль діяльності. Для організації ефективної підготовки майбутнього офіцера технічного профіля необхідно провести психологічний аналіз його професійної діяльності, її структури і функцій, у співвідношенні з мотиваційною, когнітивною, емоційно-вольовою сферами особистості. При цьому особлива увага звертається на те, що структуру необхідно розглядати у зіставленні з тим, яку діяльність буде здійснювати майбутній офіцер.

Необхідно відзначити, що наявні підходи до організації професійної освіти у вищій школі створені таким чином, що їх основним напрямом є показник успішності, на що спрямована вся система підготовки фахівців: від професійного відбору до випуску з навчального закладу. Однак при цьому не звертається належної уваги на формування у випускників необхідного рівня розвитку професійно значущих якостей особистості, спеціальних здібностей та інших психологічних особливостей, що дало б їм змогу ефективно виконувати завдання в реальних умовах професійної діяльності зі скороченим періодом адаптації. Цього можна досягти тільки тоді, коли буде приділятися достатня увага розвитку особистісного творчого потенціалу майбутнього офіцера.

Проведений аналіз багатьох досліджень, присвячених організації підготовки у закладах вищої освіти, показує, що високі показники успішності не завжди корелюють із якістю виконання професійних функцій в умовах

реальної діяльності. Переважно це пов'язано з тим, що не збігаються критерії оцінки: з одного боку, є високі оцінки за теоретичну підготовку, з іншого боку, є недостатній рівень виконання реальних професійних завдань. На цей аспект професійної підготовки фахівців зверталась увага в роботах В.П. Беспалько, І.Я. Лернера, С.Д. Максименко, В.І. Осьодло, В.В. Ягупова.

Основою нашого дослідження є те, що індивідуальність розглядається як цілісна система з позиції системно-діяльнісного підходу (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Л.А. Кандибовіч, Е.А. Климов, А.Н. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко). Діяльнісний підхід до вивчення індивідуальності визначає, що професійна діяльність особистості включає наявність професійної мотивації, виявлення динаміки діяльності, виділення всіх компонентів її психологічної структури, застосування найбільш ефективних засобів контролю тощо. Отже, професійна підготовка має бути спрямована на формування й підтримку необхідного рівня професійно важливих якостей особистості, забезпечення ефективного психологічного супроводу в процесі навчання й безпосередньо під час виконання професійної діяльності. Врахування особливостей підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля в організації освітнього процесу здійснюється на основі аналізу їх реальної професійної діяльності. Він полягає в отриманні необхідної інформації, її обробленні та створенні професіограми для подальшого застосування в прогнозуванні професійної придатності особистості, визначенні критеріїв ефективності професійної підготовки й надалі діяльності, необхідного рівня розвитку професійно важливих якостей фахівця, спеціальних здібностей тощо. Розроблення професіограми діяльності офіцера технічного профіля дає змогу реалізувати на практиці діяльнісний підхід, що дає можливість обґрунтовано визначити напрями психологічної підготовки курсантів.

Проведений аналіз значної кількості робіт багатьох дослідників показав, що принципи побудови технології професійного навчання мають недостатню розробленість, водночас у працях М.А. Дмитрієвої, Л.Н. Корнеєва, М.С. Корольчука, Г.С. Нікіфорова, Ф. Янушкевича визначено найбільш значущі, що дає нам змогу виділити основні для організації найбільш ефективної психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля.

Принцип діяльнісного розуміння професії реалізується під час розроблення навчального плану, програм, змісту навчання, визначає, що зміст професійної діяльності стає метою та основним критерієм технології професійної підготовки. Принцип обґрунтованої побудови технологій професійної підготовки

передбачає, що прийняті в процесі навчання рішення повинні базуватись на об'єктивних наукових фактах, а не на суб'єктивних думках про цінності того чи іншого рішення. Принцип відповідності технологій професійної підготовки сучасним світовим тенденціям розвитку професійної освіти включає фундаменталізацію та гуманітаризацію професійної освіти. Принцип безперервного оновлення змісту професійної підготовки наявний також. Принцип оптимізації процесу професійної підготовки визначає, що цілі навчання мають бути досягнутими за мінімальних витрат сил із максимальною ефективністю. Принцип якісної оцінки результатів навчальної роботи визначається сучасною методологією оцінки результатів професійного навчання. Принцип відтворення процесу навчання і його результатів полягає у прагненні до досягнення однакових результатів під час використання різних технік навчання. Принцип синтезу результатів, отриманих у суміжних з дидактикою галузях знань, визначає, що в організації професійної підготовки фахівців у закладах вищої освіти необхідно інтегрувати знання різних дисциплін, які залучаються для вирішення завдань професійної освіти.

Спираючись на вищезазначене, можемо стверджувати, що психологічна підготовка курсантів технічного профіля має базуватись на уявленні про особливості майбутньої професійної діяльності, що дає змогу визначити нормативні техніко-технологічні фактори функціонування й взаємодії фахівця. Причому це мають бути типові ситуації професійної діяльності, нормативні моделі поведінки й способи вирішення професійних завдань, основні етапи, закономірності і технології розвитку професіоналізму офіцера.

Однією з найважливіших складових частин психологічної підготовки є мотивація навчання, котра має досить багато напрямів, тому у курсантів технічного профіля необхідно сформувати стійку систему позитивних професійних мотивів, яка повинна включати пріоритетні мотиви навчальної та професійної діяльності, мотивацію до технічної та інженерної діяльності, професійну технічну спрямованість, взаємозв'язок мотивації досягнення й вольових якостей особистості тощо. Цього можна досягнути за рахунок прикладів практичного застосування навчального матеріалу, зменшення дистанції між теоретичною й практичною сторонами навчального процесу, забезпечення включення в процес підготовки всіх елементів психічної діяльності курсантів, оптимального формування розумових дій, індивідуального підходу.

Також важливим елементом психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля є професійне мислення, що включає тех-

нічне, технологічне, організаційне мислення, є елементом змісту навчання, важливою детермінантою розвитку суб'єктного досвіду, дає змогу майбутньому офіцерові забезпечити комплексний вплив на вирішення поставлених завдань, їх розвиток, сприятиме виробленню адекватних відповідним ситуаціям дій, алгоритмів діяльності, поведінки. Необхідні якості технічного мислення формуються безпосередньо під час вирішення технічних завдань, у процесі навчання. При цьому необхідно враховувати те, що формування професійного мислення має супроводжуватися послідовною зміною змісту навчання від засвоєння структури дисциплін, котрі вивчаються, до змісту майбутньої професійної діяльності фахівця, забезпечення вміння актуалізувати минулий досвід і не тільки мати відповідні знання, але й застосовувати їх щодо нових умов, вимог реальної діяльності. Формування професійних пізнавальних мотивів, навчання раціональним прийомам розумової діяльності дають змогу створити сприятливі умови для розвитку технічного мислення.

Отже, зміст психологічної підготовки курсанта технічного профіля має відтворювати модель майбутньої діяльності, включаючи узагальнені способи подолання труднощів, і на її базі забезпечити входження у світ професії. При цьому основним результатом процесу навчання є не тільки знання та вміння, але й професійна мотивація, способи мислення й діяльності, ціннісно-сміслові орієнтації, які утворюють суб'єктний базис професійної компетентності та особистісного зростання офіцера.

Висновки з проведеного дослідження.

Психологічна підготовка майбутніх офіцерів технічного профіля, які виконують свої професійні обов'язки в особливих умовах, під впливом значного числа стрес-факторів стає особливо актуальною, вимагає постійного розширення сфери знань в галузях психології праці, психології управління, екстремальної психології, організаційної психології тощо. Проведені дослідження показали, що нині професійна підготовка переважно спрямована на формування виконавчих умінь та навичок. Формуванню загальних інтелектуальних умінь, професійної мотивації, технічного мислення, емоційно-вольових якостей особистості, тобто таких елементів готовності, які необхідні для успішного здійснення професійних функцій майбутніми офіцерами, приділяється мало уваги.

Виходячи з вищевикладеного, ми можемо зробити такі висновки.

1) Системний аналіз розглянутої проблеми вимагає вивчення психологічних особливостей діяльності з огляду на те, що праця майбутніх офіцерів технічного профіля відбувається як у повсякденних, так і в особливих та екстремальних умовах діяльності, з мож-

ливими швидкими переходами від одного до іншого. Аналіз професійної діяльності дає змогу визначити критерії, що впливають на її успішність, за його результатами можуть бути визначені шляхи вдосконалення професійного навчання, розроблені контрольні завдання для визначення рівня професійної підготовки.

2) Якщо ще недавно вважалося, що загальноприйняті оцінки знань курсантів – це досить надійний критерій їх готовності до діяльності, то сьогодні потрібні нові, до того ж об'єктивні та однозначні, критерії оцінки якості службової підготовки. Відповідно, потрібні якісно відмінні та більш ефективні методи професійного навчання. Так, для того, щоби забезпечити кожному курсанту повне та швидке оволодіння професійною навчальною інформацією, необхідне її докорінне перетворення на основі оптимальних дидактичних принципів. Це означає потребу в чіткій системі оптимізації професійного навчання на основі взаємопов'язаних та узгоджених ефективних дидактичних систем, принципів, методів, засобів навчання й контролю, застосування ефективної системи психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля.

3) Вища школа має організувати процес оволодіння курсантами відповідними знаннями, вміннями, діями, способами діяльності, які сприяли б зростанню рівня розуміння професійних проблем, розвитку професійного мислення, показниками ефективності якого є правильність, швидкість, здатність швидко виявляти хибність рішення та знаходити правильне. Майбутній офіцер технічного профіля має вміти будувати образ ситуації професійної діяльності, оцінити її, сформуванню цілеспрямовану програму дій в ній і, нарешті, діяти. Проблема полягає в тому, що в навчальних закладах поки краще вміють організувати процес навчання умінням і знанням, але гірше – їх безпосереднього застосування. Є підстави вважати, що звідси беруть початок труднощі, які відчуває випускник в реалізації умінь та знань на практиці.

4) Одним з істотних питань рішення, яке безпосередньо пов'язане з визначенням шляхів впливу на ефективність підготовки фахівця, є питання врахування в організації навчально-виховного процесу особливостей психологічної підготовки майбутніх офіцерів технічного профіля, а також критеріїв, показників та ознак, з огляду на які можна реально оцінювати успішність підготовленості курсантів до професійної діяльності. Ці критерії мають складати необхідні й достатні ознаки для різнобічного визначення успішності як до індивідуальної діяльності фахівця, так і під час його включення в колективну взаємодію. На наш погляд, істотне значення має не тільки аналіз умов підготовки, використання заздале-

гідь продуманої схеми диференціації критеріїв і показників, але й вибір самих критеріїв. В них повинні враховуватися цінності й норми, характерні для діяльності фахівця.

5) Психологічна підготовка майбутніх офіцерів технічного профіля є цілеспрямованим використанням психологічних знань та засобів психологічного впливу в організаційному й навчально-методичному напрямках професійного навчання курсантів, включає психологічне обґрунтування моделі фахівця технічного профіля, формування мотивів навчальної та професійної діяльності, мотивації до технічної та інженерної діяльності, професійного мислення, котре включає технічне, технологічне, організаційне мислення, мислення професійно важливих якостей курсантів, оптимального стилю навчання, вмінь та навичок самостійної роботи тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зливкова В.Л., Кузікова С.Б. Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості : монографія / за ред. С.Д. Максименка. Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2019. 540 с.
2. Кучеренко, Н.С. Психологічна структура професійної діяльності офіцера внутрішніх військ технічного профілю. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 1 (32). С. 214–221.
3. Кучеренко С.М., Кучеренко Н.С. Організаційні аспекти психологічного забезпечення успішності службово-бойової діяльності майбутніх офіцерів технічного профілю. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 1. Т. 2. С. 159–165.
4. Осьодло В.І. Психологія професійного становлення офіцера. Київ, 2012. 463 с.
5. Приходько І.І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності. Харків, 2013. 745 с.

ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ПЕРСОНАЛУ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ КОМПАНІЙ У СФЕРІ ПОСЛУГ

STAFF PERSONAL DEVELOPMENT AS A FACTOR IN INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE SERVICE COMPANIES

У статті розглянуто питання особистісного розвитку персоналу, його впливу на підвищення конкурентоспроможності компанії у сфері послуг. Розкрито поняття «особистісний розвиток», його критерії порівняно з поняттями «гармонійний розвиток особистості», «професійний розвиток особистості», загалом уточнено поняття «особистість». Виділено та розглянуто специфічні характеристики сфери послуг, такі як невідчутність, непостійність якості послуг та неможливість зберегти послугу, щоби потім її використати. Виділено ще одну характерну ознаку сервісних організацій, а саме клієнтоорієнтованість як спеціальну активність, яка забезпечує вивчення, аналіз та задоволення потреб клієнтів і сприяє підвищенню прибутковості та конкурентоспроможності компанії. Уточнено поняття «клієнтоорієнтованість компанії», яке реалізується через побудову системи управління відносинами з клієнтами сервісних організацій, та «клієнтоорієнтованість персоналу», що реалізується через розвиток трьох основних компонентів, а саме професійного (професійні знання, навички та вміння), соціального (соціальна поведінка, яка спрямована на задоволення потреб клієнтів) та особистісного (базові цінності працівника та його психологічні характеристики), які тісно між собою пов'язані та орієнтовані на формування професійно кваліфікованих фахівців для роботи у сфері послуг. Особистісний розвиток персоналу у сфері послуг розкривається через сприяння розвитку таких інтраперсональних характеристик, як прийняття себе, відкритість внутрішньому досвіду переживань, розуміння себе, відповідальна свобода, цілісність, динамічність, та таких інтерперсональних характеристик, як прийняття та розуміння інших, соціалізованість, творча адаптивність. Розвиток цих характеристик сприяє реалізації особистісного та соціального компонентів клієнтоорієнтованості персоналу, отже, професійного, оскільки вони тісно пов'язані між собою.

Ключові слова: клієнтоорієнтованість, сфера послуг, особистісний розвиток, інтерперсональність, інтраперсональність.

The article discusses the issues of staff personal development, the impact of this factor on improving the competitiveness of the service companies.

The concept of "personal development", its criteria in comparison with the concepts of "harmonious development of personality", "professional development of personality" and in general the concept of "personality" are specified. The specific characteristics of the service sector are highlighted and considered – insensitivity, the inconsistency of service quality, and the inability to save the service to use it later. There is also a characteristic feature of service organizations – customer orientation as a special activity that provides study, analysis, and satisfaction of customer needs and helps to increase the profitability and competitiveness of the company. Refined "customer orientation" concept of the company which is implemented through the construction of customer relationship management service organizations and "customer orientation" of the personnel – through the development of three main components – professional (professional knowledge, skills, and abilities), social (social behavior aimed at meeting customer needs), and personal (basic values of the employee and his psychological characteristics), which are closely related and collectively focused on the formation of professionally qualified professionals to work in the field of services.

Staff personal development is revealed by promoting the development of such intrapersonal characteristics as self-acceptance, openness to inner experience, self-understanding, responsible freedom, integrity, dynamism, and interpersonal characteristics – acceptance of others, understanding of others, socialization, creative adaptability. The development of these characteristics contributes to the implementation of personal and social components of customer orientation, and therefore professional, as all three components of customer orientation – professional, social, and personal are closely related.

Key words: customer orientation, service sphere, personal development, interpersonality, intrapersonality.

УДК 1.159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.16>

Прошукало І.Л.
організаційний психолог,
аспірант кафедри психології управління
Університету менеджменту освіти
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. У сучасних ринкових умовах клієнт (споживач) під час вибору організації значною мірою керується не тільки якістю послуги, яку надає компанія, але й рівнем сервісу, який вона пропонує.

Компанія, яка є виробником тієї чи іншої послуги, безпосередньо контактує з клієнтом, що вимагає від співробітників не тільки відповідного рівня освіти й підготовки, але й психологічної готовності персоналу до задоволення потреб клієнта, адже багато в чому саме від рівня професіоналізму співробітника

й забезпечення ним високої якості обслуговування, індивідуального підходу до задоволення потреб споживача залежить сприйняття клієнтом якості наданої послуги, відповідно, його задоволеності й лояльності до компанії загалом, тому ефективне функціонування будь-якої організації у сфері послуг визначається ступенем розвитку персоналу, який є основним капіталом і фактором конкурентоспроможності організації як з точки професійного розвитку, так і щодо особистісного розвитку персоналу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема особистісного розвитку знайшла своє відображення у працях таких зарубіжних дослідників, як Е. Берн, М. Джеймс, Д. Гордон, Л. Камерон-Бендлер, Ф. Перлз, Дж. Рейнуотер. Серед дослідників близького зарубіжжя проблемі самоактуалізації особистості розглядали К. Абульханова-Славська, Є. Горячева; самореалізації особистості – Л. Коростильова, Д. Леонт'єв, Р. Мамеркулова; самовдосконалення особистості – Н. Гаджиева, Ю. Орлов; саморозвитку особистості – Г. Цукерман, Б. Мастеров.

Постановка завдання. Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури з проблеми особистісного розвитку особистості свідчить про неоднозначність, різноманітність підходів до її вивчення, тому вона є однією з актуальних проблем сучасної психології. Водночас актуальною й недостатньо дослідженою виявляється проблема особистісного розвитку персоналу в контексті діяльності компаній у сфері послуг як одного з факторів підвищення конкурентоспроможності компанії на ринку послуг, що обумовлює актуальність дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток персоналу являє собою багатогранне та складне поняття, що охоплює широке коло взаємопов'язаних психологічних, соціальних та інших проблем. З'ясування його сутності передбачає визначення змісту таких ключових понять, як «особистість», «гармонійний розвиток особистості», «професійний розвиток особистості» та «особистісний розвиток».

Поняття «особистість» визначається «як усталена система соціально значущих рис, що всебічно характеризують індивіда. Особистість є продуктом суспільного розвитку та включення індивідів у систему соціальних відношень шляхом активної предметної діяльності і спілкування. Формування особистості відбувається в процесах соціалізації індивідумів та спрямованого виховання, опанування ними соціальних норм і функцій за допомогою оволодіння різними видами і формами діяльності» [5, с. 152].

В. Савченко визначає гармонійний розвиток особистості як «різнобічний процес набуття та вдосконалення фізичних, психологічних, моральних і економічних якостей особистості в їх розмірності, злагодженому поєднанні й органічній єдності. Гармонійний розвиток особистості означає всебічний розвиток людини як створіння соціального, яке володіє свідомістю (розумом), активного та здібного до результативної і продуктивної праці», а професійний розвиток особистості – «як підготовку та адаптацію особи до роботи за конкретною професією чи спеціальністю. Професійний розвиток особистості відображає процес підготовки людини до конкретного

виду трудової діяльності, включає оволодіння особистістю потрібних теоретичних знань, умінь та практичних навичок, соціальних норм поведінки» [3, с. 16].

Особистісний розвиток – це позитивні зміни в особистості через активізацію її потенціалу, а також процес набуття нею абсолютно нового досвіду, формування певного стилю поведінки та ставлення до оточуючих, що допомагає особистості впоратися з багатьма труднощами, зокрема психологічними.

Варто відзначити, що вперше феномен особистісного розвитку був представлений у межах гуманістичної концепції К. Роджерса і А. Маслоу, де було зазначено, що внутрішня природа особистості дорослої людини розкривається через самоактуалізацію, є біологічно обумовленою та забезпечується «ростом зсередини», отже, важливо, щоб соціальні умови суспільства не заважали цьому розвитку. Водночас креативні сторони особистості проявляються яскравіше, якщо вона перебуває у сприятливому оточенні та докладає відповідних активних зусиль у напрямі реалізації власної природи [4, с. 294–296].

Головний сенс особистісного розвитку, як зазначають С. Братченко та М. Миронова, – це «звільнення, набуття себе і свого життєвого шляху, самоактуалізація і розвиток всіх основних особистісних атрибутів. Повноцінний особистісний ріст можливий лише в тому випадку, якщо інтраперсональність не буде придушуватися інтерперсональністю» [1, с. 38–46]. Отже, повноцінний особистісний розвиток можливий тільки тоді, коли буде гармонійний зв'язок між інтраперсональністю та інтерперсональністю.

Також цими дослідникам на основі робіт К. Роджерса були виділені критерії особистісного росту, а саме інтраперсональні критерії, такі як прийняття себе, відкритість внутрішньому досвіду переживань, розуміння себе, відповідальна свобода, цілісність, динамічність, та інтерперсональні критерії, такі як прийняття інших, розуміння інших, соціалізованість, творча адаптивність [1, с. 38–46].

Час, необхідний для повноцінного особистісного розвитку, може бути різним і насамперед залежить від бажання людини щось змінювати у своєму житті та витрачених зусиль, отже, більшість людей продовжує вдосконалюватися впродовж свого життя.

Оскільки більшість життєвого часу людина знаходиться на роботі, праця стає важливим джерелом емоцій та почуттів, тому не менш важливу роль у розвитку працівників відіграє компанія, яка через систему навчальних та розвиваючих заходів може якісно поліпшувати не тільки професійний розвиток співробітників, але й загальний розвиток, що дає можливість для особистісного зростання.

Розвиток персоналу має бути безперервним. Навчання розвиває працівника інтелектуально, розширює кругозір, надає впевненість, а мотивація працівників, націленість на результати, розвиток комунікаційних навичок сприяють збільшенню продажів компаній у сфері послуг (сервісних організацій), як наслідок, прибутку компанії.

Варто зазначити, що сфері послуг, на відміну від інших сфер діяльності, властиві певні специфічні характеристики, які є характерними для всієї сервісної галузі, такі як невідчутність, непостійність якості послуг та неможливість зберегти послугу, щоб потім її використати.

Невідчутність послуги означає, що її неможливо відчутно матеріально, побачити та оцінити доти, поки клієнт її не отримає, тому працівникам сервісних організацій важливо вміти правильно презентувати послугу, володіти прийомами грамотного консультування клієнта для того, щоб ця послуга була успішно реалізована.

Мінливість якості та невіддільність послуг від кваліфікації фахівців сервісних організацій висувають особливі вимоги до навчання персоналу. Працівники сервісних організацій повинні знати не тільки техніку роботи, але й психологію спілкування з людьми та психологію споживача, щоб розуміти потреби клієнта та правильно їх задовольняти.

Неможливість зберегти послугу означає, що має бути особливий механізм вирівнювання попиту та пропозиції. Послуги не можна зберігати так, як товари, тому в періоди пікового попиту важливо заздалегідь планувати, що робитиме організація у сфері послуг для того, щоб не було черг (залучати додаткових працівників з інших відділів, стимулювати звернення в інший час тощо).

Для створення конкурентних переваг нині недостатньо надавати продукцію й послуги необхідної якості, важливо встановлювати та підтримувати довгострокові відносини з клієнтами. Особливу роль у досягненні цієї мети відіграє персонал організації, оскільки саме він взаємодіє з клієнтами.

Одним з найважливіших факторів успішної роботи сфери обслуговування є розуміння мотивації клієнта, що виступає необхідною конкурентною умовою. Надання послуг має бути організовано й запропоновано клієнтам таким чином, щоб повністю задовольнити їх потреби та очікування. Для цього необхідно встановлювати особистий, індивідуальний підхід до клієнта, який виражається в позитивному ставленні до клієнта, а саме бажанні допомогти клієнту у вирішенні його проблеми, «бути для клієнта», бажанні працювати з людьми. Все це формує ядро клієнтоорієнтованості персоналу.

Отже, важливою ознакою для сфери послуг є клієнтоорієнтованість як компанії, так і персоналу загалом.

Як зазначає Я. Гончаренко, «клієнтоорієнтованість – це спеціальна активність, яка забезпечує вивчення, аналіз та задоволення потреб клієнтів і сприяє підвищенню прибутковості та конкурентоспроможності компанії» [3, с. 95–99].

Клієнтоорієнтованість компанії реалізується через побудову системи управління відносинами з клієнтами сервісних організацій, а клієнтоорієнтованість персоналу – через розвиток трьох основних компонентів, а саме професійного (професійні знання, навички та вміння), соціального (соціальна поведінка, яка спрямована на задоволення потреб клієнтів) та особистісного (базові цінності працівника та його психологічні характеристики), які тісно між собою пов'язані й в сукупності орієнтовані на формування професійно-кваліфікованих фахівців для роботи у сфері послуг.

Сьогодні посилення конкуренції в бізнесі сприяє появі нових концепцій розвитку щодо підвищення якості робочої сили, управління якістю, управління знаннями, управління ключовими професійними компетенціями, які приводять до змін у побудові взаємовідносин у сфері послуг. Це викликано переходом до обслуговуючої економіки, де ставка робиться на людину.

Управління сучасними компаніями у сфері послуг передбачає проведення певної цілеспрямованої діяльності зі створення позитивного іміджу на ринку послуг, формування відповідного організаційного середовища, затвердження нових стандартів якості обслуговування, де важливу роль відіграє персонал.

Отже, результативність праці робітників сфери послуг залежить від сукупності дій менеджменту компанії, серед яких слід назвати особистісний розвиток персоналу. Особистісний розвиток персоналу – це загальне поняття, що описує всі позитивні зміни в особистості працівника в результаті внутрішніх процесів і зовнішніх впливів.

Якщо розглядати особистісний розвиток персоналу у сфері послуг порівняно з іншими сферами, то можна виділити певну специфіку, яка полягає в тому, що для роботи фахівців сервісних організацій найбільш характерний такий тип спілкування, як «людина – людина», який накладає певні вимоги на розвиток інтраперсональних та інтерперсональних характеристик фахівців сервісних організацій, тому реалізація управління особистісним розвитком персоналу в організації у сфері послуг може відбуватися через розвиток цих характеристик працівників, які б сприяли реалізації особистісного та соціального компонентів клієнтоорієнтованості персоналу, отже, професійного, адже всі компоненти клієнтоорієнтованості персоналу (професійний, соціальний та особистісний) тісно пов'язані між собою. Цьому можуть сприяти відповідні розвиваючі тренінги, які б розкривали інтерперсональні

та інтраперсональні характеристики працівників сервісних організацій для успішної роботи з клієнтами задля поліпшення сервісу.

Розглянемо більш детально інтраперсональні та інтерперсональні характеристики фахівців сервісних організацій в контексті згаданих раніше критеріїв особистісного росту особистості [1, с. 38–46].

Інтраперсональні характеристики.

Прийняття себе. Працівник, який приймає себе як безумовно унікальну особистість, яка має право на повагу до себе й здатна робити свій вибір позитивно, безоціночно ставиться до себе, навіть до окремих негативних фактів, має адекватну самооцінку та вирізняється емоційною стабільністю, здатний на адекватну реакцію залежно від ситуації, розсудливе схвалення рішень, об'єктивне розуміння як власної поведінки, так і поведінки інших людей. Якщо працівник не приймає чогось у клієнтах, з якими він працює, він не приймає це у собі, а це лише буде ускладнювати його роботу та призводити до конфліктних ситуацій з клієнтами. Отже, вміння прийняти себе, ставитися позитивно й турботливо до себе – означає вміння переорієнтувати турботу із себе на довколишніх, а це є найкращою умовою для розвитку та зростання особистості працівника сервісної організації.

Відкритість внутрішнього досвіду переживань. Чим більш психологічно зрілою є особистість, тим більш вільна вона від впливу своїх психологічних захистів, здатна враховувати власні переживання, які обумовлені як внутрішнім, так і зовнішніми впливами.

Розуміння себе. Адекватна й гнучка Я-концепція, яка дає змогу бути чутливою до актуальних змін і здатна асимілювати новий досвід для зближення Я-реального і Я-ідеального, отже, отримати людині більш повні та глибокі уявлення про себе, свій актуальний стан, зокрема свої реальні переживання, бажання, думки.

Відповідальна свобода. Якщо говорити про взаємовідносини із самим собою, це означає перш за все відповідальність за своє життя, вибір тих цінностей, якими людина буде керуватися протягом свого життя і які можуть слугувати орієнтирами працівнику у роботі з клієнтами сервісної компанії. Також це незалежність від тиску зовнішніх оцінок і суджень, що дає можливість людині актуалізувати свою індивідуальність і залишатися вірною собі.

Цілісність. Найважливіший напрям особистісного зростання працівника – це інтегрованість і взаємозв'язок усіх аспектів його життя, що передбачає відповідність змісту внутрішнього світу зовнішній діяльності, зокрема професійній.

Динамічність. Особистість існує в постійному та безперервному процесі змін. У цьому полягає сенс зрілої особистості, адже

зростання є способом її існування, тому важливою умовою особистісного зростання працівника у сфері послуг є динамічність, гнучкість, відкритість змінам і здатність зберігати свою ідентичність, продовжувати розвиватися через вирішення різноманітних актуальних протиріччів проблем, тобто «бути постійно у русі».

Інтерперсональні характеристики.

Прийняття інших. В інтерперсональному напрямі особистісного розвитку працівника прийняття інших людей, зокрема клієнтів з їх іншим життєвим досвідом і власною думкою на ті чи інші речі, проявляється насамперед у динаміці ставлення до інших людей. Чим більше особистість працівника зріла, тим більше він здатний до прийняття клієнтів такими, якими вони є, до поваги їх неповторності й права бути собою, визнання їх безумовною цінністю для компанії.

Прийняття клієнтів проявляється також через вербальну та невербальну комунікацію.

Розуміння інших. Зріла особистість відрізняється здатністю до адекватного, повного та диференційованого сприйняття навколишньої дійсності взагалі, особливо інших людей. Найважливіший критерій особистісного зростання – це готовність вступати в міжособистісний контакт на основі глибокого й тонкого розуміння, співпереживання, емпатії, що є важливим для фахівців сервісних організацій в роботі з клієнтами для задоволення їхніх потреб.

Соціалізованість. Особистісний ріст веде до конструктивних соціальних взаємин та здатності компетентно вирішувати міжособистісні протиріччя й жити з іншими в гармонії.

Творча адаптивність. Найважливіша якість будь-якої зрілої особистості – це готовність до зустрічі з різними життєвими проблемами та здатність з ними справлятися, не спрощуючи, а проявляючи творчу адаптацію до новизни конкретного моменту. Це також стосується професійної діяльності, коли співробітник сервісної компанії проявляє творчий підхід до адаптації клієнта до своєї професійної та соціальної (клієнтоорієнтованої) поведінки задля того, щоб якомога краще пізнати особистість клієнта, дізнатися про його очікування, отже, задовольнити його потреби, при цьому не забуваючи про інтереси самої компанії. В цьому полягає сутність клієнтоорієнтованості, а саме в адаптації до поведінки клієнта.

Природно, що зміни в кожному з цих напрямів особистісного розвитку працівника можуть відбуватися зі своїми специфічними закономірностями, але водночас це є цілісним процесом. Отже, найважливіше – це саме бажання рухатися в цьому напрямку, включаючи процес розкриття й віднаходження себе, що дає можливість людині ставати все більш вільною і відповідальною у своєму виборі, автентичною і неповторною, доброзичливою

і відкритою до спілкування з іншими людьми, сильною й творчою у вирішенні завдань, зрештою, більш зрілою і здатною сприймати як свій внутрішній світ, так і зовнішній. Роль компанії в цьому напрямі – це підтримка, сприяння саморозвитку працівника та управління ним, ресурсне забезпечення.

Отже, основною метою особистісного розвитку персоналу з точки зору сервісної організації є розвиток особистісного потенціалу працівників задля підвищення ефективності (максимізація) діяльності персоналу для реалізації поставлених організацією цілей, а також сприяння розвитку здатності працівників реагувати на внутрішні та зовнішні зміни й успішно пристосовуватися до нових умов; позитивно вирішувати протиріччя та труднощі, брати на себе відповідальність у вирішенні професійних завдань; сприяння покращенню соціально-психологічного клімату у структурних підрозділах організації, підвищення мотивації робітників до праці, їх вірність цілям і стратегічним задачам компанії.

З позиції працівників організації особистісний розвиток полягає у розвитку своїх особистісних якостей, які допомагають формувати новий стиль соціальної поведінки для успішної роботи з клієнтами компанії, а також набуття нового життєвого досвіду. Це допомагає співробітнику вирішувати проблеми, конфліктні ситуації у роботі з клієнтами, тому особистісний розвиток персоналу – це результат взаємодії потреб і вимог організації з характеристиками та інтересами конкретного працівника. Тільки в цьому випадку цей процес є цілеспрямованим і результативним. Формування та вивчення особистісного потенціалу працівників сервісних організацій сприяє визначенню шляхів не тільки їх професійного зростання, але і їх клієнтоорієнтованості у роботі з клієнтами компанії, отже, підвищенню конкурентоспроможності компанії на ринку.

Сфера послуг, відображаючи і втілюючи відповідний рівень розвитку суспільства, з огляду на сучасні умови розвитку цієї сфери вимагає особливого підходу до розвитку персоналу, який міг би спиратися не тільки на професійний досвід, знання, вміння та навички, що є важливим, але й на щось більше, тобто свої базові цінності. Для того щоби стати успішним, необхідно постійно займатися саморозвитком. Від особистісного розвитку залежить задоволення людини власним життям.

Професійні та особисті успіхи сприяють виникненню у людини відчуття значущості, потрібності іншим, оптимістичного бачення своєї професійної та життєвої перспективи.

Водночас постійні психологічні навантаження, наявність значної кількості стресових ситуацій, які характерні для сфери послуг, оскільки це є досвідом спілкування з клієнтами

різної вікової категорії та життєвим досвідом, може сприяти розвитку синдрому емоційного вигорання у працівників сервісних організацій.

За таких обставин співробітник компанії в сфері послуг, який виведений зі стану психологічної рівноваги, навряд чи зможе ефективно працювати з клієнтами та задовольняти їх потреб, отже, компанія буде втрачати прибуток.

Звичайно, глибина та сила стресових ситуацій залежить від того, наскільки працівник болісно сприймає конкретні стресові ситуації, переживає їх, володіє навичками щодо їх вирішення, а також вікових особливостей самої особистості (Я-концепції, спонукальної сфери, інтелекту тощо), системи соціальної підтримки, історії стресогенних (таких, що породжували стрес) подій і переживань, тому важливо в процесі особистісного розвитку персоналу мати змогу навчити та розвивати у працівників сервісних організації вміння керувати своїми емоціями, адекватно сприймати прояви емоцій інших людей та реагувати на них; розвивати певні особистісні якості, які б сприяли адаптивності до стресових ситуацій та давали змогу успішно виконувати свої професійні обов'язки; сприяти розвитку соціальних та культурних орієнтирів (ролі, відносини тощо).

Отже, особистісний розвиток персоналу є еволюційно необхідним процесом та запорукою психологічного здоров'я працівників сервісних організацій, відповідно, їх психічного та фізичного здоров'я.

Висновки з проведеного дослідження.

Практичне розуміння та застосування концепції особистісного розвитку персоналу має розглядатися компанією як комплексне розкриття потенціалу кожного співробітника, сприяти саморозвитку задля підвищення конкурентоспроможності компанії у сфері послуг.

Серед перспектив подальших досліджень автор відзначає розроблення та аналіз методів особистісного розвитку персоналу, що можуть застосовуватися українськими компаніями у сфері послуг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братченко С., Миронова М. Личностный рост и его критерии. *Психологические проблемы саморегуляции личности*. Санкт-Петербург, 1997. С. 38–46.
2. Гончаренко Я. Основні характеристики клієнторієнтованої комерційної організації. *Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2013. № 37. С. 95–99.
3. Савченко В. Управління розвитком персоналу : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2002. 351 с.
4. Тавилова Н. К проблеме личностного роста. *Молодой ученый*. 2012. № 10. С. 294–296.
5. Управление персоналом: энциклопедический словарь / под ред. А. Кибанова. Москва : ИНФРА-М, 1998. VIII.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЇ

PROVIDING OF PSYCHOLOGICAL SAFETY
OF PERSONNEL OF ORGANIZATION

У статті розглядаються питання психологічної безпеки персоналу організації, які стають все більш актуальними в сучасному суспільстві. Зумовлено це низкою таких причин: нестабільність економічної, політичної, соціальної ситуації; наявність стресогенних і психогенних дій різного генезу; слабка психологічна захищеність особи. Невдалий відбір персоналу зазвичай призводить до значних моральних і фінансових втрат компанії. Сучасні керівники українських підприємств починають усвідомлювати невіддільну роль персоналу в успіху або невдачі організації і вдаються до нових ефективних методів відбору кадрів і періодичних перевірок працюючих співробітників. Основна увага у статті приділяється застосуванню таких методів підвищення безпеки персоналу, як психологічний відбір та перевірка працівників за допомогою поліграфа. У статті описано основні етапи проведення психологічного професійного відбору, а саме: психологічний аналіз трудової діяльності; визначення професійно-важливих якостей; підбір методик психодіагностики; проведення процедури відбору; аналіз результатів; розробка рекомендацій щодо конкретних кандидатів; спостереження за колишніми кандидатами, які успішно пройшли відбір. Встановлюється послідовність проведення психологічного професійного відбору, дається опис окремих процедур відбору. У статті розглядаються питання роботи поліграфолога. У процесі роботи поліграфолога виникає багато питань, пов'язаних з використанням правових колізій. Наведено багато прикладів вирішення цих питань у світовому масштабі. У статті розкрито багато напрямків застосування поліграфа. Доведено, що, окрім виявлення брехні і винності, поліграфні обстеження також можуть сприяти виправданню несправедливо звинувачуваної людини, рішення конфліктних ситуацій між діловими партнерами і відновленню взаємної довіри. Практика використання «детектора брехні» комерційними структурами під час кадрового відбору і планових перевірок працюючих співробітників показала, що цей метод дозволяє підприємству усунути багато джерел зайвих витрат. Дається аналіз поняття «психологічна безпека».

Ключові слова: професійно-важливі якості, поліграф, професійний відбір, поняття психологічної безпеки.

In the article the questions of psychological safety of personnel are examined organizations that become more actual in modern society. Conditioned it by a number of reasons: instability of economic, political, social situation; presence of stressogenic and psychogenic actions of different genesis; weak psychological security of person. The unsuccessful selection of personnel usually results in the considerable moral and financial losses of company. The modern leaders of the Ukrainian enterprises begin to realize the inalienable role of personnel in success or failure of their organizations, and come running to the new effective methods of selection of personels and periodic verifications of working employees. Basic attention in the article is spared to application of such methods of increase of safety of personnel, as a psychological selection and verification of workers by means of polygraph. The basic stages of realization of psychological professional selection are described in the article, namely: psychological analysis of labour activity; determination of professionally-important internalss; selection of methodologies of psychoactivator; realization of procedure of selection; analysis of results; development of recommendations is on concrete candidates; watching former candidates, that went a selection well. Set sequence of realization of psychological professional selection, description of separate procedures of selection is given. The questions of work of polygraf are examined in the article. In the process of work of polygraf there are many questions constrained with the use of legal collisions. Many examples of decision of these questions are made on a world scale. Many directions of application to polygraf are exposed in the article. It is well-proven that except the exposure of lie and guilt, polygrafs inspection also can assist acquittal of the unfairly accused man, decision of conflict situations between business partners and proceeding in a mutual trust. Practice of the use of "lie-detector" at a skilled selection and planovix verifications of working employees showed business corporations, that this method allowed to the enterprise to remove many sources of superfluous charges. The analysis of concept "psychological safety" is given.

Key words: professionally-important internalss, polygraf, professional selection, concept of psychological safety.

УДК 159.9:62

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.17>**Тиньков О.М.**

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Долгополова О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Фаворова К.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Постановка проблеми. Перш ніж говорити про специфіку психологічної безпеки особистості, варто проаналізувати поняття «психологічна безпека» [5].

Поняття безпеки є одним з найчастіше вживаних у сучасних дослідженнях. Вчені розглядають інформаційну, національну безпеку, безпеку життєдіяльності, праці тощо.

Психологічну безпеку людини визначають здебільшого як стан захищеності свідомості. У цьому й інших визначеннях безпеки не розкриваються сутнісний сенс категорії «психологічна безпека», що лежать в її основі. Між тим, потреба в освоєнні цього поняття в контексті рішення макроергономічних проблем дієздатності організації і забезпечення високої ефек-

тивності професійної діяльності стає усе більш актуальною. Виникла об'єктивна необхідність вивчення, особливостей розвитку суб'єкта професійної діяльності, його професійно-особистісного потенціалу, збереження психічного і фізичного здоров'я з урахуванням ергономічних вимог – до параметрів, процесів, властивостей і умов діяльності, реалізація яких забезпечить досягнення необхідного рівня розвитку ергономічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розглядаючи психологічну безпеку особистості, важливо підкреслити необхідність розгляду питань її захищеності. У такому разі необхідно говорити про всі сфери і міру їх розвитку як показник стійкості особистості до різних впливів ззовні і до власних негативних переживань. До таких сфер відносять зазвичай сферу пізнавальних процесів особистості, мотиваційну сферу, емоційну сферу, сферу міжособистісних стосунків, сферу її росту (установки, ціннісні орієнтації, моральні норми і так далі), сферу професійної спрямованості і професійної компетентності [8, с. 10].

Психологічна безпека, що проявляється, зокрема, в адаптивності суб'єкта, в його готовності до ухвалення рішень, не лише додає значущості трудовій діяльності людини, але, як результат психічної активності суб'єкта, впливає на формування його особистісних якостей. При цьому одним з видів довільної психічної активності суб'єкта є психічна саморегуляція функціональних станів людини під час виконання складної професійної діяльності, що робить вплив на формування адаптивних властивостей суб'єкта і визначає її ефективність, працездатність людини, його психологічну безпеку (Л.Г. Дика, В.В. Семенов). Можуть бути небезпечними невдале професійне самовизначення, невідповідність психологічних і психофізичних особливостей людини ергономічним вимогам, стреси в професійній діяльності, умови праці, що не відповідають нормам безпеки, неадекватне відображення чинників виробничого середовища [5; 9].

Контроль і оцінка сильних і слабких сторін професіоналізму людини дозволяють надати їй необхідну допомогу, швидше виправити недоліки. Таким чином, зростає міра психологічної безпеки людини у рамках її професійної діяльності (безпека праці). Цим і визначаються завдання діагностики рівня професійного розвитку: вивчення професійної спрямованості і професійної ідентичності особистості, професійної придатності і компетентності, дослідження можливостей професійної готовності і професійної адаптації.

Кадрову безпеку в організації можна розглядати з різних позицій. З одного боку – це процес забезпечення поточної і потенційної

захищеності персоналу організації від різноманітних загроз, під час відбору й адаптації персоналу, розвитку і кар'єрного росту співробітників, оцінки його ділових і особистісних характеристик і оплати праці, а також під час переміщення і звільнення з організації. Для персоналу в цьому разі основним джерелом загроз виступає працедавець, що грубо порушує права і гарантії працівників.

З іншого боку, кадрову безпеку можна вибудовувати з погляду активного захисту, якого потребує сама організація. Йдеться про економічну безпеку, імідж і стійкий розвиток внутрішніх бізнес-процесів, про загрози, що створюються несанкціонованими свідомими або неусвідомленими діями персоналу цієї організації, які можуть вступати у сумнівні з погляду закону трудові відносини. Це може бути корупційна діяльність чиновників і осіб, що приймають рішення, зловживають своїм положенням. Працівники організації можуть вступати в змову, передавати секретну інформацію третім особам або використати її не за призначенням. Окремі співробітники можуть здійснювати вербування фахівців, переманювати їх у конкуруючі організації. Успішні організації можуть піддаватися рейдерським захопленням, іншим видам насильницьких дій.

Ризики з боку персоналу виникають завжди і на усіх етапах роботи. У зв'язку з цим в організаціях створюють гнучку систему кадрової безпеки, здатну вчасно діагностувати небезпеку, що насувається, і своєчасно їй запобігти. В зв'язку з цим дуже важливо збудувати якісну взаємодію із службами управління персоналом в організації починаючи з етапу відбору і найму кадрів. У список «небезпечних» кандидатів включаються люди, чия робота в організації або їх подальше звільнення може викликати різні проблеми. Важливо не пропустити такого неблагоннадійного співробітника не з погляду його професійної грамотності, а в аспекті його безпечного звільнення, що пов'язано з просочуванням інформації, наприклад, з посади головного бухгалтера. Мета служби кадрової безпеки – зменшення витрат на подальший відбір, щоб надалі вибирати тільки «безпечних» претендентів [10, с. 35].

Постановка завдання. Головним інструментом роботи служби кадрової безпеки є тотальний контроль на усіх ділянках роботи персоналу. Це відеоспостереження, прослуховування телефонних розмов, контроль доступу і роботи комп'ютера, контроль використання робочого і вільного часу співробітників, переміщень, тобто контроль в процесі трудової діяльності і деякий час після звільнення співробітника. Природньо, що такі завдання мають бути узгоджені з законністю методів добування необхідної інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відбір персоналу (рекрутинг), це процес виявлення найбільш придатних і підготовлених працівників з числа кандидатів на вакансію. Професійний («правильний») процес рекрутингу складається з декількох етапів:

- планування потреби у персоналі;
- збір і узгодження заявок на відбір;
- бюджетування процесу,
- розміщення вакансії у відкритому доступі під час пошуку кандидатів,
- проведення співбесіди з кандидатом і лінійним керівником, а також отримання укладення за підсумками перевірки кандидата службою безпеки;

– підписання трудового договору [6, с. 20].

Для кожного працедавця відомий той факт, що своєчасний і якісний відбір персоналу збільшує прибуток організації і є гарантією успішного функціонування бізнес-процесів.

Отже, погано організований відбір персоналу обертається для компанії такими проблемами, як висока плинність кадрів, низька корпоративна згуртованість співробітників і низька трудова дисципліна.

Психологічний відбір є одним з компонентів професійного відбору і припускає вибір кандидатів на основі оцінки їх професійно-важливих якостей (далі – ПВЯ). Оцінка ПВЯ конкретної людини робиться на основі вивчення кількісних і якісних показників в певному виді діяльності. Шляхом співвідношення показників продуктивності праці цієї людини з певними показниками інших осіб (професійно підготовлених, зайнятих тим же видом діяльності) можна з великою точністю охарактеризувати й оцінити його ПВЯ [7]. Така оцінка потрібна для проведення професійного психологічного відбору, який складається з таких етапів:

1. Психологічний аналіз трудової діяльності.
2. Визначення ПВЯ.
3. Підбір методик психодіагностики.
4. Власне проведення процедури відбору.
5. Аналіз результатів.
6. Розробка рекомендацій щодо конкретних кандидатів.
7. Спостереження за колишніми кандидатами, які успішно пройшли відбір. Аналіз їх діяльності на робочих місцях.
8. Внесення корекції (за необхідності) у будь-який з перерахованих етапів.

На першому етапі складають фотографію робочого часу фахівця з конкретної професії. Для цього притягуються професіонали, які виконують роль експертів. З їх допомогою проводиться хронометраж трудової діяльності в реальному масштабі часу або після її аудіо-запису і відеозйомки. Це необхідно для визначення вагових коефіцієнтів психологічних якостей, які повинен мати фахівець [7].

На другому етапі за допомогою кореляційного аналізу визначають величину зв'язку між психологічними якостями, що мають найбільшу вагу (їх цифровими даними, отриманими шляхом тестування), і об'єктивними показниками якості професійної діяльності. Цими показниками можуть бути час і безпомилковість рішення професійних завдань.

Таким чином, перші два етапи є психограмою конкретного професіонала, яку використовують як еталонний набір ПВЯ під час відбору.

На третьому етапі відповідно до певних ПВЯ підбирають психодіагностичні методики. Їх кількість має бути оптимальною – до десяти штук, вони не повинні дублювати одна одну, вони мають бути апробовані (мати високу надійність і валідність) [7].

Четвертий етап складається із стандартних процедур. Кількість випробовуваних (за один сеанс) не повинна перевищувати 20 осіб, час проведення – не більше за 2-х годин.

На п'ятому і шостому етапах проводять психологічний і статистичний аналізи результатів тестування. Особливість полягає в тому, що статистичний аналіз повинен служити лише інструментом, а не основою для змістовних висновків. Рекомендації щодо конкретних кандидатів пишуть на доступному для замовника рівні складності [1, с. 36].

Після прийняття на роботу колишнього кандидата необхідно спостерігати за якістю його роботи. Це необхідно для можливої корекції будь-яких етапів відбору.

Невдалий відбір персоналу зазвичай призводить до значних моральних і фінансових втрат компанії. Сучасні керівники українських підприємств починають усвідомлювати невіддільну роль персоналу в успіху або невдачі їх організацій і вдаються до нових ефективних методів відбору кадрів і періодичних перевірок працюючих співробітників. Такі перевірки можуть здійснюватися за допомогою поліграфа [3, с. 10].

Працюючи спільно з відділом кадрів поліграфолог може провести:

1. Скринінгові перевірки (від англ. "screening" просіювати, перевіряти на благонадійність) найманого на роботу персоналу.
2. Періодичні перевірки працюючого персоналу.
3. Вибіркові та позапланові перевірки працюючого персоналу.
4. Перевірки персоналу в процесі службових розслідувань і розглядів.

За допомогою поліграфічних перевірок ми можемо встановити та виявити:

- а) спотворення біографічних даних;
- б) благонадійність або лояльність;
- в) істинні мотиви вступу на роботу (цілі, причини, стимули);

г) психоемоційний фон, психопатичні риси, моральні аспекти, рівень самооцінки, сильні і слабкі сторони обстежуваного;

д) загальну мотиваційну спрямованість, ціннісну орієнтацію обстежуваного;

е) окремі індивідуальні особливості обстежуваного;

ж) наявність наркотичної і алкогольної залежності;

з) пристрасть до азартних ігор;

и) відомості про вчинені у минулому злочини і проступки;

к) зв'язки з кримінальними елементами;

л) наявність злочинних або злих намірів;

м) приховувані службові проступки;

н) наявність психічних або інших захворювань і відхилень;

о) незаконне володіння зброєю;

Окрім виявлення брехні винності, поліграфні обстеження також можуть сприяти виправданню несправедливо звинувачуваної людини, вирішенню конфліктних ситуацій між діловими партнерами і відновленню взаємної довіри.

Практика використання «детектора брехні» комерційними структурами під час кадрового відбору і планових перевірок працюючих співробітників показала, що цей метод дозволить підприємству усунути багато джерел зайвих витрат, зокрема:

а) неефективність роботи персоналу;

б) високу плинність кадрів;

в) крадіжки продукції, що випускається;

г) витік конфіденційної інформації;

д) розкрадання технологій, розкриття комерційної таємниці;

е) застосування матеріально-фінансових ресурсів не за призначенням;

ж) такі злочини, як: підпал, вандалізм, вбивства, зґвалтування, фінансові крадіжки і тому подібне.

Найбільший досвід у використанні поліграфа в інтересах бізнесу накопичили США, що застосовують цей метод вже понад півстоліття. У цій країні в 80-і роки у сфері приватного підприємництва, за різними оцінками, щорічно здійснювалося близько 1,5 млн перевірок на поліграфі різного цільового призначення [2, с. 11].

З метою комерційної безпеки спеціальні психофізичні дослідження (методи) використовуються зазвичай за трьома прикладними напрямками.

По-перше, це скринінгові методи перевірки найманого на службу персоналу. За оцінкою журналу Business Week, в середині 80-х років все більше число приватних компаній вико-

ристало випробування на поліграфі як один з головних методів перевірки кандидатів, що приходять на роботу.

Другий напрям – випробування на поліграфі працюючого персоналу.

Третє – методи перевірки в процесі службових розслідувань.

Ефективність застосування перевірок на поліграфі по кожному з цих напрямків досить висока (упродовж десятиліть цей метод у кадрових цілях використовують Центральне розвідувальне управління, Агентство національної безпеки й інші федеральні відомства США [3, с. 96].

Експерти Конгресу США констатували, що злочини, що здійснюються в приватному секторі країни, щорічно оцінюються в 10 млрд доларів. Відтак очевидно комерційна рентабельність, яку забезпечують поліграфні перевірки як під час підбору кадрів, так і в процесі службових розслідувань.

Застосування поліграфа під час прийому кандидата на роботу в деяких країнах (наприклад, у Німеччині) заборонене навіть за наявності його згоди. Виняток становлять деякі специфічні сфери діяльності.

Також у США існує закон про захист працівників від перевірки на поліграфі. Це пояснюється тим, що така перевірка порушує людську гідність.

У законодавстві України використання поліграфа під час прийому на роботу не закріплене, хоча його застосовують і державні, і приватні організації (наприклад, банки й інші фінансові установи).

Подібна перевірка має позитивний вплив на кандидата, який розуміє серйозність організації, в якій він працюватиме [4, с. 44].

Примус з боку керівника до проходження перевірки на поліграфі під час прийому кандидата на роботу є неприпустимим.

Висновки з проведеного дослідження.

Погано організований відбір персоналу обертається для компанії такими проблемами, як висока плинність кадрів, низька корпоративна згуртованість співробітників і низька трудова дисципліна. Комерційна рентабельність, яку забезпечують поліграфні перевірки як під час підбору кадрів, так і в процесі службових розслідувань, дуже висока. Подальше вивчення питань підвищення психологічної безпеки особистості може бути спрямоване на дослідження контролю психологічного стану працівника за його мовним сигналом. Такі пристрої вже існують, однак потребують доопрацювання з огляду на зменшення похибки такої оцінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакшт К. Вербовка: альтернативный вариант подбора персонала / К. Бакшт. HR-portal. URL: <http://hr-portal.ru/article/verbovka-alternativnyy-variant-podbor-personala>. Дата обращения 29.08.2017.
2. Беляев С. Агрессивный рекрутинг: Партизанские методы подбора персонала. HR-portal. URL: <http://hr-portal.ru/article/agressivnyy-rekruting-partizanskie-metody-podbor-personala>. Дата обращения 27.08.2017.
3. Бизнес-разведка: законные методы и запрещенные приемы. URL: <http://hrportal.ru/article/biznes-razvedka-zakonnye-metody-i-zapreshchennye-priemy>. Дата обращения 27.08.2017.
4. Королёва Н. Как быстро подобрать десятки или даже сотни сотрудников. Используйте для массового подбора нестандартные и действенные методы. *Директор по персоналу*. № 9. 2013. URL: http://e.hr-director.ru/article.aspx?aid=317825&utm_medium=refer&utm_source=e.hr-director.ru&utm_campaign=e.hrdirector_7Block&utm_content=7 (дата обращения 02.08.2017).
5. Пухарева Т.С. Психологическая безопасность и ее роль в профессиональном развитии личности. *Психолог*. № 2, 2016. С. 9–19.
6. Скрыль В.В. Методы отбора персонала на предприятии как инструмент реализации кадровой политики. URL: <http://sci-article.ru/stat.php?i=1429596549> (дата обращения 27.08.2017).
7. Тиньков О.М., Фаворова К.М. Психофізіологічні стани операторів автоматизованих систем управління повітряним рухом; Класичний приватний університет. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. пр.* 2019. № 6. Т. 1. С. 96–100. DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.20>.
8. Шлыкова Н.Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности. Тверь : Триада, 2004. 151 с.
9. Эксакусто Т.В. Обеспечение психологической безопасности личности с учетом развития и коррекции личностных свойств. *Известия ТРТУ. Тематический выпуск «Психология и педагогика»*. Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2006. №14 (69). С. 383–391.
10. Ющенко Д. Вербовка в бизнесе. *Кадровик. Рекрутинг для кадровика*. 2012. 210 с.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ЦЬКУВАННЯ ДІТЕЙ В ІНТЕРНЕТІ: КІБЕРБУЛІНГ ЯК НЕБЕЗПЕЧНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

BULLYING CHILDREN ON THE INTERNET: CYBERBULLYING AS A DANGEROUS PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Актуальність проблеми кібербулінгу в контексті дитячих небезпек, з якими підліток зіштовхується в Інтернеті, пов'язана зі зростанням ризику шкільного булінгу в умовах упровадження дистанційної освіти. У широкому значенні кібербулінг – це всі психологічні небезпеки в Інтернет-просторі, які діють як тиск, спрямований на індивідуальне ураження людини або групи людей, і відповідають основним критеріям булінгу. У звуженому розумінні кібербулінг описує поведінку здійснення знущань, образ і приниження в Інтернет-просторі та з використанням мобільної телефонії. У статті представлена проблема кібербулінгу як небезпечного психологічного феномену, розглянуто особливості дитячого цькування в просторі Інтернету. Максимальна поширеність Інтернету й пристрасть дітей до соціальних мереж у поєднанні з дефіцитом у них користувальницької компетентності й розуміння необхідності підтримки певної етики спілкування в мережі роблять кіберцькування одним із найсерйозніших сучасних соціальних ризиків у дитячому віці. Розглянуті психологічні аспекти кібербулінгу. Вони пов'язані зі своєрідністю віртуального середовища й відрізняють його від традиційного цькування анонімністю переслідувача та його постійним доступом до можливості переслідування, відсутністю зворотного зв'язку в комунікації переслідувач-жертва й феноменом розгальмовування. Досліджено основні форми кібербулінгу (флеймінг, гриферство, тролінг, наклеп, видачу себе за іншого, розкриття секретів і шахрайство, виключення/остракізм, кіберсталкінг і секстинг), щоб показати специфіку булінг-поведінки дітей в Інтернеті. Засоби припинення та профілактики кібербулінгу мають технічну особливість (блокування користувача, налаштування конфіденційності тощо). Але загалом ці засоби аналогічні з протидією цькуванню поза Інтернетом: це підвищення усвідомленості користувачів у ракурсі допустимих способів поведінки, підтримання та розуміння необхідності гідних стосунків між користувачами (у тому числі в месенджерах із відсутністю модераторів і правил поведінки), по можливості припинення поширення негативних, небезпечних, принизливих висловлювань і зображень.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, Інтернет-простір, месенджер, цькування дітей.

The urgency of the problem of cyberbullying in the context of children's dangers faced by adolescents on the Internet is associated with an increased risk of school bullying in the implementation of distance education. In a broad sense, cyberbullying is all the psychological dangers in the Internet space, which act as pressure aimed at the individual defeat of a person or group of people and meet the basic criteria of bullying. In a narrow sense, cyberbullying describes the behavior of bullying, insults and humiliation on the Internet and with the use of mobile telephony. The article examines the problem of cyberbullying as a dangerous psychological phenomenon and focuses on the specifics of child bullying in the Internet. The maximum prevalence of the Internet and the passion of children for social networks, combined with a deficit in them of user competence and understanding of the need to maintain a certain ethics of communication in the network, make cybercourse one of the most serious modern social risks in childhood. The psychological aspects of cyberbullying are considered. They are associated with the peculiarity of the virtual environment and distinguish it from traditional bullying by the anonymity of the persecutor and his constant access to the possibility of persecution, the lack of feedback in the persecutor-victim communication and the phenomenon of disinhibition. The main forms of cyberbullying (flaming, grieving, trolling, defamation, impersonation, disclosure of secrets and fraud, shutdowns/ostracism, cyberstalking and sexting) are investigated in order to show the specifics of bullying behavior of children on the Internet. Means of suppression and prevention of cyberbullying are technically obstructed (user blocking, privacy settings, etc.). But in general, these means are similar to countering bullying outside the Internet: they are raising the awareness of users in terms of acceptable behaviors, maintaining and understanding the need for decent relationships between users (including in messengers with the absence of moderators and rules of conduct), if possible, stopping the spread of negative, dangerous, demeaning statements and images.

Key words: bullying, cyberbullying, Internet space, messenger, bullying of children.

УДК 159:923 (477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.18>

Антонова З.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Пермогорська О.І.

магістрант кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Ханецька Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Постановка проблеми. Сучасний простір побутового спілкування характеризується новою та яскравою особливістю, а саме його переміщенням у мережу Інтернет. І якщо для дорослих навички спілкування за допомогою електронної пошти, миттєвих повідомлень, чатів є надбудовою над уже набутими навичками живого спілкування, то сучасні діти й підлітки вивчають процес он-лайн та оф-лайн комунікацій майже одночасно. Для підлітків характерно те, що процес соціалізації переважно переміщається в Інтернет – разом зі знайомствами, референтними групами, освоєнням різних соціальних ролей і норм. Усі ці комунікативні процеси, які відбуваються у звичайному соціофізичному просторі, дублюються, іноді посилюючись, а іноді компенсуючись віртуальним спілкуванням, проте в будь-якому разі набувають нових особливостей [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При повсюдному застосуванні Інтернету й активних віртуальних комунікаціях постає завдання врегулювання цих взаємодій і забезпечення безпеки користувачів, особливо дитячого віку. Незважаючи на поширеність протиставлення «реального» і «віртуального» світів, між ними немає чіткої межі. У нашій державі активно впроваджуються засоби профілактики різних соціально-негативних явищ, у тому числі й у кіберпросторі. Водночас доцільним є дослідження проблеми профілактики кібербулінгу та визначення шляхів її вирішення. Вивченню особливостей поведінки й діяльності дітей в Інтернет-мережі присвячені праці зарубіжних та українських науковців-педагогів (В. Осадчий, О. Пігузов, І. Смірнова), філософів (І. Опаріна, О. Прокопенко, О. Романов, С. Михайлов), соціологів (І. Василенко, О. Путилова, М. Самелюк), психологів (І. Білоус, Т. Вербицька), юристів (Т. Кесареєва, Н. Лебедева). У всесвітній практиці питання проявів і профілактики кібербулінгу досліджували в роботах Л. Найдьонова та О. Барішполець. Ці науковці розглядають кібербулінг з погляду медіакомпетентності. Теоретичні питання діагностики та профілактики кібербулінгу розкрили в працях також О. Блискун, О. Лапа, М. Робін, Є. Кулік. Зокрема, американські науковці Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон розробили класифікацію поведінки, що характерна для кібербулінгу. Психологи О. Биколов і В. Фатурова, педагоги А. Чистяков та О. Кущенко, соціологи О. Горошко, С. Коноплицький, філософи І. Остапенко, В. Кулакова присвятили напрацювання опису характеристик окремих аспектів спілкування в Інтернет-мережі [1].

Постановка завдання. Отже, метою статті є дослідження особливостей кібербулінгу як небезпечного психологічного феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми погоджуємося з думкою, що кібербулінг являє собою чітку соціальну проблему й потребує обговорення та пошуку методів вирішення. Ідеться про нову і стрімко поширену за кордоном і в Україні форму цькування за допомогою Інтернету з метою агресивного переслідування людини (дитини). Згідно з Д. Ольвеус, булінг, або цькування – це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що включає нерівність влади або сили. Ця проблема стала однією з найбільш обговорюваних у контексті дитячих колективів як у силу психічної травматизації наслідків, так і через повсюдне й повсякденне розповсюдження [9, с. 15].

Нині, крім традиційного простору булінгу, де дорослі не відстежують ситуацію, – у школі, на шкільному подвір'ї, на шляху до школи й зі школи, у шкільному автобусі, з'явилися Інтернет-месенджери. Вони активно застосовуються тими, хто хоче здійснювати цькування, не наближаючись до своєї жертви наживо. Агресивне переслідування людини набуло нових форм із застосуванням різноманітних сучасних технологій. Ці форми цькування – кібербулінг, викликають сильну тривогу в дітей, батьків і спеціалістів різних галузей. Особливість інформаційних процесів в Інтернеті полягає в тому, що звітти нічого нікуди не зникає. І тому навіть неперевірена інформація залишається там назавжди. Чим довше буде виправдовуватися невинний, чим довше буде його діалог із кимось невидимим, тим вища загроза психологічної безпеки жертви наклепу. Особливістю кібербулінгу може бути те, що кіберцькування здійснюється через соціальні або національні мотиви, фактично являючи собою різновид екстремістських дій. Відомі випадки суїцидів, скоєних підлітками після кіберпереслідування [3].

Підлітки є найбільш вразливою групою для кібербулінгу. Зростає популярність соціальних мереж, де користувач створює собі індивідуальний профіль і закликає всіх розповсюджувати інформацію різного ступеня відвертості. При цьому розуміння ризиків, пов'язаних із відсутністю конфіденційності, з порушенням особистих меж і можливістю зловживання доступною інформацією, у підлітків, як і в дорослих недосвідчених користувачів, часто недостатне.

Кібербулінг (від англ. Cyberbullying), електронне цькування (electronic bullying), соціальна жорстокість онлайн (online social cruelty) – це окремий різновид цькування, яке визначається як навмисні агресивні дії, систематично здійснювані групою або індивідом протягом певного часу з використанням електронних форм взаємодії та спрямовані проти жертви, яка не може себе захистити [4, с. 376]. Кібербулінг перед-

бачає використання електронної пошти, миттєвих повідомлень, веб-сторінок, блогів, форумів і чатів, SMS-повідомлень, онлайн-ігор та інших інформаційних технологій комунікації [6, с. 27]. Деякі фахівці вважають, що кібербулінг можливий тільки серед дітей і підлітків, а коли ним займаються дорослі, це варто називати «кіберхарасмент» (cyber harassment) або «кіберсталкінг» (cyber-stalking) [5, с. 98]. Інші пропонують використовувати термін «кібернецивілізованість» (cyber incivility) [4].

Як і традиційний булінг, кібербулінг може бути прямим і непрямим. Прямий кібербулінг – це безпосередні атаки на дитину через електронні листи або повідомлення в месенджерах. При непрямому в процес цькування жертви залучаються інші люди (як діти, так і дорослі), не завжди за їхньою згодою; переслідувач може зламати акаунт жертви й розсилати з нього повідомлення знайомим, руйнуючи комунікативне поле жертви й породжуючи сумнів у її моральних якостях. Одна з найбільш загрозливих ситуацій – коли переслідувач публікує в мережі інформацію, яка в дійсності піддає жертву небезпеці, наприклад, від її імені розміщує оголошення про пошук сексуальних партнерів. Як і традиційне цькування, кібербулінг включає континуум вчинків, на одному полюсі якого дії, які важко розпізнаються оточуючими як переслідування, а на іншому – жорстоке поводження агресора, яке може призводити навіть до смерті жертви.

Р. Ковальські, С. Лімбер наводять такі найпоширеніші способи цькування в електронному просторі. Найбільш емоційно бурхлива форма кібербулінгу – це флеймінг (англ. Flaming – займання), який починається з образ і переростає в швидкий емоційний обмін репліками, зазвичай публічно, рідше в приватному листуванні [7]. Відбувається між двома співрозмовниками спочатку з рівними позиціями, однак раптово агресія вносить дисбаланс, що посилюється за рахунок того, що учасник не знає, кого його противник може залучити на свою сторону в цій битві. Відвідувачі форуму, свідки можуть приєднуватися до однієї зі сторін і продовжувати агресивне листування, не до кінця розуміючи початковий сенс конфлікту й часто розглядаючи ситуацію як ігрову, на відміну від ініціаторів агресивного діалогу. Схожою до флеймінгу, але односпрямованою формою булінгу є харасмент (англ. Harassment – утиск) – це адресовані конкретній людині наполегливі або повторювані слова і дії, які викликають у неї роздратування, тривогу і стрес, при цьому не мають розумної мети. Кіберхарасмент зазвичай виражається в повторюваних образливих повідомленнях жертві, від яких вона відчуває себе морально знищеною. Вона не може відповісти на ці звернення через страх або

неможливість ідентифікувати переслідувача, а іноді ще й змушена оплачувати отримані повідомлення [5, с. 69].

Ще однією формою харасменту є тролінг: кібертролі (cyber trolls) публікують негативну, тривожну інформацію на веб-сайтах, сторінках соціальних мереж, навіть на меморіальних сторінках, присвячених померлим людям, провокуючи сильну емоційну реакцію. «Реальних» тролів зазвичай називають провокаторами – це ті, хто використовують «слабкі місця» інших людей, щоб за допомогою маніпуляції зачепити людину й отримати задоволення від її афективного вибуху. Агресор у цьому разі переживає відчуття всемогутності за рахунок влади над жертвою, над її емоційним станом.

Близьким за змістом, але менш маніпуляторським і більш агресивним є кіберсталкінг (cyberstalking; від англ. To stalk – переслідувати, вистежувати) – використання електронних комунікацій для переслідування жертви через повторювані повідомлення, що викликають тривогу й роздратування. Крім того, сором, тривогу або страх може викликати секстинг (sexting, від англ. Sex – секс і text – текст) – це розсилка або публікація фото- й відеоматеріалів з оголеними та напівоголеними людьми. Чим старші діти, тим вища ймовірність їх залучення в секстинг. Якщо частина людей розсилає такі повідомлення з метою гармонійних стосунків у парі, то інші переслідують мету цькування й заподіяння шкоди, наприклад, викладаючи в Інтернет фотографії оголеної колишньої подруги як помсту через хворобливий розрив взаємин [4, с. 66].

Ще однією формою переслідування в Інтернеті є поширення наклепу (denigration) – це публікація й розсилка принижуючої та неправдивої інформації про людину, її спотворених зображень, що шкодить її репутації тощо. Однією з форм наклепів є «онлайн слімбуки» (online slam-books). Слімбуки – зошити, у яких однокласники розміщують різні рейтинги й коментарі, наприклад, «хто найкрасивіша дівчина в класі», «хто одягається гірше всіх» тощо. Відповідно, «онлайн слімбуки» – створені для розваги сайти, де однокласники публікують подібні рейтинги й коментарі, часто грубі та неприємні. Платформою для цього часто слугують розважальні сайти, орієнтовані на студентів і школярів. Деякі люди відвідують їх не для того, щоб поспілкуватися й залишити коментар, а просто для того, щоб перевірити, чи не стали самі черговим об'єктом наклепу та злісної розваги знайомих [1; 2].

Також помилкова інформація поширюється в разі видавання себе за іншу особу (impersonation). Переслідувач, використовуючи викрадений пароль, з акаунтів жертви й начебто від її персони розсилає негативну, жорстоку або неадекватну інформацію іншим

знайомим. Жертва відчуває сильне приниження при отриманні зворотного зв'язку й часто втрачає друзів. Крім того, переслідувач за допомогою пароля може змінювати персональний профіль жертви на веб-сайті, розміщувати там недоречну, образливу інформацію, розсилати загрозові або принижуючі повідомлення з електронної адреси жертви.

Розкриття секретів і шахрайство включає поширення в мережі особистої, секретної, конфіденційної інформації про жертву. Ця форма схожа на розкриття секретів у реальному житті, яке також супроводжується переживаннями сорому і страху бути відторгнутим з боку жертви й відрізняється лише кількістю можливих свідків.

Видалення з онлайн-спільнот – остракізм, може переживатися дитиною як соціальна смерть. Виключення може відбуватися в будь-яких захищених паролем середовищах або через видалення зі «списку друзів» (buddy list). Часто після виключення дитина вступає в інші групи (зокрема тематично присвячені помсті першій спільноті), і це дає змогу частково впоратися з переживаннями; безліч «спільників» наділяють дитину наснагою та підсилюють віру в можливість помститися за остракізм – самостійно або за допомогою членів нової групи. Важливість для дитини її визнання спільнотою експлуатується також при публікації відеозаписів фізичного насилля чи хуліганського нападу (video recording of assaults/happy slapping and hopping). Happy slapping – хуліганський напад на перехожого групою підлітків, під час якого один із хуліганів знімає те, що відбувається, на відеокамеру мобільного телефону. Для посилення почуття приниження в жертви переслідувачі викладають відеозапис нападу в Інтернет, де тисячі глядачів можуть дивитися й коментувати його [2].

Отже, основні мотиви цькування в Інтернеті – експлуатація значущості референтної для жертви спільноти (залучення безлічі свідків значно підсилює переживання сорому, страху, безпорадності й відкидання); безконтрольне поширення будь-якої (помилкової, ганебної, конфіденційної) інформації; провокація гіпертрофованого афективного зворотного зв'язку від жертви. Метою кібербулінгу є погіршення емоційного стану жертви та руйнування її соціальних відносин.

Особливостями кібербулінгу є наявність анонімності, безперервності, незліченних невидимих свідків, відсутність зворотного зв'язку й феномен розгальмовування. На відміну від традиційного цькування, де агресор відомий і його можна спробувати уникнути фізично, у кіберпросторі переслідувач часто анонімний. Жертва не знає, один переслідувач чи їх декілька; хлопчик це чи дівчинка; який його вік; чи знайомі вони тощо. Така

невизначеність посилює тривогу, жертва може починати фантазувати про могутність і силу агресора, а разом із цим про власну незахищеність і вразливість, спираючись на особистий минулий досвід, персональний переживання [8, с. 79]. Отже, кібербулінг стає особливо небезпечний для дітей і підлітків, що мають травматичний досвід або переживають депривацію всередині сім'ї.

Невизначеність підкріплюється безперервністю: цькування через Інтернет і мобільні телефони може не припинятися ні вдень, ні вночі. Одне опубліковане повідомлення може працювати як багаторазовий акт цькування, викликаючи все нові болючі для жертви коментарі, а жертва сама може перечитувати отриманий образливий або загрозовий текст і переживати ретравматизацію. Оскільки Інтернет виконує комунікативну функцію і є простором соціалізації, жертва може переживати ситуацію цькування як повну втрату можливостей для побудови стосунків, розвитку, соціалізації. На страх переслідування в дитини накладається страх позбавлення доступу до мережі.

У ситуації кібербулінгу переслідувач не бачить виразу обличчя жертви, не чує її інтонацій і не знає про її емоційні реакції: e-mail або миттєві повідомлення дають йому змогу дистанціюватися від них. Жертва також не може бачити переслідувача, уявляти його, інтерпретувати інтонації, що ускладнює для неї зчитування сенсу, вкладеного в послання переслідувача. Редукція емоційного складника в електронних листах, миттєві повідомлення призводять до сильного непорозуміння між учасниками комунікації і при цьому до його недооцінки. Отже, комунікація спотворюється в обидві сторони, при цьому учасники можуть про це не здогадуватися [9, с. 15–28].

Дозволена в Інтернеті анонімність змінює поведінку людей. Можливість бути прихованим призводить до феномена розгальмування (disinhibition): без загрози покарання й соціального несхвалення люди говорять і роблять речі, які б не стали говорити й робити відкрито, дозволяють собі набагато більше, ніж звикли у звичайному житті, де вони несуть відповідальність за свої вчинки та висловлювання. Ця анонімність – швидше ілюзія, ніж дійсність, проте, навіть будучи ідентифікованим, переслідувач може стверджувати, що хтось інший скористався його акаунтом, щоб здійснювати цькування, і намагатися ухилитися від покарання.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ми показали, як тенденція переміщення традиційних форм взаємодії у віртуальний простір трансформує способи організації ситуацій цькування. Можливість уникнути особистого контакту при агресивній взаємодії призводить до знеособлення учасників,

відчуття нереальності того, що відбувається в переслідувача, і до того, що переслідування стає ще більш жорстоким у своїй безмежності. Ми позначили низку відмінностей в спілкуванні в Інтернеті й у реальності. Однак серед користувачів рідко практикується аналіз того, що відбувається, немає виразної «системи безпеки» поведінки в Інтернеті й виразних етичних стандартів. І дуже важливо особливо для дитячої та підліткової аудиторії розвивати усвідомлене й ціннісне ставлення до своєї поведінки в Інтернеті і транслювати послідовну систему запобіжних заходів, щоб знизити ризик перетворення дитини на жертву або ініціатора кіберпереслідування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов А.А. Психологический анализ причин подросткового кибербуллинга. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskii-analiz-prichin-podrostkovogo-kiberbullinga> (дата звернення: 27.09.2020).
2. Десять форм кибербуллинга от kids.kaspersky.ru. URL: <http://stop-ugroza.ru/life/10-formkiberbullinga-ot-kids-kaspersky-ru/> (дата звернення: 24.09.2020).
3. Козонина А. Кибербуллинг: как устроена травля в интернете и почему с ней надо бороться. URL: <http://www.furfur.me/furfur/changes/changes/218033-bul> (дата звернення: 10.10.2020).
4. Макарова Е.А. Психологические особенности кибербуллинга как формы интернет-преступления. *Российский психологический журнал*. 2016. № 3. С. 293–311.
5. Найдьонова Л.А. Кибербуллинг або агресія в Інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. Київ, 2011. 34 с.
6. Найдьонова Л.А. Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 244 с.
7. Таранова Т.Н. Психолого-педагогическая характеристика буллинга в общеобразовательной школе. Научное сообщество студентов XXI столетия. *Гуманитарные науки : сборник статей по мат. XXVI Междунар. студ. науч.-практ. конф.* № 11 (25). URL: [http://sibac.info/archive/guman/11\(26\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/11(26).pdf) (дата звернення: 25.09.2020).
8. Фадеева М.В. Структура психологічної готовності вчителя до надання психологічної допомоги дитині – жертві кібербулінгу. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія «Педагогіка і психологія» : збірник статей*. Ялта : РВВ КГУ, 2013. № 39 (1). 316 с.
9. Хухлаева О.В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников. Москва : Академия, 2003. 110 с.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ БЕЗРОБІТТЯ

GENDER PECULIARITIES OF COPING BEHAVIOR OF AN INDIVIDUAL IN A SITUATION OF UNEMPLOYMENT

У статті розглядається проблема гендерних особливостей копінг-поведінки особистості в ситуації безробіття. Копінг-поведінку особистості визначено як індивідуальний спосіб вирішення складної життєвої ситуації, що залежить від трьох чинників: специфіки сприймання ситуації, особистісних і соціальних ресурсів. Це поняття об'єднує емоційні, когнітивні та поведінкові стратегії, використовувани індивідом для подолання вимог ситуації.

Проаналізовано низку сучасних зарубіжних і вітчизняних досліджень, спрямованих на вивчення гендерних відмінностей у виборі копінг-поведінки особистості.

На основі результатів емпіричного дослідження виявлено, що в обох групах респондентів (у чоловіків і жінок) кількісно переважає використання неадаптивних і відносно адаптивних стратегій. Серед неадаптивних копінг-стратегій найбільш поширеними в чоловіків є емоційні неадаптивні стратегії, а у жінок – когнітивні неадаптивні стратегії. Серед адаптивних копінгів чоловіки найчастіше використовують когнітивні та емоційні стратегії, а жінки – поведінкові. Отже, у жінок переважає такий вид копінг-поведінки, як «пошук соціальної підтримки», натомість у чоловіків вищі показники за шкалою «вирішення проблеми» й «уникнення проблеми».

Дослідження індивідуально-психологічних особливостей, а саме типів нервової системи й типів темпераменту, дало змогу встановити наявність взаємозв'язку між типами нервової системи та стресостійкістю особистості. Серед опитаних жінок встановлено домінування якостей екстраверсії, тоді як у чоловіків виразно домінує амбіверсія. Підтверджено, що ситуація безробіття однаково негативно відображається на емоційній сфері та психічному здоров'ї осіб у ситуації втрати роботи. Але жінкам притаманний вищий рівень екстраверсії, розхитаності нервової системи (нейротизму) та схильність казати неправду в тестуванні порівняно з чоловіками.

Ключові слова: копінг-поведінка, копінг-стратегії, безробіття, гендерні відмінності, жінки, чоловіки.

The article deals with the problem of gender peculiarities of coping behavior of an individual in a situation of unemployment. The person's coping behavior is defined as an individual way of solving a difficult life situation, which depends on three factors: the specifics of the situation perception, personal and social resources. This concept combines emotional, cognitive and behavioral strategies used by the individual to meet the requirements of the situation.

A number of modern foreign and domestic researches aimed at studying gender differences in the choice of coping behavior of the individual are analyzed.

Based on the results of the empirical study, it was found that in both groups of the respondents (men and women) the use of non-adaptive and relatively adaptive strategies is quantitatively predominant. Among the maladaptive coping strategies, men prefer the emotional ones, and women – the cognitive maladaptive strategies. Among the adaptive copings, men most often use the cognitive and emotional strategies, and women – the behavioral ones. Thus, women are dominated by the type of coping behavior known as "seeking social support", while men have higher rates on the scale of "problem solving" and "problem avoidance".

The study of the individual psychological characteristics, namely the types of nervous system and the types of temperament, allowed us to establish the relationship between the types of nervous system and stress resistance of the individual. Among the surveyed women, the dominance of extraversion qualities was established, while among men, ambiversion clearly dominates. It has been confirmed that the unemployment situation has an equally negative impact on the emotional sphere and mental health of people in a situation of the job loss. However, women have a higher level of extraversion, nervous system instability (neuroticism) and a tendency to lie in testing as compared to men.

Key words: coping behavior, coping strategies, unemployment, gender differences, women, men.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.19>

Гринчук О.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Умови становлення особистості на сучасному етапі розвитку держави щораз більше визначаються кризовими явищами суспільного, політичного, економічного характеру. Швидкі та вагомі соціальні зміни значно збільшують кількість потенційних чинників, небезпечних для психологічного здоров'я людини, одним із яких є безробіття, яке провокує розгубленість, депресію, страх, непотрібність, втрату сенсу життя, зміну соціального статусу, рівня життя

й соціальних зв'язків, збільшення неорганізованого часу, нерозуміння значення власної активності у вирішенні кризової ситуації. Така несприятлива життєва ситуація безробітного, що позначається на його психологічному самопочутті та благополуччі, змушує певним чином реагувати й долати страх, пристосовуватися до ситуації, шукати нові можливості та перспективи особистісного розвитку.

Але поряд із соціальною нестабільністю суспільства, особливостями ринку праці, які

висувають щораз жорсткіші вимоги до конкурентоспроможності, компетентності, професіоналізму, поведінки, життєвої активності безробітного на ринку, існують не менш важливі «маркери» ринкової специфіки, характерні XXI століттю, такі як гендерна нерівність, гендерні стереотипи й установки щодо професійної діяльності, гендерна професійна сегрегація та гендерна дискримінація [7]. Тому актуалізується проблема дослідження гендерних особливостей копінг-поведінки особистості в ситуації безробіття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Українська психологічна наука лише впродовж останніх десятиліть почала цікавитися тематикою безробіття, переважно досліджуючи такі питання: особистість безробітного (О. Киричук, В. Логвиненко, В. Рибалка, І. Шелест, О. Корчевна, В. Руднюк, С. Шароварська, С. Тарасюк, І. Давиденко та ін.); психологічні стани особистості в ситуації втрати роботи (Л. Костенко, А. Осницький, В. Чуйкова, В. Логінова, Г. Бойко, Л. Галаган, І. Хоржевська, Є. Ольховик, А. Дьомін); гендерні особливості безробітних (Є. Шепелева, О. Підгорна, О. Чуйко); копінг-поведінку особи в ситуації безробіття (Т. Гультяєва, Н. Оніщенко, О. Склень, Т. Ткачук, А. Мягких); гендерні особливості вибору копінг-стратегій безробітними (Є. Чехлатий, А. Баканова, О. Дзонець). Водночас у США та країнах Європи ця проблема досліджується дуже активно: починаючи від впливу безробіття на здоров'я й завершуючи розробками навчальних програм роботи з безробітними (В. Arnetz, J. Wasserman, P. Forster, M. Brenner, P. Lazarsfeld, D. Fryer, R. Payne, M. Jahoda, F. Paul та ін.)

Питання пристосування людини до складної життєвої ситуації – копіngu – вивчалось такими зарубіжними психологами, як Л. Мерфі, А. Маслоу, Р. Лазарус, С. Фолькман, С. Карвер, Н. Хаан, Х. Вебер, Г. Хайнес, А. Білінгз, Р. Моос, Н. Агазаде, С. Нартова-Бочавер, А. Налчаджян, К. Муздибаєв та ін. У вітчизняній психології різні аспекти копінг-поведінки особистості досліджували Г. Філіпчева, А. Ясинська, В. Шебанова, Г. Діденко, Н. Родина, О. Склень, Н. Городецька. На основі аналізу зарубіжних і вітчизняних підходів до дослідження поняття «копінг» у психології розглядаємо його як засоби управління стресовим фактором, які використовуює індивід для відповіді на сприйняту ним загрозу. Поняття об'єднує емоційні, когнітивні та поведінкові стратегії, використовувани індивідом для подолання вимог ситуації. Копінг-поведінка – це індивідуальний спосіб вирішення складної життєвої ситуації, що має високу значущість і пов'язаний зі внутрішніми можливостями особистості й умовами соціальної підтримки. Тобто копінг – це змінна, яка залежить від трьох чинників: специфіки сприй-

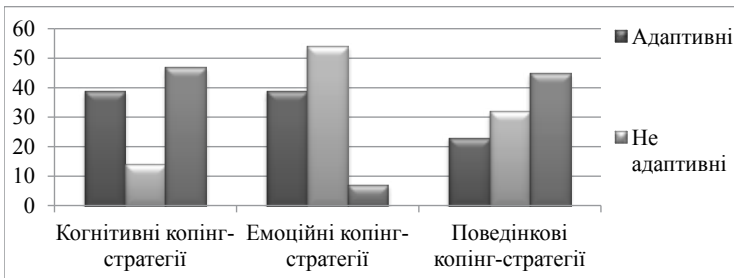
мання ситуації, особистісних і соціальних ресурсів. Копінг-поведінка є свідомою, цілеспрямованою, активною формою ефективної адаптації особистості до конкретних вимог стресової ситуації [4].

Низка сучасних наукових досліджень спрямована на вивчення гендерних відмінностей у виборі копінг-поведінки особистості. Зокрема, І. Seiffge-Krenke зазначає, що юнаки та дівчата по-різному оцінюють одні й ті ж стресові ситуації. Так, дівчата оцінюють їх як більш загрозливі й складні. І навіть після вирішення ситуації, продовжують думати про них. Вони частіше говорять про них із значущими людьми й намагаються вирішувати конфлікт із тією людиною, з якою він пов'язаний. Юнаки, навпаки, такої активності не демонструють, в ситуацію включаються несильно, намагаються впоратися зі стресом самотійно, легше й швидше забувають про проблему [3, с. 166].

С. Aldwin досліджувала особливості подолання стресу чоловіками та жінками середнього віку в різних ситуаціях. З'ясувала, що чоловіки проявляють хороші навички подолання робочих ситуацій, покладаючись переважно на побудову стратегій, спрямованих на міркування про проблему, поряд з цим у сімейних ситуаціях вони частіше є некомпетентними й уникають вирішення проблем із дітьми. Жінки виявились більш досвідченими в розв'язанні сімейних проблем. Вони менш кваліфіковані й більш схильні використовувати емоційно-орієнтовані стратегії в ділових ситуаціях [3, с. 168].

Результати досліджень А. Баканової свідчать, що у використанні копінг-стратегій когнітивної сфери жінки більшою мірою, ніж чоловіки, використовують такі стратегії, як «релігійність», «емоційне розвантаження» й «покірність/безнадійність». У поведінці ж чоловіків частіше зустрічаються стратегії «самоспостереження», «надання сенсу» та «придушення емоцій». Чоловіки і жінки однаковою мірою відчувають труднощі у використанні ефективних копінг-стратегій емоційної сфери, оскільки стратегії типу «придушення емоцій», «самозвинувачення» або «безнадійність» найбільш деструктивно позначаються на психологічному здоров'ї особистості. Жінки емоційніше реагують на кризові ситуації та суб'єктивно вище оцінюють силу своїх переживань, частіше вдаються до зовнішньої допомоги для їх розв'язання й довше сприймають ситуації як остаточно невирішені. Чоловіки, навпаки, у кризі намагаються контролювати свої емоції, спиратися у вирішенні проблеми на власні ресурси та більш рішуче справлятися з труднощами, які виникли, і не залишати їх на майбутнє [5].

Разом із тим низка дослідників акцентує увагу на необхідності врахування біологічних і соціокультурних чинників при вивченні відмінностей у виборі способів подолання стресу

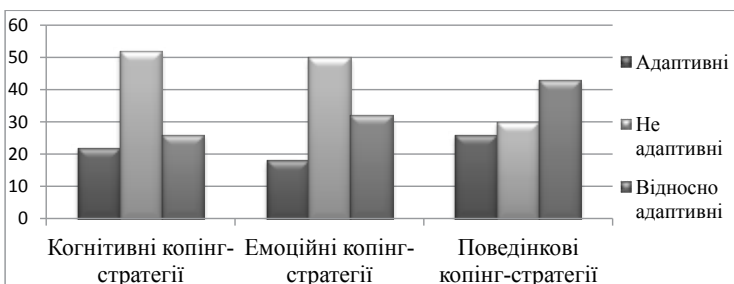
Рис. 1. Співвідношення адаптивних, неадаптивних і відносно адаптивних копінг-стратегій чоловіків у ситуації безробіття (у %)

між жінками та чоловіками. Згідно з еволюційною теорією, жінкам більш властиво пристосовуватися до важкої ситуації, оскільки фемініність характеризується високою пластичністю (адаптивність). Чоловіки ж виходять із ситуації, прагнучи знайти нове рішення, труднощі лише стимулюють їх до пошуку. Їм більшою мірою властиві такі якості, як спритність, кмітливість, винахідливість, що забезпечують виживання в складних умовах. Отже, більшість культур приписує їй заохочує такі особливості поведінки дівчинки (майбутньої жінки), як пасивність, концентрація на почуттях, прояв емоцій і прагнення розділити їх з іншими; й особливості поведінки хлопчика (майбутнього чоловіка) – прагнення бути активним, неемоційним, не проявляти слабкість [6].

Однак потребують більш детального вивчення гендерні особливості копінг-поведінки особистості в ситуації безробіття.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити гендерні особливості копінг-поведінки особи в ситуації безробіття.

Методи дослідження. Аналіз наукової літератури дав змогу виокремити основні прогностичні показники дослідження гендерних особливостей копінг-поведінки особистості в ситуації безробіття й підібрати психодіагностичний інструментарій: типи реагування особистості на складну, стресову ситуацію за основними сферами психічної діяльності – когнітивною, емоційною та поведінковою (методика «Психологічна діагностика копінг-механізмів (E. Neim); базові копінг-страте-

Рис. 2. Співвідношення адаптивних, неадаптивних і відносно адаптивних копінг-стратегій жінок у ситуації безробіття (у %)

гії особистості (методика «Індикатор копінг-стратегій» (Coping Strategy Indicator, CSI, Д. Амірхан, в адаптації Н. Сироти, В. Ялтонського); актуальний рівень стресу (методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації Т. Холмса й Р. Паре (Social Readjustment Rating Scale, SRRS) [2]; індивідуально-психологічні особливості осіб, що втратили роботу (методика «Тест-опитувальник Г. Айзенка – Eysenck Personality Inventory (EPI)»; типи акцентуації рис темпераменту (опитувальник Г. Шмішека «Діагностика типів акцентуації рис характеру і темпераменту» за К. Леонгардом). Для з'ясування статистичних відмінностей нами застосований U-критерій Манна-Вітні для непараметричних вибірок і коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 55 осіб, із них – 27 осіб чоловічої статі та 28 осіб жіночої статі, що зареєстровані в Заліщицькому районному центрі зайнятості з безробітними особами (Тернопільської області), середнього віку 25–45 р. (за періодизацією розвитку особистості Е. Еріксона) [1].

Результати дослідження типів реакцій особистості на складну, стресову ситуацію за основними сферами психічної діяльності демонструють, що когнітивні адаптивні стратегії використовують 39% чоловіків, когнітивні неадаптивні стратегії зафіксовано в 14% чоловіків, а когнітивні відносно адаптивні стратегії – у 47% чоловіків. Емоційні адаптивні копінг-стратегії застосовують 39% чоловіків, емоційні неадаптивні стратегії – 54% чоловіків, емоційні відносно адаптивні стратегії – 7% чоловіків. Використання поведінкових адаптивних копінг-стратегій притаманне 23% чоловіків, поведінкових неадаптивних стратегій – 32%, відносно адаптивних поведінкових стратегій – 45% чоловіків (рис. 1).

Серед жінок використання когнітивних адаптивних копінг-стратегій зафіксовано у 22%, когнітивних неадаптивних стратегій – у 52%, а когнітивних відносно адаптивних стратегій – у 26% жінок. Емоційні адаптивні стратегії застосовують 18% жінок, емоційні неадаптивні стратегії – 50%, емоційні відносно адаптивні стратегії – 32% жінок. Використання поведінкових адаптивних копінг-стратегій притаманне 26% жінок, поведінкових неадаптивних стратегій – 30%, а поведінкових відносно адаптивних – 44% жінок (рис. 2).

Найпоширенішими стратегіями когнітивної сфери в чоловіків стали: «надання сенсу» – 30%, «аналіз проблеми» – 19%, «власна цінність» – 11%, «відносність» – 11%, «релігійність» –

11%, «збереження самовладання» – 7%. У когнітивній сфері жінок переважають стратегії: «розгубленість» – 18%, «покірність» – 14%, «ігнорування» – 14%, «збереження самовладання» – 12%, «відносність» – 11% і «релігійність» – 11%.

В емоційній сфері опитаних чоловіків переважають стратегії: «оптимізм» – 37%, «придушення емоцій» – 19%, «пасивна кооперація» – 15%, «агресивність» – 11%, «самозвинувачення» – 7%; у жінок – «оптимізм» – 18%, «придушення емоцій» – 18%, «покірність» – 18%, «емоційна розрядка» – 14%, «пасивна кооперація» – 14%, «самозвинувачення» – 11%. Щодо поведінкових копінг-стратегій, то найбільш уживаними серед чоловіків виявилися: «компенсація» – 33%, «співробітництво» – 22%, «відступ» – 19%, «унікнення» – 11%, «відволікання» – 7%. Жінки ж найчастіше використовують «відступ» – 22%, «компенсацію» – 18%, «конструктивну активність» – 18%, «альтруїзм» – 18%, «унікнення», «відволікання» й «звернення» (відповідно кожна по 7%).

Отже, можемо відзначити, що в когнітивній сфері найбільш поширеною копінг-стратегією серед жінок є «розгубленість» – 18%, серед чоловіків – «надання сенсу» – 30%. У емоційній сфері найбільш поширеною виявилася стратегія «оптимізм». У чоловіків вона зафіксована на рівні 37%, у жінок – 18%. З таким же результатом у жінок проявляються стратегії «придушення емоцій» – 18% і «покірність» – 18%. У поведінковій сфері серед жінок найбільше поширення має стратегія «відступу» – 22%, у чоловіків стратегія «компенсація» – 33%.

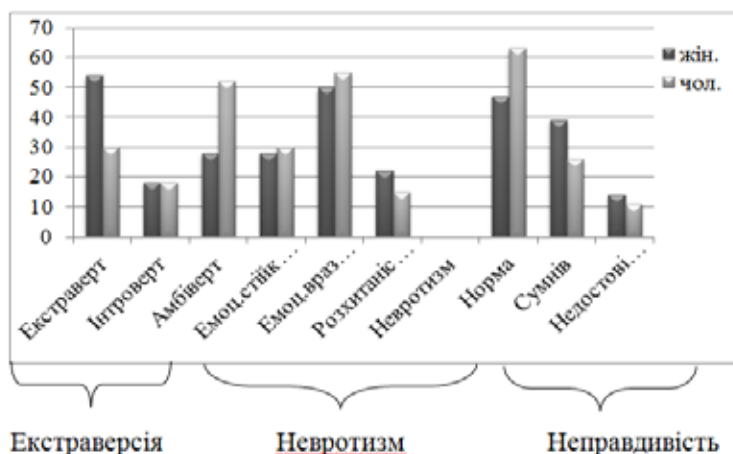
Згідно з даними, жінки статистично частіше за чоловіків використовують когнітивні копінг-стратегії – при $U=236,0$, $p=0,016$. Натомість статистичних відмінностей у вираженості емоційних і поведінкових копінгів між досліджуваними чоловічої та жіночої статі не виявлено ($U=355,5$, $p=0,700$ і $U=330,5$, $p=0,417$ відповідно).

Аналіз використовуваних особистістю активних/пасивних копінг-стратегій дав змогу виявити, що серед опитаних чоловіків переважають стратегії «вирішення проблем» (44%), «унікнення проблем» (41%) і «пошуку соціальної підтримки» (15%), а серед жінок провідними виявилися стратегії «пошуку соціальної підтримки» (46%), «вирішення проблем» (33%) та «унікнення проблем» (21%). Як бачимо, серед жінок домінує активна стратегія додання проблем, за якої особа використовує всі наявні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми. Серед опитаних безробітних чоловіків майже порівну виражені активна та пасивна стратегії подолання труднощів. Можемо припустити, що пасивні стратегії реагування на труднощі поглиблюватимуть ситуацію безробіття серед чоловіків.

Статистично значущих відмінностей між використовуваними чоловіками та жінками копінг-стратегіями не виявлено: шкала «вирішення проблем» – $U=354,0$, $p=0,685$; шкала «пошук соціальної підтримки» – $U=265,0$, $p=0,056$; шкала «унікнення проблем» – $U=351,5$, $p=0,655$. Можемо припустити, що за умов більшої вибірки статистичні відмінності за стратегією «пошук соціальної підтримки» ймовірно будуть виявлені, тобто жінки статистично значуще частіше, ніж чоловіки, використовують цю стратегію ($p=0,056$ при $p<0,05$).

Установлено також переважання «порогового (середнього) рівня опірності стресу» серед чоловіків (59%) і жінок (46%), це означає, що їхня стресостійкість знижуватиметься зі збільшенням стресових ситуацій у житті, а значна частина енергії й ресурсів витратиметься на боротьбу з негативними психологічними станами. Зовсім «низький рівень» стресостійкості притаманний 8% жінок і 4% чоловіків, на противагу «достатньо високому» та «високому рівням», які в сумі становлять 46% у жінок і 37% у чоловіків.

Дослідження індивідуально-психологічних особливостей, а саме типів нервової системи й типів темпераменту, у вибірці осіб у ситуації втрати роботи дало змогу встановити наявність взаємозв'язку між типами нервової системи та стресостійкістю особистості. Так, серед опитаних жінок виявлено домінування якостей екстраверсії – 53,5%, у чоловіків – 30,5%; тоді як у чоловіків виразно домінує амбіверсія – 52%, у жінок – 28%. Людям із цими типами нервової системи відповідають типи темпераменту холерик і сангвінік, що становить у групі чоловіків 63%, а у групі жінок 71%. Такі властивості нервової системи дають їм змогу легко переключатися з одного виду діяльності на інший, знижуючи тим самим актуальний рівень стресу. Тип нервової системи інтроверсія характерний 18% опитаних чоловіків і 18% жінок. Така нервова система відповідає типам темпераменту флегматик та меланхолік, що становить 37% серед чоловіків і 29% серед жінок у ситуації безробіття. Особам із такими властивостями притаманний низький рівень психічної активності, відповідно, і нижчий рівень опірності стресу. Їм важко змінювати види діяльності й пристосовуватися до нової соціальної ситуації. Такі люди, як правило, переживають проблеми всередині себе, а відтак є більш схильними до саморуйнування. За шкалою нейротизму безробітні чоловіки й жінки демонструють практично однакові результати: емоційна стійкість – 28% жінок і 30% чоловіків; емоційна вразливість – 50% жінок і 55% чоловіків; ознаки розхитаності нервової системи проявляються у 21% жінок і 15% чоловіків (рис. 3).

Рис. 3. Показники типів нервової системи в чоловіків і жінок у ситуації безробіття (у %)

Можемо стверджувати, що ситуація безробіття однаково негативно відображається на емоційній сфері та психічному здоров'ї осіб. Але жінки характеризуються вищим рівнем екстраверсії, розхитаності нервової системи (нейротизму) та схильністю казати неправду в тестуванні порівняно з чоловіками, однак статистичних відмінностей між типами нервової системи й темпераменту представниками різних статей не виявлено. Також установлений позитивний кореляційний зв'язок між невротизмом і пошуком соціальної підтримки ($r=0,472, p=0,001$) і негативний кореляційний зв'язок – між невротизмом та уникненням проблем ($r=0,350, p=0,009$).

Результати дослідження акцентуації рис характеру й темпераменту особистості показують, що домінуючими акцентуаціями в жінок виявилися: емоційність – 29%, гіпертимність – 25%, екзальтованість – 25%, циклотимність – 21%, збудливість – 21%, тривожність – 18%, застрягання – 14%, демонстративність – 14%, педантичність – 11%, дистимність – 7%.

Чоловікам характерна така вираженість акцентуацій: циклотимність – 26%, гіпер-

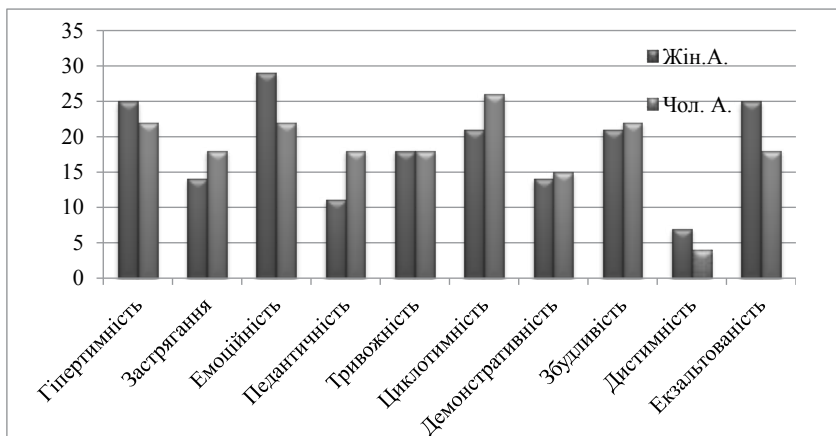
тимність – 22%, емоційність – 22%, збудливість – 22%, застрягання – 18%, педантичність – 18%, тривожність – 18%, екзальтованість – 18%, демонстративність – 15%, дистимність – 5% (рис. 4).

Дослідження підтвердило тезу, що кожен тип темпераменту має притаманні йому акцентуаційні риси характеру. Отже, представлені домінуючі акцентуації рис характеру тісно пов'язані з холеричним типом темпераменту, котрий переважає серед опитуваних, і, відповідно, становлять у жінок 53%, а в чоловіків – 48%.

Отже, можемо підсумувати, що гіпертимність більше виражена в жінок, аніж у чоловіків, так само як

й емоційність та екзальтованість. Натомість циклотимність, застрягання, педантичність і демонстративність більше виражені в чоловіків. Статистичні відмінності між чоловіками та жінками виявлено за такими акцентуаціями характеру: застрягання ($U=197,5, p=0,002$), педантичність ($U=247,5, p=0,027$) і збудливість ($U=224,0, p=0,009$), за іншими акцентуаціями статистично значущих відмінностей не виявлено ($p>0,05$).

Результати проведеного дослідження дають змогу твердити, що в жінок переважає такий вид копінг-поведінки, як «пошук соціальної підтримки», для якого характерна концентрація на емоціях і їх активне вираження, заперечення, звернення до віри, поведінковий відхід від проблеми, натомість у чоловіків вищі показники за шкалою «вирішення проблеми», якій характерне придушення конкуруючої діяльності, позитивне переформулювання та особистісне зростання, сміх, невідволікання на інші види активності й ігнорування інших речей, щоб активніше справлятися зі складною ситуацією. Аналіз копінг-стратегій поведінки безробітних у ситуації втрати роботи засвідчив, що індивідуально-психологічні особливості особистості (стресостійкість, адаптивність, тип темпераменту, акцентуації рис темпераменту і характеру) відіграють провідну роль у сприйманні безробітними ситуації втрати роботи. Також варто відзначити, що ситуація безробіття сприймається людьми середнього віку як природна та обов'язково минула, на підтвердження чого вони використовують фрази на кшталт: «зараз такий час» або «сьогодні й так більшість без роботи».

Рис. 4. Показники типів акцентуацій характеру чоловіків та жінок у ситуації безробіття (у %)

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз результатів емпіричного дослідження гендерних особливостей копінг-поведінки осіб у ситуації безробіття дав змогу зробити такі висновки: жінки переважно орієнтовані не стільки на психологічне подолання важкої життєвої ситуації, скільки на пристосування до неї. Їхню поведінку в стані стресу можна охарактеризувати як пасивну, орієнтовану на виживання та пошук соціальної підтримки. Копінг-стратегії чоловіків базуються на незалежних та активних діях, емоційній стійкості й самоефективності, що характеризує стратегії вирішення проблем і пошуку шляхів подолання труднощів. В обох групах респондентів (і в чоловіків, і в жінок) кількісно переважає використання неадаптивних і відносно адаптивних стратегій порівняно з адаптивними. Серед неадаптивних копінг-стратегій найбільш поширеними в чоловіків є емоційні неадаптивні стратегії, а в жінок – когнітивні неадаптивні стратегії. Серед адаптивних копінгів чоловіки найчастіше використовують когнітивні та емоційні стратегії, а жінки – поведінкові. У жінок кількісно домінує тип нервової системи екстраверсія, у чоловіків – амбіверсія. При цьому чоловікам притаманний середній рівень опірності стресу, а жінкам – високий і середній рівні опірності. Відповідно, з цими рівнями опірності стресу співвідносяться холеричний і сангвіністичний типи темпераменту. Отже, жінкам притаманний вищий рівень екстраверсії, розхитаності нервової системи (нейротизму) та схильність казати неправду в тестуванні порівняно з чоловіками. Аналіз акцентуацій рис темпераменту й характеру засвідчив, що гіпертимність більше виражена у жінок, аніж у чоловіків, так само як й емоційність та екзальтованість. Натомість циклотимність, застрягання, педантичність і демонстративність більше виражені в чоловіків.

Перспективами подальшого дослідження є вивчення психологічних чинників безробіття в чоловіків і жінок, розробка й апробація психологічних програм оптимізації та корекції копінг-поведінки осіб у ситуації безробіття, шляхів подолання безробіття, інформаційного та психологічного супроводу безробітних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Величенко І.І. Гендерні особливості вибору копінг-стратегій безробітними : кваліфікаційна робота на здобуття ОР «Магістр» : 053 «Психологія» / науковий керівник О.І. Гринчук. Івано-Франківськ, 2018. 117 с.
2. Злишков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. *Педагогічна думка*. Київ, 2016. 219 с.
3. Ламаш І.В. Гендерні дослідження професійної діяльності у зарубіжній психології. *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології* : збірник наукових праць. Харків, 2011. Вип. 23–24. С. 166–170.
4. Психология совладающего поведения : материалы II Междунар. науч.-практ. конф., Кострома, 23–25 сент. 2010 г. : в 2 т. / отв. ред.: Т. Крюкова, М. Сапоровская, С. Хазова. Кострома : КГУ им. Н. Некрасова, 2010. Т. 1. 297 с.
5. Ткачук Т.А., Мягих А.А. Гендерні особливості копінг-поведінки. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 259–260.
6. Гендер у психологічних і соціологічних дослідженнях : навчальний посібник / Л.О. Шевченко, Ю.Б. Кобікова та ін. Київ, 2015. 148 с.
7. Чуйко О., Левкун Г. Психологічні особливості самореалізації жінок у ситуації безробіття. *Збірник наукових праць. Серія «Психологія»*. Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. Вип. 24. С. 76–86.

ПОНЯТТЯ СТРЕСУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ В МЕЖАХ РІЗНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

THE CONCEPT OF STRESS AND PSYCHOLOGICAL RESISTANCE WITHIN THE LIMITS OF DIFFERENT THEORETICAL APPROACHES

В сучасному суспільстві посилюється вплив на особистість різноманітних стрес-факторів, таких як прискорений темп життя мегаполісів, збільшення об'ємів та якостей отриманої інформації, зміни в соціальному житті, погіршення екологічних умов. Для сучасної епохи характерним є постійне зростання навантаження на психіку та нервову систему людини. Економічна криза, падіння рівня життя, зростання цін, нестабільність у політичній ситуації тощо призводять до зростання соціальної напруги. Сучасна людина живе в стані постійного впливу стресу на її організм.

Певною проблемою є те що, стрес невідповідно відокремлюють від таких понять, як «напруга», «тиск», «вимоги» та «стресори». Інколи поняття стресу може використовуватись як синонім особливого тиску, що веде до точки зору, згідно з якою стрес може бути позитивним.

Неоднозначність трактування поняття «стрес», навантаження його медико-біологічними та односторонніми психологічними уявленнями привели до того, що деякі автори, особливо вітчизняних робіт, віддають перевагу поняттю «психічна напруженість». Психологічний стрес як особливий психічний стан є своєрідною формою відображення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, в якій він перебуває.

Численні зарубіжні та вітчизняні наукові дослідження демонструють негативний вплив стресу на здоров'я людини XXI століття. У зв'язку з цим постає нагальна проблема збереження здоров'я нації. Людина зі стійкою психікою якісно виконує свої соціальні ролі, здійснює свій громадський та професійний внесок у суспільство, постійно вдосконалює саму себе та гармонізує свою взаємодію із зовнішнім світом. Однак для того, щоб розглядати вплив стресу на організм людини, потрібно спочатку розглянути психологічну стійкість людини в різних теоретичних підходах.

У статті розглянуто основні термінологічні поняття психологічної стійкості, які були визначені як проблеми психологічної адаптації людини, емоційної стійкості, особлива взаємодія компонентів психічної діяльності, а саме емоційних.

Ключові слова: стрес, психологічна стійкість до стресу, стресостійкість, індивіду-

ально особистісні та суб'єктивні фактори стресостійкості.

In modern society, the impact on the personality of various stressors is increasing, namely: the accelerated pace of life of megacities, increasing the volume and quality of information received, changes in social life, deteriorating environmental conditions and the impact of many other stressors. The modern era is characterized by a constant increase in the load on the human psyche and nervous system. The economic crisis, falling living standards, rising prices, instability in the political situation, and more, are leading to rising social tensions.

Modern people live in a state of constant stress on her body.

A certain problem is that stress is unjustifiably separated from such concepts as "tension", "pressure", "requirements" and "stressors". Sometimes the term "stress" can be used as a synonym for a special kind of pressure, which leads to the view that stress can be positive.

The ambiguity of the interpretation of the concept of "stress", the burden of its medical-biological and one-sided psychological ideas, has led to the fact that some authors, especially domestic works, prefer the concept – "mental tension".

Psychological stress as a special mental state is a kind of reflection of the subject of a complex, extreme situation in which he is.

Numerous foreign and domestic scientific studies show the negative impact of stress on human health in the twenty-first century. This raises the urgent problem of preserving the health of the nation. A person with a stable psyche performs his social roles well, makes his social and professional contribution to society, constantly improves himself and harmonizes his interaction with the outside world.

But in order to consider the impact of stress on the human body, we must first consider the psychological stability of man in different theoretical approaches.

In the offered article the basic terminological concepts of psychological stability which have been defined as a problem of psychological adaptation of the person, emotional stability, special interaction of components of mental activity, namely emotional, etc. are considered.

Key words: stress, psychological resistance to stress, stress resistance, individual personal and subjective factors of stress resistance.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.20>

Кравцов Д.Р.

аспірант

Харківський національний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. В сучасному світі на психіку людини впливають надсильні стресори (соціальні, природні, побутові). Це стосується не лише низки стресових потрясінь, таких як військові конфлікти, землетруси, екологічні катастрофи, але й менш виражених стресових подій, які проникають у сучасне життя й потребують від людини навичок подолання можливих негативних наслідків, тому

вивчення стійкості особистості щодо впливу стресових факторів є надзвичайно актуальним.

Стрес (англ. "stress" – «напруга») – це стан напруги, тобто сукупність захисних фізіологічних реакцій, що наступають в організмі тварин і людей у відповідь на вплив різних несприятливих факторів (стресорів), зокрема холоду, голодування, психічних і фізичних травм, опромінення, крововтрати, інфекцій.

Проблемам вивчення стресу та стресостійкості у науковій літературі присвячено значну кількість робіт. Інтенсивні дослідження розпочалися після публікації робіт Г. Сельє у 50-х р. ХХ століття, в яких основна увага була приділена фізіологічним змінам в організмі під дією стресорів. Л. Кітаєв-Смик зазначає, що вже у 1983 р. бібліотека Національного інституту стресу налічувала більше 150 тисяч публікацій з цієї теми [5]. Проблема стресу вивчалася в рамках загальної, інженерної психології і психології праці, психології спорту, соціальної та етнопсихології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній науці для опису здатності особистості зберігати адекватність психологічного стану та ефективності діяльності в екстремальних умовах науковці використовують такі терміни, як «психічна стійкість» (М. Сікач), «психологічна стійкість» (В. Аршинова, С. Шувалова), «стресостійкість» (О. Ахвердова, І. Боев), «нервово-психічна стійкість» (П. Дорогів), «професійно-психологічна стійкість» (Є. Василенко).

В основі всіх вищезазначених термінів лежать загальні положення про те, що передбачає стресостійкість, а саме здатність підтримувати оптимальну працездатність та ефективність у напружених емоційних ситуаціях; здатність особистості зберігати оптимальний психічний стан під впливом негативних чинників.

Стресостійкість розглядається як якість особистості, що характеризується вмінням протистояти стресовим факторам у певний період часу, доки людина не знайде шляхи опанування стресом. Стресостійкість забезпечує ефективність діяльності та сприяє забезпеченню здоров'я особистості.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що стресостійкість розглядається як проблема психологічної адаптації людини (Ю. Александровський), емоційної стійкості (Е. Мілерян). Деякі науковці вважають основою стресостійкості саморегуляцію особистості (О. Конопкін, Р. Сігаєва). Н. Хаан до стресостійкості відносить копінг-механізми та механізми психологічного захисту. Б. Варданян визначає стресостійкість як особливу взаємодію компонентів психічної діяльності, а саме емоційних. Науковці зазначають, що стресостійкість відображає здатність особистості успішно здійснювати необхідну життєдіяльність у складних психологічних умовах, які склались.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення теоретичного аналізу понять стресу, стресостійкості та психологічної стійкості особистості в межах різних теоретичних підходів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стрес у житті людини відіграє важливу роль. Навіть у стані повного спокою людина переживає стрес, який пов'язаний з приємними або неприємними почуттями,

тому одним з важливих етапів в житті людини є вміння формувати особистісну стійкість до стресових ситуацій. Людині потрібно розуміти, що таке стрес, що до нього приводить, до чого може привести сам стрес.

Стрес у перекладі з англійської означає напругу. В наукових дослідженнях цей термін використовується із 1936 р., а започаткував його видатний канадський фізіолог Г. Сельє, який розробив загальну концепцію стресу як пристосувальної реакції організму на вплив екстремальних чинників (стресогенів). Звичайна популярність як самої концепції, так і її ведучого поняття пояснюється тим, що за її допомогою легко знаходять пояснення багато явищ у звичайному, повсякденному житті, зокрема реакції на виникаючі труднощі, конфліктні ситуації, несподівані події. За класичним визначенням Г. Сельє, «стрес є неспецифічною відповіддю організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу, і ця відповідь є напругою організму, спрямованою на подолання виникаючих труднощів і пристосування до збільшених вимог» [6].

Дж. Еверіл та С. Селс вважають сутністю стресової ситуації втрату контролю, тобто відсутність адекватної реакції індивідуума.

Ю. Савенко називає психічним стресом стан, у якому особистість виявляється в умовах, що перешкоджають її самоактивізації [3].

Список цих визначень стресу можна було би продовжувати, але головна тенденція в освоєнні психологією цього поняття полягає у визнанні неспецифічності ситуацій, що породжують стрес. Не будь-яка вимога середовища викликає стрес, а лише та, відповідь на яку є неспецифічною реакцією у внутрішньому середовищі організму, яка оцінюється як загрозна, що порушує адаптацію, контроль та перешкоджає самоактуалізації [1].

Різновиди стресу в узагальненому вигляді є такими: фізіологічний, інформаційний, психологічний, гострий, хронічний [9]. Крім того, останнім часом виділяють особливий вид стресу, а саме менеджерський [8].

Виділяють три стадії розвитку стресу, такі як зростання напруги (мобілізація); внутрішній стрес (дезаптація); виснаження, спад внутрішньої активності (дезорганізація) [9].

В умовах стресу у людини активізуються три основних типи адаптаційних механізмів, що забезпечують нормальне функціонування організму, а саме фізіологічні, біохімічні та психологічні.

Аналізу механізмів дій стресу на біологічному рівні дослідники приділяли надзвичайно велику увагу [1]. Встановлено, що людина здатна формувати стійку стресову напругу, а за її допомогою може здійснювати боротьбу зі стресом, досягаючи позитивного результату, що пов'язано зі здатністю вищих відді-

лів головного мозку підтримувати активність симпато-адреналової системи, вираженням її стимулювальних впливів на систему «гіпофіз – кора наднирок», функціональними можливостями останньої та іншими факторами. Низькі функціональні можливості структур мозку, що запускають симпато-адреналову та гіпофізарно-надниркову системи, а також слабкість самих цих систем обмежують стресову реакцію, призводять до швидкого виснаження організму в пошуках шляхів уникнення небезпеки і, відповідно, розвитку важких розладів та захворювань.

Вивчення феномена стресостійкості також відображає всю різноманітність концептуальних основ наукових досліджень та, відповідно, визначень цього поняття. Так, в одних наукових роботах стресостійкість представляється як проблема бар'єра психічної адаптації людини, в інших – як емоційна стійкість і здатність контролю емоцій [11]. Низка дослідників основою стресостійкості вважає здатність витримувати великі навантаження та успішно вирішувати завдання в екстремальних ситуаціях, саморегуляцію людини, яка складається з певних ланцюгів і є стилістично досить різноманітною [17].

Стресостійкість – це системна динамічна характеристика, що визначає здатність людини протистояти стресорному впливу або справлятися з багатьма стресогенними ситуаціями, активно перетворюючи їх або пристосовуючись до них без шкоди для свого здоров'я, як виконувати діяльність [15].

Індивідуальна стійкість до стресу обумовлена певним симптомокомплексом особистісних властивостей, що визначають особливості індивідуальних способів подолання стресових ситуацій на основі їх суб'єктивного образу [2]. З позицій когнітивно-трансактного підходу до аналізу психологічного стресу багатовимірною оцінкою стресостійкості має включати комплекс когнітивно-афективних оцінок стресової ситуації та доступних ресурсів щодо її подолання [14]. Під ресурсами розуміються внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості у стресогенних ситуаціях; це емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресогенних життєвих ситуацій. Ресурси людини як індивіда, суб'єкта, особи та ініціативності – це засоби (інструменти), які використовуються ним для трансформації відношень зі стресогенною ситуацією.

В контексті ресурсної теорії стресу для збереження стрес-резистентності важливим є накопичення («консервація») ресурсів до того часу, коли виникне стрес-ситуація або дія окремого стресора [16]. Стратегія накопичення ресурсів являє собою деякий антиципаторний копінг. Часто антиципаторний копінг

є ключем для розуміння відповідних стрес-реакцій і стратегій подолаючої поведінки. Центральний принцип «консервації» ресурсів (COR-теорія) полягає в тому, що люди прагнуть отримати, зберегти й захистити те, що цінне для них, і намагаються використовувати свої ресурси найкращим способом. Другим принципом «консервації» ресурсів є те, що люди прагнуть інвестувати (вкласти) свої зусилля в накопичення власних ресурсів для захисту їх від втрат, вони прагнуть відновлювати втрачені ресурси й набувати нових ресурсів для підвищення впевненості в майбутньому (екзистенціальної надійності).

В COR-теорії С. Хобфолла втрата ресурсів розглядається як первинний механізм, що веде до стресових реакцій. Водночас відбувається втрата ресурсу, інші ресурси покликані обмежити інструментальний, психологічний і соціальний вплив подій, що розгортаються. Втрата внутрішніх («душевних») і зовнішніх (соціальних) ресурсів обов'язково приводить до втрати суб'єктивного благополуччя й переживається як стан психологічного стресу [9].

Аналіз літератури показує, що до особистісних ресурсів стресостійкості дослідники відносять інтернальний локус-контроль та пов'язані з ним конструкти типу впевненості в собі й самоефективності, сильної Я-концепції.

Згідно з науковим дослідженням Е. Старченкова, до особистісних ресурсів подолання синдрому вигорання як негативного наслідку професійних та екзистенціальних стресів належать такі особистісні риси, як соціальна сміливість, відповідальність, наполегливість, висока нормативність поведінки, радикалізм, висока мотивація досягнення [12].

С. Хобфолл відзначає, що, незважаючи на численність досліджень, що пов'язують особистісні та соціальні ресурси зі стресостійкістю, їх результати не розкривають повною мірою механізми подолання стресу [9]. Це пов'язане з тим, що для вивчення цього питання необхідно використовувати динамічні моделі взаємодії персональних характеристик і стресостійкості, оскільки статичні моделі не враховують того, що ресурси самі по собі змінюються під впливом стресових обставин.

Каньятци та Норріс у 1993 р. емпіричним шляхом довели, що соціальні ресурси людей часто зменшуються, коли вони піддані впливу стресу. Баумейстер, Братславські, Муравйов і Тік отримали аналогічні дані про те, що навіть особистісні, когнітивні ресурси можуть зменшуватися під впливом стресу, оскільки стресова ситуація підриває віру у власні сили, наприклад віру у власну компетентність [16]. В контексті стресостійкості віра як психологічна категорія розглядається як найважливіша й «динамізує» особистісний ресурс. Можливо, стресова ситуація кидає виклик

енергії та мотиву, які необхідні для того, щоб задіяти цей ресурс у подоланні стрес-ситуації. Концепція «консервації» ресурсів С. Хобфолла і запропонований на її основі методологічний підхід до оцінювання особистісного потенціалу стресостійкості являє собою динамічну модель вивчення взаємодії особистості та середовища [9].

Збереження або підвищення стресостійкості особистості пов'язане з пошуком ресурсів, які допомагають особистості в подоланні стресових ситуацій. Розглянемо детальніше, що розуміють під психологічними ресурсами особистості і якими ресурсами має володіти людина для ефективного подолання стресу. Поняття ресурсів як психологічної категорії розроблено недостатньо.

Л. Куликов під ресурсами стресостійкості особистості розуміє індивідуальні властивості й здібності, що зумовлюють психологічну стійкість у стресогенних ситуаціях [10].

До компонентів стресостійкості належать здатність прогнозувати розвиток життєвих ситуацій, отже, уникати стрессорного впливу; здатність контролювати емоції, розвинені вольові якості особистості (здатність діяти в напрямі поставлених цілей і завдань, мобілізувати психіку в екстремально-ситуативних обставинах); володіння навичками саморегуляції; здатність витримувати більш тривалу й сильну, ніж у звичних умовах, напругу (емоційну, вольову, фізичну); здатність витримувати пікові навантаження в екстремальних умовах; активність у перетворенні стресової ситуації; досвід вирішення стресових ситуацій і володіння ефективними способами їх подолання; здатність до повноцінної самореалізації, особистісного зростання зі своєчасним та адекватним вирішенням внутрішньо особистісних конфліктів; задоволеність самореалізацією [13].

До найбільш вивчених сьогодні особистісних ресурсів подолання стресу належать активна мотивація подолання, ставлення до стресів як можливості придбання особистого досвіду й можливості особистісного росту; сила Я-концепції, самоповага, самооцінка, власна значущість, самодостатність; активна життєва установка (чим активнішим є ставлення до життя, тим більшою є психологічна стійкість у стресових ситуаціях); позитивність і раціональність мислення; емоційно-вольові якості; фізичні ресурси (стан здоров'я та ставлення до нього як до цінності) [3].

До інформаційних та інструментальних ресурсів належать здатність контролювати ситуацію (ступінь її впливу на людину оцінюється адекватно); інструментальні технології для досягнення бажаних цілей (майстерність, компетентність, технології освоєння нових знань і навичок); готовність до самозміни, інтерактивні техніки зміни себе й стресогенної

ситуації, активність по перетворення ситуації взаємодії особистості і стрес-ситуації; здатність до когнітивної структуризації та осмислення ситуації; матеріальні ресурси, тобто високий рівень матеріального доходу й матеріальних умов (що дають змогу відновлювати первинні фізіологічні потреби), безпеку життя, стабільність оплати праці, хороші гігієнічні фактори праці та життєдіяльності [9].

З позицій когнітивно-поведінкового підходу подолання розглядається більш широко, а саме як сукупність когнітивних і поведінкових зусиль, що витрачаються індивідом для ослаблення стресу або як стабілізуючий фактор, який може допомогти людям підтримувати психосоціальну адаптацію протягом періодів стресу [14]. У зв'язку з цим в аспекті когнітивно-поведінкового підходу репертуар конструктивних моделей подолання стресової поведінки може розглядатися як ключовий ресурс стресостійкості особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

У запропонованому матеріалі нами було розглянуто поняття стресу та історію його виникнення. Також розглянуто теоретичні напрями дослідження адаптації особистості до впливу стрес-факторів.

Підбиваючи підсумок викладеного матеріалу, можемо визначити, що теоретичний аналіз щодо проблеми стресостійкості особистості – це значна кількість структурних компонентів особистості, яка може виступати в ролі факторів, що впливають на стійкість людини до психологічного стресу. Вивчення стресостійкості визначає стильові характеристики кожної людини, які дають змогу розширити наші уявлення щодо суб'єктивних аспектів особистості.

Також визначено, що стресостійкість розглядається як якість особистості, що характеризується вмінням протистояти стресовим факторам у певний період часу, доки людина не знайде шляхи опанування стресом. Стресостійкість забезпечує ефективність діяльності та сприяє забезпеченню здоров'я особистості. Психологічну стійкість визначають як психологічну властивість особистості, яка вимірюється порогом психічного реагування на складні життєві ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бенеш Г. Психологія: dtv-Atlas : довідник. Київ : Знання-Прес, 2007. 510 с.
2. Бодров В. Психологические исследования проблемы профессионализации личности. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала. Москва : Институт психологии АН СССР, 1991. 293 с.
3. Гаврілець І. Психофізіологія людини в екстремальних ситуаціях : навчальний посібник. Київ : ЗАТ «Віпол», 2006. 188 с.
4. Ермолаев О. Математическая статистика для психологов. Москва : Флинта, 2003. 336 с.

5. Китаев-Смык Л. Психология стресса. Москва : Наука, 1983. 368 с.
6. Коган Б. Стрес и адаптация. Москва : Знание, 1980. 405 с.
7. Корольчук В. Стресостійкість і адаптивний потенціал особистості в стресогенних умовах. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2010_82_1/korolchuk.pdf.
8. Леонова А. Основные подходы к изучению профессионального стресса. *Вестник МГУ. Серия 14. Психология*. 2000. № 3. 21 с.
9. Максименко С. Общая психология. Москва : Рефл-бук, 2000. 528 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 478 с.
11. Мигаль Г. Стресостійкість людини-оператора. Методи підвищення стресостійкості. *Вісник Національного аерокосмічного університету ім. Н.Є. Жуковського «ХАІ»*. С. 248–252.
12. Межличностное восприятие в группе / под ред. Г. Андреевой, А. Донцова. Москва, 2010. 261 с.
13. Немов Р. Общая психология. Москва : Владос, 2003. 396 с.
14. Першина Л. Общая психология. Москва : Академический Проект, 2004. 447 с.
15. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / под ред. Г. Никифорова. Санкт-Петербург : изд-во Санкт-Петербургского университета, 1991. 151 с.
16. Теория стресса и психофизиологические исследования. Эмоциональный стресс. Москва : Наука, 2003. 208 с.
17. Щербатых Ю. Психология стресса и методы коррекции. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 256 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ ЕМПАТІЇ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ПРОЩЕННЯ

PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EMPATHY AND TENDENCY TO FORGIVENESS

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження особливостей зв'язку емпатії зі схильністю до прощення на українській вибірці із 224 осіб (116 жінок і 108 чоловіків), серед яких було 132 студенти віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, та 92 студенти віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту. Концепт «емпатія» розглянуто як багаторівневий феномен, у якому закладено сукупність мотиваційно-ціннісних, емоційних, раціональних і поведінкових компонентів, прояв яких визначає розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи у формі співпереживання. Проаналізовано особливості емпатії як процесу, властивості та стану. Концепт «прощення» розглянуто як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів більш нейтральними і, нарешті, позитивними, такими як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника та припиненням його засудження. Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок схильності до прощення з особистісною емпатією. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, здатні здебільшого на основі співпереживань, співчуття поставити себе на місце партнера; характеризуються легкістю, рухливістю й гнучкістю емоцій; здатні до наслідування. Встановлено позитивний значущий кореляційний зв'язок схильності до прощення з емоційним каналом емпатії. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, здебільшого здатні брати участь у житті інших людей, зрозуміти внутрішній світ іншої людини, прогнозувати її поведінку. Виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки схильності до прощення з раціональним та інтуїтивним каналами емпатії. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються розвинутою здатністю зрозуміти поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються розвинутою комунікативною властивістю, що дає змогу створювати атмосферу відкритості, довіри, задушевності.

Ключові слова: емпатія, схильність до прощення, емоційний канал емпатії, інтуїтивний канал емпатії, раціональний канал

емпатії, проникаюча здатність в емпатії, ідентифікація.

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between empathy and the tendency to forgive in the Ukrainian sample of 224 people (116 women and 108 men): 132 students aged 19 to 23 who receive their first higher education and 92 students aged 24 to 45 years old, receiving a second higher education. The concept of empathy is considered as a multilevel phenomenon, which includes a set of motivational-value, emotional, rational and behavioral components, the manifestation of which determines the understanding of relationships, feelings, mental states of another person in the form of sympathy. Peculiarities of empathy as a process, property and state are analyzed. The concept of forgiveness is seen as a process of a person's conscious rejection of resentment, anger, hatred, indignation, sadness caused by the unfair treatment of others, and the replacement of negative feelings with more neutral and, finally, positive, such as compassion, pity, accompanied by positive thoughts about the offender and the termination of his conviction. There is a direct significant correlation between the propensity to forgive and personal empathy. Persons who are more prone to forgiveness are able to put themselves in the place of a partner more on the basis of empathy, compassion; characterized by lightness, mobility and flexibility of emotions; capable of imitation. A positive significant correlation between the propensity to forgive and the emotional channel of empathy has been established. Individuals who are more prone to forgiveness are more able to take part in other people's lives, to understand the inner world of another person, to predict their behavior. Positive significant correlations between the propensity to forgive and rational and intuitive channels of empathy have been identified. Individuals who are more prone to forgiveness are characterized by a developed ability to understand the behavior of partners, to act in conditions of lack of initial information about them, based on experience. Individuals who are more prone to forgiveness are characterized by a developed communicative nature of man, which allows you to create an atmosphere of openness, trust, sincerity.

Key words: empathy, tendency to forgiveness, emotional channel of empathy, intuitive channel of empathy, rational channel of empathy, penetrating ability in empathy, identification.

УДК 159.9.072: 316.62

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.21>

Кравчук С.Л.

к.психол.н., доцент,
старший науковий співробітник
лабораторії психології спілкування
Інститут соціальної та політичної
психології

Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Вивчення особистісної емпатії особистості є однією з актуальних та важливих проблем сучасної психології. Особистісна емпатія є особливо важливою в ситуаціях, які вимагають розуміння емоційних проявів та управління ними у внутрішньому й міжособистісному аспектах.

В складних умовах сьогодення загострилася потреба в розвитку потенціалу особистісної емпатії особистості, оскільки визначений певний рівень розумового розвитку не завжди є запорукою досягнення успіхів в житті.

Саме особистісна емпатія є однією з важливих складових частин у досягненні успіху

особистості в різних сферах життєдіяльності. Особистісна емпатія зумовлює міжособистісну взаємодію, розвиток здібностей, здатність особистості вільно орієнтуватися в соціальному просторі, досягнення успіхів у кар'єрному зростанні та самореалізації.

Особистісна емпатія забезпечує правильне розуміння емоційних реакцій оточуючих людей, дає можливість особистості пізнавати себе, зумовлює уміння емоційно адекватно реагувати на певні життєві ситуації. Якщо особистість вміє розуміти емоційні переживання оточуючих людей, то їй легше вирішувати життєві проблеми та міжособистісні конфлікти.

Співучасть партнерів по спілкуванню у проблемах один одного, можливість і прагнення розділити з іншою людиною духовне й практичне буття становлять головний зміст спілкування.

Спілкування багато в чому забезпечується емпатією, яка сприяє проявам співчуття, співпереживання, відіграє велику роль у встановленні та підтримці інтимно-особистісних відносин між людьми.

Постановка завдання. Метою статті є емпіричне встановлення особливостей зв'язку емпатії та схильності до прощення особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що проблема емпатії недостатньо досліджена, привертає увагу багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Поняття «емпатія» було введено у психологію Е. Тітченером [3, с. 149], який переклав словом «емпатія» слово «вчування» Т. Ліппса. Т. Ліппс розглядав емпатію як вчування [8, с. 56]. На думку дослідника, емпатію слід розуміти як сприйняття естетичного об'єкта, це одночасно акт насолоди й пізнання, відчуження об'єкта через проєкцію своїх почуттів та ідентифікацію з ним [8, с. 112].

Цікаво, що З. Фрейду належить одне з перших визначень емпатії. Згідно із З. Фрейдом, емпатією є врахування психотерапевтом психічного стану пацієнта, вміння поставити себе у цей стан та намагання зрозуміти його, порівнюючи зі своїм власним [5, с. 38].

Значний внесок в розвиток психології емпатії здійснив Х. Кохут, який розглядав емпатію як універсальну потребу розвитку [7, с. 284]. Уранніх роботах Х. Кохут визначав емпатію як заміщуючу інтроспекцію і пропонував використовувати лише як засіб збору суб'єктивних даних, як інструмент спостереження. Пізніше вчений розширив своє розуміння емпатії та описав такі її функції, як підтримання психологічного зв'язку між людьми та забезпечення необхідних умов для психічного розвитку індивіда.

Слід зазначити, що завдяки впливу Х. Кохута спільно з К. Роджерсом емпатія була визнана більшістю терапевтичних шкіл основною нави-

чкою терапевта, що необхідна для створення терапевтичного клімату.

Згідно з К. Роджерсом, емпатійний спосіб спілкування з іншою особистістю передбачає, по-перше, входження в особистий світ іншої людини та перебування у ньому; по-друге, чутливість і сприйнятливості до мінливих переживань іншої людини, зокрема страху, гніву, розчуленості, сором'язливості [11, с. 321]. Це означає тимчасове проживання «іншого життя», делікатне перебування у ньому без оцінювання й осуду. Звідси випливає можливість фіксації того, що, як правило, «зісковзує» зі свідомості іншої людини [11, с. 344].

У гуманістичному психоаналізі Е. Фромма поняття емпатії тісно пов'язане з поняттям ідентифікації [13, с. 108]. Емпатію Е. Фромм розглядає як умову повноцінних міжособистісних відносин із дотриманням психологічної рівноправності та самореалізації учасників спілкування.

На думку С.Л. Рубінштейна, емпатію доцільно розглядати як компонент любові людини до людини, як емоційно опосередковане ставлення до оточуючих [12]. С.Л. Рубінштейн писав, що людина як суб'єкт практичної і теоретичної діяльності, яка пізнає та змінює світ, не є ні безпристрасним споглядачем подій довкола неї, ні байдужим автоматом, який виконує ті чи інші дії. Діючи, особистість переживає те, що з нею відбувається, формує певне ставлення до довкілля. Почуття людини – це її ставлення до світу у формі безпосереднього переживання [12, с. 683].

Д.Б. Ельконін зазначав, що здатність людини емоційно відгукуватися на переживання іншої людини є однією з умов розвитку соціальної децентрації [14, с. 48]. Згідно з Д.Б. Ельконіним, емпатія здійснює важливий вплив на формування когнітивної та емоційної децентрації дитини у процесі подолання «пізнавального егоцентризму» [14].

Р. Даймонд [16] і В. Бронфенбреннер [2] розглядали емпатію як соціальну сенситивність або соціальний інсайт, тобто здатність індивіда розпізнавати думки й почуття іншої людини.

В.Ю. Пузиревський висловлює думку про те, що процес емпатії розпочинається з глибокого сприйняття внутрішнього світу іншої людини, що включає його осмислення й оцінку так, як уявляє собі та переживає це об'єкт емпатії [10, с. 107].

Багато дослідників підтримують точку зору Я.Л. Коломінського [6] про те, що емпатія є взаємодією афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (поведінкових) компонентів.

І.М. Юсупов пропонує розглядати емпатію як процес, властивість та стан [15]. Дослідник пропонує визначення емпатії узагаль-

нено як феномен соціально-психологічного походження, який пов'язує свідому й несвідому інстанції психіки. І.М. Юсупов висловлює думку, яка приймається багатьма дослідниками, про те, що структура емпатії є багаторівневою, тобто прояви спостерігаються на психофізіологічному, психологічному та соціально-психологічному рівнях.

На думку В.В. Бойка, емпатія – це емоційний процес, переживання афективного стану іншої людини у відповідь на її емоційну поведінку [1, с. 64]. В.В. Бойко вважає, що у структурі емпатії доцільно виділити емоційний, інтуїтивний і раціональний канали емпатії.

Ю.О. Менджеричька розглядає емпатію як складний, багаторівневий феномен, у якому закладена сукупність емоційних, когнітивних і поведінкових змінних, прояв яких опосередковано досвідом соціальної взаємодії суб'єкта з іншими людьми [9, с. 57], тому емпатія розглядається як соціально-психологічна властивість особистості, що складається з низки таких здібностей:

- здатність емоційно реагувати й відгукуватися на переживання іншої людини;
- здатність розпізнавати емоційні стани іншої людини й подумки переносити себе в її думки, почуття, дії;
- здатність давати адекватну емпатичну відповідь як вербального, так і невербального типу на переживання іншої людини.

Згідно з Т.П. Гавриловою, різноманітні форми емпатії базуються на чутливості людини до свого й чужого світу [3, с. 152]. Особи, які мають високий рівень емпатійності, виявляють зацікавлення в інших людях, вони пластичні, емоційні та оптимістичні. Особам, які мають низький рівень емпатійності, притаманні труднощі у встановленні контактів, інтровертованість, ригідність та егоцентричність [3, с. 150].

Під час вивчення змістовно-структурної сторони емпатії доцільно зосередити увагу на таких аспектах, як рівнях розвитку, механізми формування, психологічні детермінанти особистісної емпатії.

В емпатії доцільно виокремити такі компоненти, як мотиваційно-ціннісний, емоційний, раціональний та поведінковий.

На нашу думку, досить важливою проблемою є дослідження особливостей взаємозв'язку емпатії та схильності до прощення особистості.

Концепт «прощення» є неоднозначним у психології. Прощення розглядається дослідниками [4; 19; 20; 21; 23; 24] як дія, акт, відповідь, здібності, особистісна диспозиція, психічний стан, характеристики соціальних одиниць, частковий прояв та результат механізмів соціального пізнання особи.

Р. Еммонс розглядає прощення як особистісний конструкт високого рівня, за якого

особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливим до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати у гармонійних стосунках [18, с. 162].

Р. Енрайт [19] та Е. Гассін [4] вважають, що прояв прощення в міжособистісних стосунках можна визначити як рішення, по-перше, відмовитись від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів стосовно кривдника, який незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви та емоції стосовно того ж кривдника. Р. Енрайт зазначає, що прощення вимагає відмови скривдженій людини від гніву та образи [19, с. 114].

На нашу думку, прощення доцільно розглядати як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів більш нейтральними і, нарешті, позитивними, такими як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника й припиненням його засудження.

В нашому дослідженні взяли участь 224 особи, що є українськими студентами (116 жінок і 108 чоловіків), а саме 132 студенти віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, та 92 студенти віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Вибірка респондентів була сформована з п'яти українських університетів, а саме Київського університету імені Бориса Грінченка, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Університету економіки і права «КРОК», Київського національного лінгвістичного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Участь респондентів у дослідженні була конфіденційною та добровільною. Дослідження було проведено з використанням етичних принципів та кодексів поведінки Американської психологічної асоціації (2010).

Задля визначення особливостей зв'язку емпатії та схильності до прощення нами застосовувались такі психодіагностичні методи: методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» (автором є В.В. Бойко); опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» (авторами є Дж.В. Беррі, Е.Л. Уоррінгтон, Л.Е. О'Коннор, Л. Парротт, Н.Г. Уейд) [17].

Емпірично визначено кореляційні зв'язки схильності до прощення з показниками емпатії (табл. 1).

Нами емпірично встановлено позитивні значущі кореляційні зв'язки показника схильності до прощення з ідентифікацією ($r = 0,415$, $p < 0,01$), емоційним каналом емпатії ($r = 0,406$, $p < 0,01$), раціональним каналом емпатії ($r = 0,394$, $p < 0,01$), інтуїтивним каналом

Взаємозв'язок схильності до прощення з показниками емпатії

Показник	Коефіцієнт кореляції	Рівень значущості
Емоційний канал емпатії	0,406	$p < 0,01$
Інтуїтивний канал емпатії	0,362	$p < 0,01$
Проникаюча здатність в емпатії	0,372	$p < 0,01$
Ідентифікація	0,415	$p < 0,01$
Раціональний канал емпатії	0,394	$p < 0,01$

емпатії ($r = 0,362$, $p < 0,01$) та проникаючою здатністю в емпатії ($r = 0,372$, $p < 0,01$). Отримані результати свідчать про те, що особи, які більшою мірою схильні до прощення, здатні здебільшого на основі співпереживань, співчуття поставити себе на місце партнера; характеризуються легкістю, рухливістю та гнучкістю емоцій; здатні до наслідування; здатні брати участь у житті інших людей, зрозуміти внутрішній світ іншої людини, прогнозувати її поведінку.

Позитивний зв'язок схильності до прощення з раціональним та інтуїтивним каналами емпатії свідчить про те, що особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються розвинутою здатністю зрозуміти поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід.

Позитивний зв'язок схильності до прощення з проникаючою здатністю в емпатії свідчить про те, що особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються розвинутою комунікативною властивістю, що дає змогу створювати атмосферу відкритості, довіри, задушевності.

Згідно з поглядами Р. Енрайта [19], Е.Л. Уортінгтона [24], Р. Еммонса [18], необхідним кроком до прощення є розвиток у жертові співчуття до кривдника.

А. Макаскілл, Дж. Малтбі та L. Day [22] зазначають, що людям з більш високим рівнем емпатії легше пробачити інших.

Висновки з проведеного дослідження.

Емпатію доцільно розглядати як багаторівневий феномен, у якому закладено сукупність мотиваційно-ціннісних, емоційних, раціональних і поведінкових компонентів, прояв яких визначає розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи у формі співпереживання.

Емпірично встановлено прямий значущий кореляційний зв'язок схильності до прощення з особистісною емпатією. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, здатні здебільшого на основі співпереживань, співчуття поставити себе на місце партнера; характеризуються легкістю, рухливістю та гнучкістю емоцій; здатні до наслідування.

Встановлено позитивний значущий кореляційний зв'язок схильності до прощення з емоційним каналом емпатії. Особи, які біль-

шою мірою схильні до прощення, здебільшого здатні брати співучасть у житті інших людей, зрозуміти внутрішній світ іншої людини, прогнозувати її поведінку.

Виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки схильності до прощення з раціональним та інтуїтивним каналами емпатії. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються розвинутою здатністю зрозуміти поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід. Особи, які більшою мірою схильні до прощення, характеризуються розвинутою комунікативною властивістю, що дає змогу створювати атмосферу відкритості, довіри, задушевності.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в психологічній консультації, в психотерапії, а також в процесі подальшого дослідження проблеми психології прощення.

Перспективу дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні психологічних особливостей зв'язку прощення зі статеві-віковими та гендерними відмінностями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В., Клиценко О.А. Оценка эмпатии личности. Санкт-Петербург : Сударьяна, 2002. 286 с.
2. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Москва : Прогресс, 1967. 167 с.
3. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы. *Вопросы психологии*. 2005. № 2. С. 147–156.
4. Гассин Э.А. Психология прощения. *Вопросы психологии*. 1999. № 4. С. 93–104.
5. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 304 с.
6. Коломинский Я.Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. Минск : Народная Асвета, 1969. 238 с.
7. Кохут Х. Интроспекция, эмпатия и психоанализ: исследование взаимоотношений между способом наблюдения и теорией. *Антология современного психоанализа*. Москва : Институт психологии РАН, 2000. С. 282–299.
8. Липпс Т. Руководство к психологии. Санкт-Петербург : изд-во О.Н. Поповой, 1907. 394 с.
9. Менджеричкая Ю.А. Особенности эмпатии субъекта затрудненного общения. *Прикладная психология*. 1999. № 4. С. 54–64.

10. Пузыревский В.Ю. Феномен эмпатии в контексте современной западной философии. Альманах «Сибирь». *Философия. Образование*. 2002. Вып. 6. С. 103–118.
11. Роджерс К. Клиент-центрированная психотерапия. Москва : Апрель Пресс ; ЭКСМО, 2002. 512 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
13. Фромм Э. Искусство любить. Москва : Педагогика, 1990. 160 с.
14. Эльконин Д.Б. Психология развития. Москва : Издательский центр «Академия», 2001. 144 с.
15. Юсупов И.М. Психология эмпатии : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01. Санкт-Петербург, 1995. 252 с.
16. Dymond R.F. Personality and empathy. *Journal of Consulting Psychology*. 1950. Vol. 14 (6). P. 436–445.
17. Berry J.W., Worthington E.L., O'Connor L.E., Parrott L.I., Wade N.G. Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*. 2005. Vol. 73. P. 1–43.
18. Emmons R.A. Personality and forgiveness. *Forgiveness: Theory, research, and practice* / M.E. McCullough, K.I. Pargament, C.E. Thoresen. New York : Guilford Press, 2000. P. 156–175.
19. Enright R.D. *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC : American Psychological Association, 2001. 299 p.
20. Heider F. *The psychology of interpersonal relations*. New York, NY : Wiley. 1958. 322 p.
21. Lijo K.J. Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*. 2018. Vol. 8 (3). P. 342. DOI: 10.4172/2161-0487.1000342.
22. Macaskill A., Maltby J., Day L. Forgiveness of self and others and emotional empathy. *Journal of Social Psychology*. 2002. Vol. 142 (5). P. 663–665.
23. Strelan P., Covic T. A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2006. Vol. 25 (10). P. 1059–1085. DOI: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059.
24. Worthington E.L. Jr., Kurusu T.A., Collins W., Berry J.W., Ripley J.S., Baier S.N. Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*. 2000. Vol. 28 (1). P. 3–20. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN WHO HAVE EXPERIENCED CYBER VIOLENCE

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ, ЩО ЗАЗНАЛИ КІБЕРНАСИЛЬСТВА

The article examines the problem of cyber violence as a new form of threat to the psychological and social security of the individual reflects the content and forms of cyber violence against children. The influence of cyber violence on a child's life is analyzed. The consequences of cyber violence on the psycho-emotional state of the child are revealed. The aim of the study was to analyze the research features, factors of occurrence and prevention of cyber violence.

Analysis of domestic and foreign studies of various forms of cyberbullying has allowed us to systematize the psychological characteristics of "victims" on the following indicators: victim relations; communicative abilities of the sides; hostility – aggression; sociometrist status; emotional and psychological features; behavior in a conflict situation.

Harm caused to children and adolescents in or through the virtual environment is an act of real violence and has consequences in the real world. This violence, starting from materials depicting sexual abuse of children to online harassment, is the result of new forms of social interaction that take place in a qualitatively different environment, commonly known as cyberspace. Measures taken by individual states may not be sufficient. A common approach of all stakeholders is needed to support children's right to access information, as well as to protect them from harm that may be done to them. This approach emphasizes the need for serious accountability on the part of business organizations, as well as governments and civil society. The most priority areas of research include the study of the consequences of prolonged contact with materials of harmful content, as well as analysis of the nature and consequences of crimes associated with the exploitation of minors by their peers.

Key words: *violence, cyber violence, psychological consequences, information technologies, adolescence.*

У статті розглянуто проблему кібернасильства як нову форму загрози психологічній та

соціальної безпеці особистості, відображено зміст та форму кібернасильства щодо дітей. Проаналізовано вплив кібернасильства на життя дитини. Розкрито наслідки кібернасильства для психоемоційного стану дитини. Метою дослідження є аналіз особливостей дослідження, факторів виникнення та попередження кібернасильства.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень різних форм кіберзалякування дав змогу систематизувати психологічні характеристики «жертв» за такими показниками: стосунки з жертвами; комунікативні здібності сторін; ворожість – агресія; соціометричний статус; емоційно-психологічні особливості; поведінка в конфліктній ситуації. Шкода, заподіяна дітям та підліткам у віртуальному середовищі або через нього, є актом реального насильства та має наслідки в реальному світі. Це насильство, починаючи від матеріалів, що зображують сексуальне насильство над дітьми, закінчуючи переслідуванням в Інтернеті, є результатом нових форм соціальної взаємодії, які відбуваються в якісно іншому середовищі, загальновідомому як кіберпростір. Заходи, вжиті окремими державами, можуть бути недостатніми. Необхідний спільний підхід усіх зацікавлених сторін до підтримки права дітей на доступ до інформації, а також для захисту їх від шкоди, яка може бути заподіяна їм. Цей підхід підкреслює необхідність серйозної підзвітності як з боку бізнес-організацій, так і з боку урядів та громадянського суспільства. Найбільш пріоритетними напрямками досліджень є вивчення наслідків тривалого контакту з матеріалами шкідливого вмісту, а також аналіз сутності та наслідків злочинів, пов'язаних з експлуатацією неповнолітніх їх однолітками.

Ключові слова: *насильство, кібернасильство, психологічні наслідки, інформаційні технології, підлітковий вік.*

UDC 159.9:001.12/18

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.22>

Mannapova K.R.

Associate Professor at the Department of Sociology and Psychology
Kharkiv National University
of Internal Affairs

Tverdokhvalova Yu.L.

Associate Professor at the Department of Sociology and Psychology
Kharkiv National University
of Internal Affairs

Introduction. Information space (cyberspace or info sphere) is a specific techno-social environment, which includes a variety of information streams of collection, processing, storage and transmission of information. Today, the Internet has become an integral part of the lives of a modern person and his immediate environment, which are rapidly navigating the virtual world, developing new needs and discovering their own ways to use the latest opportunities in digital technology. Along with the advantages, it is worth noting the emergence and deepening of the trend of increasing risks and threats to the psychological and social security of the individual from the virtual information space, which should primarily include cyber violence.

The convergence of the Internet and mobile phones (made possible by third-generation technology) is dramatically changing the way children and adults enter cyberspace. Until recently, entering cyberspace required access to fixed telephone lines and computers, but nowadays telephones provide access to cyberspace from anywhere. Due to this, it is increasingly difficult for parents and guardians today to monitor children and adolescents who use their phones online. Photo and video capture capabilities will allow phone users to transfer images further than their personal phone directories allow, namely, directly to cyberspace.

All children who use the Internet and do not have the relevant knowledge are at risk. At the

same time, teenagers fall into the risk zone first of all, because they do not have formed psychological stability and are at the beginning of their own socialization in society.

Cyberspace allows attackers to make contact and interact with children without adult supervision. In the real world, this is more difficult to do, for example, at home or at school, where responsible adults are more vigilant. Children, like adults, have easy access to age-inappropriate sites and harmful materials, including images of child sexual abuse, pornography, and literature that aim to present adult-child sexual relations as healthy or normal. The use of a child for the production of pornographic material in any context should be considered as serious violence and not as a by-product of other harm inflicted on the child. Additional research is needed to study this issue. Therefore, the aim of the article was to analyze research on the features, factors of occurrence and prevention of cyberbullying.

Literature review. The desire for security is the most urgent need of any living being, more broadly of any system, and its absence and the feeling of insecurity adversely affect the development and the very existence of any individual. Security as neutralization and reflection of existing and potential threats and ensuring the protection of the vital interests of the individual, society, the state is considered in three main life spheres: the biosphere (protection from natural disasters), the techno sphere (technical objects and mechanisms, such as nuclear power plants, railways, airports, etc.) and the anthroposphere (information space, the sphere of human relations, interpersonal communication and intergroup connections of social communities – nations and ethnic groups, professional groups, families, etc.). The last area is the subject of our research.

Problematic issues of new risks of violence due to the influence of digital technologies, detection of behavioral reactions, security and protection of the younger generation of users of the global information space are covered in scientific works by representatives of foreign and domestic scientific schools of psychological and sociological protection.

Within this issue, O'Connell, Price, & Barrow to abuse and harm to children and adolescents in cyberspace using new technologies include:

- sexing is the sending of intimate photos or videos using messengers;
- sextortion is the building of trust on the Internet to obtain intimate photos or videos for further blackmail of a child; when a child submits such a photo, he or she is either required to provide more intimate material, which is posted on sites where there is demand, or demanded money for not disclosing the received images;
- cyber grooming is the building of a relationship of trust with a child for the purpose of sexual

abuse. Usually, the attacker meets the child on social networks and then forces him or her to commit very violent sexual acts in front of the camera or lures him/her to face-to-face meetings offline, where sexual violence or abuse occurs [10, p. 15].

Unfortunately, such crimes have no borders – the perpetrator and the victim can be on different continents, and even whole groups often work in this area.

Such crimes also occur in Ukraine, but, unfortunately, not only children but also parents know little about them, so they do not have the knowledge how to protect themselves or effectively deal with such a problem.

According to the statistics of the Prosecutor General's Office of Ukraine only in June 2020, 110 cases of abuse of minors, 29 cases of sexual intercourse with a person who has not reached sexual maturity, etc. were registered [3]. Of course, these figures do not reflect the real scale of the outlined problem and indicate only the fact that this category of crimes is characterized by a high level of latency. Therefore, we consider it relevant to consider some features of the victim of violence.

The results of a survey of law enforcement officers show that in 58.8% of cases, crimes related to child pornography and cyberbullying are more often committed against female children, and 41.2% – that children are equally victims: both female and male children. This is confirmed by foreign studies, which show that the victims of this type of crime are most often women – 88.0%. Males in the total mass of victims are 12.0%. According to other data, for example, the friendly line "Friendly Runet" in 53.0% of the analyzed images with child pornography is boys [1, p. 8]. The age characteristics are dominated by persons aged 10 to 14 years (46.1%) and 7 to 10 years (26.5%). Persons aged 14 to 16 make up 24.0% and 16 to 18 years – 3.4%. Studies show that the most vulnerable are mainly children aged 7 to 16; they make up 72.6% of the total number of children. According to the results of a study aimed at determining the reasons why children are most often victims of child pornography and cyberbullying, found that 27.1% – children who have certain physiological characteristics and are not aware of the dangers of manipulating them; 42.4% – children are more trusting and indecisive than adults; 28.8% – children are not aware of certain areas (including sexual). At the same time, among the character traits that most often possessed by a victim of sexual violence: trust – 44.9%, immorality – 27.5%, frivolity – 20.3%, aggression – 3%. The level of education of such children is characterized by the following indicators: 41.4% are students of secondary schools, students of vocational schools – 12%, study at a technical school or institute – 15.5% of victims, work – 11.5%, do

not study anywhere and do not working – 19.6%. At the time of the crime against them, 73% of children lived with both parents, 18.3% lived with one mother or father, and 8.7% of children were orphans. The most vulnerable group consists of people who met on the street – 54.5%, which indicates the prevalence of neglect and homelessness. 28.8% of victims found their perpetrator via the Internet [10, p. 24].

In partnership with Microsoft, the Internet Foundation conducted a quantitative study of child and adolescent sexual content on the Internet, which covered a three-month period from September to November 2013. The study found that 18.5% of the content was produced with the participation of children aged 15 and younger, with 91% accounted for by girls. Out of the total number of materials on sexual abuse of children on the Internet, which involve children under the age of 15, 40% are children aged 7–10, and the other 42% – children aged 11–13. In addition, 85.9% of content depicting children under the age of 15 were created using a webcam. A large number of videos and images are distributed on third-party websites, which means that it is impossible to control their removal or subsequent distribution [13, p. 52].

The American organization THOR conducted a study among 2,100 victims of such crimes. Every fourth child was 12 years old or younger. At the same time, 62% of children agreed to the demands of criminals, but in 68% of cases they did not end, but rather increased. A study by the British National Community on the Prevention of Child Abuse (NSPCC) shows that 16% of children send their intimate photos [9, p. 21].

Thus, in general, we can state that the victimhood of juvenile victims of sexual violence is manifested in the inability to timely and correctly assess the situation, predict its development or develop and implement effective behavioral strategies in interaction with the offender and is determined by age, personality, dysontogenetic and psychopathological factors [2, p. 122].

Children who are unaware of online risks, with defective or problematic family relationships, who are harassed or isolated from peers, become more vulnerable to the risks of online violence. Often children who experience such relationships and situations do not like to talk about what is happening to them with friends, a trusted adult, parent or teacher precisely because they feel lonely and unprotected. It is this need to be heard and accepted and used by the aggressor, who imitates understanding, commitment, encouraging the child to open up and, thus, deserving of trust. Rapists usually choose these children because they do not usually share their difficulties.

Information and free conversations between the child and parents; between students and teachers or school police officers about

the risks in the network can guide and help the child to recognize dangerous situations if they get into them, and will timely report violent or illegal actions in the network by people who come in contact with him.

It is important to understand how these crimes are committed. Wolak, Finkelhor, & Mitchell note that attackers usually meet a child on social networks or in online game chats. The most common Internet tools used by cyber aggressors:

- social networks;
- virtual chat rooms;
- online services of voice calls, sound and messages (Skype Messenger, Viber);
- game sites.

These resources allow unrestricted communication with children in complete isolation.

Cyber-aggressors can send letters/invitations to friendship to hundreds of children and wait for someone to respond, or purposefully choose a victim – a child by posts and profile which is clear that she or he is lonely and lacks attention and care or a child on a page on social networks find very candid texts/photos of a sexual nature. Criminals are registered on social networks under the guise of teenagers, indicate the interests of the victim, fill the page with the most plausible information. Communication can last from one evening to several weeks before the first photo is received, and then the demands for money or more private materials from the teenager come to start [16, p. 18].

While in the past it was not accepted to use encryption among criminals involved in the production and distribution of materials depicting sexual abuse of children, nowadays many offenders have learned to use local and remote storage media with built-in encryption with confidence out of fear that access to their collections will be blocked. As a result, it became more difficult for law enforcement agencies to trace the digital footprint, since information about all digital transactions, including correspondence related to the crime, is either encrypted or stored on remote servers rather than on a local computer. Criminals often use new technologies to reduce the amount of digital evidence.

The origin and background of offenders can also influence their further criminal behavior. Although the authors of various studies come to contradictory conclusions, some of them note that individuals, who have been subjected to violence from childhood, have a greater propensity for criminal behavior. Studies note that the likelihood of committing crimes may depend on the age at which and for how long the minor was subjected to violence, whether the authorities knew about it and what measures were taken. Some, although not all, child exploitation criminals can be classified as pedophiles, while others commit crimes only by chance.

Criminals know the psychology of children so well that they can find a key to almost every child. An American organization conducted an experiment to find out how long it takes for a criminal to receive a photograph from a child with his or her naked body. It turned out that a maximum of an hour is enough. Therefore, a trusting relationship between the parents and the child is so important. If a child does not know that such risks exist, then he or she easily succumbs to such manipulations and will not tell the parents. Malefactors ask children for help fill up with compliments, invite them to work as a model – there are many options. The family can be absolutely happy, but the child is simply not aware of the risks [9, p. 44].

The probability of becoming a victim of exploitation depends largely on how risky a child is on the Internet and whether he or she follows the security and privacy measures. Past exposure to violence and a disadvantaged family environment also increase the risk of victimization, especially the risk of being the victim of commercial sexual exploitation. Social isolation is another factor that affects a child's online behavior and the amount of time they spend there, as well as their willingness to seek help if problems arise.

However, Volkova, Volkova, & Isayeva note that some children are at particular risk due to a number of factors that increase their vulnerability and operate in any environment. These children are socially or economically disadvantaged, have already been sexually abused and exploited, are lonely, alienated from their parents and other people, have low self-esteem and / or lack self-confidence. Gender is also seen as a risk factor, with more girls than boys apparently suffering from cyber interactions (although boys are increasingly appearing in pornographic images circulating online) [2, p. 21].

Ainsaar & L f emphasize that adolescents who identify as homosexual or do not have a clear idea of their sexual orientation are at greater risk of being sexually exploited online. According to the report online behavior related to child sexual abuse, this group of children may be more vulnerable due to high interest in issues related to sexuality. When searching the Internet for information about homosexuality and sexuality, they can find people who have had similar experiences and, therefore, can more easily trust adults who they think will offer them support, when in fact these adults are hunting for them. Doubtful offline encounters, where online sex inclination or coercion sometimes occurs, occur more often in young homosexual adolescents than in other young people [6, p. 35].

Palmer & Stacey interviewed 465 parents whose children sit online for at least two hours every day. They found that parents underestimated the threat of cyberbullying, and sometimes did not know how often their child became a vic-

tim or criminal after watching scenes of violence or playing hard computer games; how often they view pornography and begin to receive lewd offers from strangers online. The gap between parents' perceptions and the reality in which the child lives is especially widened when parents are supporters of a liberal style of upbringing [12, p. 24].

When children (voluntarily or unintentionally) learn about sex and sexuality through access to pornography in the absence of emotional interaction derived from cyberspace, pornography for many young people increasingly becomes the basis for their understanding of sex and its role in intimacy.

Research conducted by The Child Exploitation and Online Protection Center has shown that the consequences of cyberbullying are quite serious for the identity of the child and adolescent – a child who is forced to pose in obscene videos or photos may suffer from the harmful effects of sexual violence and exploitation. Depending on the age and degree of physical violence used, a child who has been used to make pornography will suffer from physical trauma and pain. Later, she or he may experience a number of other consequences, including depression, low self-esteem, anxiety, exhaustion, difficulty concentrating, aggressive behavior and restrained anger [15, p. 14]. However, Denizet-Lewis notes that a child may feel guilty and fearful for his or her own safety and the safety of others. These children may find it difficult to trust people, they will try to look like adults, their role boundaries may be erased, and they may show confusion (caused, among other things, courtship by the abuser) [8]. O'Connell points out that a child who has been subjected to cyberbullying can harm him or herself, including by using alcohol and drugs, because some children are given drugs before they are abused. In some cases, the child may suffer from post-traumatic stress [11, p. 6].

A child may also face special detrimental factors as a result of being subjected to an image of violence in cyberspace. According to Carr, a child in this situation may think that the materials that show her humiliation do not fully show the violence she suffered, and give the impression that she was an accomplice in their creation. This problem is an additional traumatic burden for the child. She may find it difficult to tell what has happened to her because she fears that other people will not believe in her suffering. In front of the camera, children are usually made to smile and look pliable. Therefore, the child is afraid that others will think that she herself allowed the violence. A child may think that he or she will be able to cope with what has happened better if he or she denies the existence of events that are difficult for him or her to accept. A child affected in this way may immediately or later feel ashamed and afraid of being recognized [7, p. 32].

However, it is almost impossible to remove such materials from the network. In addition, they may end up on a dating site or child pornography portal, which will cause additional problems and stress. Researchers identify the following signs of cyberbullying:

- the child becomes closed, sad, tense, although no one has noticed him acting like this before; he or she began to behave differently with teachers, children, parents;
- the child has lost interest in learning, academic performance has declined sharply;
- the child is daydreaming somewhere, does not focus, is constantly on the phone and is very upset;
- the child began to lose pocket money very quickly.

There are also signs that a teenager can understand that virtual communication is dangerous:

- a stranger pays too much attention, fills up with compliments and comments, likes;
- very rapid development of relations, a quick transition to the discussion of sexual topics;
- transition to more secret chats – for example from Facebook to WhatsApp or an encrypted conversation in Telegram;
- sending to a child intimate photos (most often not real);
- a fit of anger when you refuse to send your intimate photo;
- a request to keep communication secret [2, p. 30].

Children often think that they can do whatever they want online, because they have “armor” in the form of a gadget screen and do not understand how virtual problems can turn into real risks to life.

Sub-group studies against Sexual Abuse and Exploitation of Children suggest that shame may be more acute in adolescents than in younger children; for example, older girls may worry that a stain that the violence has inflicted on them will interfere with plans for future marriage and motherhood. Anxiety can be exacerbated when a child realizes that images of his or her violence will continue to be produced and disseminated in the future to audiences around and around the world. Some of these symptoms will occur even when the adolescent has made his own pornographic image [14, p. 83].

That is why Rushchenko points out that the consequences of such violence can be extremely devastating and have already led to suicides. Apparently, the virtual side, which facilitates harassment, reinforces the victim’s feelings of violence. Some adolescents, after being persecuted, later begin to persecute others, although the relationship between the two is not entirely clear [4, p. 463].

Public authorities are obliged to create and consistently implement such policies that

will help prevent and eliminate any cyberbullying. But parents, school staff and responsible citizens must respond appropriately when complaints of cyberbullying and cyberbullying are brought to their attention, and help prevent such crimes. The following are suggested as preventive measures: to tell children and adolescents that they should inform their parents or psychologist in case of any harassment; to inform parents and adolescents about the punishment of such offenses and the legal framework related to it; encourage parents who consider it common practice to re-check text messages and photos on adolescents’ mobile phones; to inform parents about available services, about different types of software for monitoring info-filters; discuss with children and adolescents the general features of cybercrime against children, encourage parents to turn to an Internet service provider with help; block unsafe content – most devices have settings that allow you to block e-mail, instant messages, or text from specific people to carry out scheduled maintenance and monitoring of the use of computer and mobile devices by children undefined.

The solution to the problem, in our opinion, should go two ways. The first – “ambulance” – is to get acquainted with the algorithm of actions of as many people as possible, and the second way is the implementation of an effective program that includes psychological support (prevention and correction of psychological defects inherent in the aggressor or victim) and a system of measures from media education. Awareness of the consequences of media violence plays a significant role, which in combination with real problems can lead to irreparable consequences. Also important means of prevention are the formation of media immunity of children and adolescents, their protective mechanisms against cyber-aggressors, it is important to control the child’s staying on the Internet, monitor its Internet reputation, as well as have the ability to be critical to information.

Conclusions. Harm caused to children and adolescents in or through the virtual environment is an act of real violence and has consequences in the real world. This violence, from materials depicting sexual abuse of children to online harassment, is the result of new forms of social interaction that take place in a qualitatively different environment, commonplace as cyberspace.

Analysis of domestic and foreign studies of various forms of cyberbullying has allowed us to systematize the psychological characteristics of “victims” on the following indicators: victim relations; communicative abilities of the sides; hostility – aggression; sociometrist status; emotional and psychological features; behavior in a conflict situation.

The psychological consequences of any violence can manifest themselves over the years. Victim adolescents, as adults, often suffer from insomnia, mental disorders, which are prone to suspicion, anxiety, depression and suicidal behavior. In later life they may suffer from emotional distress, mood and behavior swings, nervousness, and insecurity. All their lives they strive to protect their electronic "life" avoid group meetings, feel nervous when receiving mobile messages or e-mails, avoid talking about computers or mobile phones, about information security and copyright.

Measures taken by individual states may not be sufficient. A common approach of all stakeholders is needed to support children's right to access information, as well as to protect them from harm that may be done to them. This approach emphasizes the need for serious accountability on the part of business organizations, as well as governments and civil society. Just as children and adolescents are changing their ways of communicating and communicating in the information age, government and the system must also find new methods. Families are usually the first line of defense for children and young people. But, considering the fact that not all families are equally prepared to perform this task in relation to the virtual world and that different children are at different risks, families and guardians need special support.

It is necessary to put the study of the consequences of the use of new technologies and ensure the protection of victims at the forefront of combating violence against children with the help of modern technical means. However, more research is needed to assess the specific impacts of new technologies and to examine previously unknown forms of violence that have emerged concurrently with the rise of Internet connections. The most priority areas of research include the study of the consequences of prolonged contact with materials of harmful content, as well as analysis of the nature and consequences of crimes associated with the exploitation of minors by their peers.

REFERENCES:

1. Беспалов Е.И. Детская порнография: индустрия насилия. Москва : Фонд «Дружественный Рунет», 2010. 32 с.
2. Волкова Е.Н., Волкова И.В., Исаева О.М. Оценка распространенности насилия над детьми. *Социальная психология и общество*. 2016. Т. 7. № 2. С. 19–34. DOI: 10.17759/sps.2016070202.

3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за червень 2020 року. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=114140&libid=100820&c=edit&c=fo (дата звернення: 17.10.2020).

4. Руценко І.П., Швед О.В. Дитяча порнографія та небезпека спілкування дітей в Інтернеті. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2005. С. 461–465.

5. Эйдемиллер Э.Г. Детская психиатрия. Санкт-Петербург : Питер, 2004, 1120 с.

6. Ainsaar M., Lööf L. Online Behavior related to child sexual abuse. URL: https://www.childrenatrisk.eu/robert/public/Online_behaviour_related_to_sexual_abuse.pdf (дата звернення: 17.10.2020).

7. Carr J. Child abuse, child pornography and the Internet. UK : NCH, 2004. 40 p.

8. Denizet-Lewis B. Friends, Friends with Benefits and the Benefits of the Local Mall. URL: <https://www.nytimes.com/2004/05/30/magazine/friends-friends-with-benefits-and-the-benefits-of-the-local-mall.html> (дата звернення: 15.10.2020).

9. Muir D. Violence against Children in Cyber space. Bangkok, 2005. 71 p.

10. O'Connell R., Price J., Barrow C. Cyber Stalking, Abusive Cybersex and Online Grooming: A Programme of Education for Teenagers. UK : Cyberspace Research Unit, University of Central Lancashire, 2004. 189 p.

11. O'Connell R.A. Typology of Cyber Sexploitation and Online Grooming Practices. Preston: University of Central Lancashire, 2003. 19 p.

12. Palmer T., Stacey L. Just one click: Sexual abuse of children and young people through the Internet and mobile phone technology. UK : Barnardo's, 2004. 40 p.

13. Simantiri N.L. Online child sexual abuse and exploitation. Current forms and good practice for prevention and protection. ECPAT France and ECPAT Luxembourg, 2017. 84 p.

14. Sub-group against Sexual Abuse and Exploitation of Children. Semantics or Substance? *Towards a shared understanding of terminology referring to the sexual abuse and exploitation of children*. Geneva : NGO Group for the Convention on the Rights of the Child, 2005. 119 p.

15. The Child Exploitation and Online Protection Centre. Threat Assessment of Child Sexual Exploitation and Abuse. URL: https://www.norfolkscb.org/wp-content/uploads/2015/03/CEOP_Threat-Assessment_CSE_JUN2013.pdf (дата звернення: 15.10.2020).

16. Wolak J., Finkelhor D., Mitchell K. Child-Pornography Possessors Arrested in Internet-Related Crimes. US : National Center for Missing and Exploited Children, 2005. 64 p.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ САМОДЕТЕРМІНАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF VOLUNTEER' ACTIVITY SELF-DETERMINATION

У статті розглянуто індивідуально-психологічні характеристики самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності на прикладі волонтерів, що опікуються проблемами супроводу військових, залучених в АТО, сім'ями загиблих воїнів АТО, сім'ями безвісти зниклих, та волонтерів, що опікуються проблемами родин, у яких виховуються діти з особливими потребами. В першій частині статті викладено основні теоретичні підходи до сутності самодетермінаційних процесів, особливостей прояву та активізації самодетермінації у людини, що вибирає шлях волонтерської діяльності. Проведено емпіричне дослідження ступеня вираження особливостей індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації волонтерів у розрізі цільових груп волонтерства шляхом порівняння їх характеристик. У дослідженні взяли участь 48 людей, по 16 із кожної цільової групи (діючі волонтери, що асоціюють сферу своєї діяльності з цільовою й займаються своєю діяльністю в зареєстрованих та активних громадських організаціях), а також 16 осіб, що ніколи не займалися волонтерством. У ході дослідження проведено факторний аналіз отриманих даних. Виділено три фактори та описано факторну структуру індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності. Для подальшого аналізу психологічних особливостей самодетермінації проведено кластерний аналіз з урахуванням лише тих факторів, що мають найбільше навантаження. За результатами дослідження описано такі три типи самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності: волонтерство як засіб подолання невизначеності, волонтерство як сенс життя, волонтерство як соціальне залучення. Детально описано виділені типи самодетермінації, проведено аналіз структури розподілу респондентів за типом цільового волонтерства.

Ключові слова: самодетермінація, волонтерство, соціальна активність, самореалізація, саморозвиток, особистісний потен-

ціал, автономія, життєві перспективи, смисложиттєві орієнтації.

The article considers individual psychological characteristics of volunteers' self-determination, on the example of volunteers who take care of the problems of military support involved in the anti-terrorist operation, families of missing persons and volunteers who take care of families in which children with special needs are brought up. The first part of the article presents the main theoretical approaches to the essence of self-determination processes, features of manifestation and activation of self-determination in a person who chooses the path of volunteering. The authors conducted an empirical study on the degree of expression of the individual psychological characteristics of self-determination of volunteers in terms of target groups of volunteering, by comparing their characteristics. The study involved 48 people, 16 from each target group (active volunteers who associate their field of activity with the target and who work in NGO) and 16 people who have never volunteered. In the course of the study, a factor analysis of the obtained data was performed. Three factors are singled out and the factor structure of individual psychological characteristics of self-determination of subjects of volunteer activity is described. For further cluster analysis was performed taking into account only the factors that have the greatest load. According to the results of the study, three types of self-determination of the subjects of volunteering were described: volunteering as a means of overcoming uncertainty, volunteering as the meaning of life and volunteering as social involvement. The article describes in detail the selected types of self-determination and analyzes the structure of the distribution of respondents by type of targeted volunteering.

Key words: self-determination, volunteering, social activity, self-realization, self-development, personal potential, autonomy, life prospects, meaningful life orientations.

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.23>

Подшивалкіна В.І.

д.соціол.н., професор,
завідувачка кафедри соціальної
і прикладної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Терещенко О.О.

магістрантка кафедри соціальної
та прикладної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Волонтерство є важливим елементом розвитку громадянського суспільства та втіленням принципу «ініціативи знизу», засобом використання демократичних прав та свобод, взаємодією членів громади задля збалансування діяльності суспільних інститутів тощо.

Вивчення кращих практик волонтерської участі в подоланні суспільних викликів доводить, що не існує єдиної схеми, що може бути використана у кожній країні в конкретному випадку, оскільки культурні та соціальні тра-

диції, економічні, політичні та історичні чинники формують індивідуальний та регіональний патерни волонтерства. Саме тому під час вивчення індивідуально-психологічних особливостей волонтерів потрібно сприймати наявні у світі моделі як транскультуральний досвід, але актуалізувати їх на регіональному рівні.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у виявленні індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності, що належать до різних груп цільового волонтерства.

Для досягнення мети сформульовано такі завдання:

- виявлення основних психологічних підходів до сутності самодетермінаційних процесів;
- виявлення індивідуально-психологічних характеристик, що є визначальними для реалізації волонтерської діяльності у різних групах цільового волонтерства;
- обґрунтування головних індивідуально-психологічних чинників та типологічних особливостей самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні трьох типів самодетермінації різних видів волонтерської діяльності, а саме пов'язана з проблематикою АТО та з допомогою дітям з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з даними останнього звіту програми «Волонтери ООН» (2018 р.), волонтерство – це універсальна соціальна поведінка, заснована на прагненні брати участь у змінах, а не пасивно переживати процеси розвитку [6].

Ключовою в досліджуваному питанні є теорія самодетермінації та особистісної автономії Е. Десі та Р. Райана. У пострадянській психології проблему самодетермінації розвивали Д.О. Леонтьєв, Т.О. Гордєєва, О.Є. Дергачова, Л.Я. Дорфман, О.Р. Калітєєвська. В Україні питання самодетермінації вивчають С.Д. Максименко, Л.З. Сердюк, Н.Д. Володарська, Т.М. Титаренко, В.М. Білодід.

Л.З. Сердюк під самодетермінацією розуміє здатність людини вибирати, відчувати себе, а не підкріплення, стимули або якісь інші сили, які також можуть виступати детермінантами її поведінки. При цьому саме людина, її переконання, бажання й прагнення виступають джерелом і причиною її поведінки, а успіхи або невдачі в діях пояснюються ефективністю саморегуляції [7, с. 10].

У своїй класичній праці Е. Десі зазначає, що самодетермінація є не тільки здатністю конкретної людини, але й її вродженою потребою, яка далі знаходить свій розвиток у результаті взаємодії із соціальним середовищем. Тільки від оточення особи залежить, наскільки ця потреба буде задоволена. Таким чином, питання «Чому люди роблять те, що роблять?» через призму теорії самодетермінації звучить так: «Як активізувати природний потяг людини до саморозвитку, розкрити особистісний потенціал згідно з життєвими та суспільними викликами сьогодення?».

Серед індивідуально-психологічних характеристик осіб, що займаються волонтерською діяльністю, важливе місце посідає питання, чи детермінована така діяльність ззовні, наприклад, соціальним контекстом, чи зсередини, чи вона є природною потребою конкретної людини.

Особистісний простір, який реалізується людиною в соціальних зв'язках та контактах, здійснює вплив на самоідентифікацію людини, розуміння її місця та користі в соціумі, визначає вектор саморозвитку, особистісного росту, відчуття власної гідності та самоцінності.

Отже, постає питання співвідношення соціальних та особистісних детермінант людської поведінки. Згідно з Х. Хеккаузеном, до вирішення цього питання слід підходити не тільки з точки зору орієнтації на поведінку людини як наслідок її особистісних якостей чи пояснення поведінки, як наслідок ставлення людини до ситуації, але й з позиції пояснювальної моделі, яка описує варіативність поведінки людини, як наслідок її ставлення до ситуації [1, с. 20].

Багато досліджень пов'язують активізацію та зміну самодетермінації людини як реакцію на трансформацію життєвих ситуацій та у період криз, коли відбуваються усвідомлення та набуття нових життєвих цінностей, сенсів та життєвих цілей, зміна наявних патернів поведінки та копінг-стратегій. Актуалізується необхідність прийняти невизначеність майбутнього, його нові можливості та обмеження, здатність взяти на себе відповідальність та зробити вибір [3–5].

Саме тому під час вибору досліджуваних нами видів цільового волонтерства виникнення першого пов'язано із суспільною кризою, загрозою державної безпеки та устрою внаслідок анексії АР Крим та початку АТО на Сході України, а виникнення другого зніціюється, скоріше, особистостями кризами, пов'язаними з появою дитини з особливими потребами чи в родині, чи в близькому оточенні.

Згідно з поставленими на емпіричному рівні завданнями ми здійснили аналіз доступних діагностичних методик та відібрали ті, що пов'язані зі змістом окремих складових частин самодетермінації та показують ступінь прояву індивідуально-психологічних чинників суб'єктів волонтерської діяльності.

У діагностичну програму увійшли такі психодіагностичні методики: тест самодетермінації К. Шелдона (адаптація Є.Н. Осіна), тест життєстійкості С. Мадді (адаптація Д.О. Леонтьєва), методика дослідження смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва, опитувальник часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPI) (адаптація А.В. Сирцової, Е.Т. Соколової, О.В. Мітиної), опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера (адаптація В.І. Барко, В.П. Остапович).

У процесі емпіричного дослідження було зібрано три масиви даних, які репрезентують ступінь вираження особливостей психологічних характеристик самодетермінації волонтерів.

Перший масив – це 16 волонтерів, що опікуються проблемами супроводу військових, залучених в АТО, сім'ями загиблих воїнів АТО,

сім'ями безвісти зниклих (ГО «Центр допомоги бійцям АТО Шевченківського району м. Дніпро», ГО «Надія», учасники проєкту «All4One»), яких ми назвали «волонтери, що опікуються проблематикою АТО».

Другий масив – це 16 волонтерів, що опікуються проблемами родин, у яких виховуються діти з особливими потребами (ВГО «Всеукраїнська спілка целіакії», ГО «Безглютенове життя», ГО «Особлива подорож», ГО «Особливі майстерні», учасники проєкту «SocialBusinessInUa»), яких ми назвали «волонтери, що працюють у сфері допомоги особливим дітям».

Третій масив – це 16 осіб, що не займалися будь-якою волонтерською діяльністю протягом останніх 7 років.

Таким чином, в емпіричному дослідженні взяли участь 48 людей, з яких 77,1% жінок та 22,9% чоловіків. Однак серед волонтерів, що працюють у сфері допомоги особливим дітям, було 100% жінок, серед волонтерів, що опікуються проблематикою, пов'язаною з АТО, – 37,5% чоловіків та 62,5% жінок, що є майже тотожним гендерній структурі масиву людей, що не є волонтерами (68,8% жінок,

та 31,3% чоловіків). Якщо аналізувати час, який опитувані приділяють волонтерській діяльності, то серед волонтерів, що опікуються проблематикою, пов'язаною з АТО, 62,5% опитуваних приділяють цій діяльності понад 16 годин у місяць, серед іншої групи волонтерів цей показник становить 37,5%.

Зібрані результати емпіричного дослідження, що характеризують ступінь вираження особливостей індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації волонтерів у розрізі цільових груп волонтерства, наведені в табл. 1.

Ці результати свідчать про наявність розбіжностей у показниках самодетермінації трьох вибірок досліджуваних. Задля виявлення головних індивідуально-психологічних показників самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності проведено факторний аналіз отриманих даних (табл. 2), за результатами якого за критерієм Кайзера та точкою злому на графіку частоти факторів вибрано 3 фактори, показник накопиченої дисперсії за якими становить 68,8%. Враховуючи доцільність отримання мінімальної кількості змінних з високим факторним навантаженням, для отримання

Таблиця 1

Особливості проявлення індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності за цільовими групами волонтерства

Групи	Середні значення за методиками	Волонтери, що опікуються проблематикою АТО	Волонтери, що працюють у сфері допомоги особливим дітям	Особи, що не займалися волонтерською діяльністю
Показники				
Осмисленість та цілеспрямованість життя	38,91±3,2	31,3	32,7	29,8
Емоційна насиченість життям	35,95±4,06	31,9	35,4	31,9
Задоволеність самореалізацією	29,83±3	24,6	28,3	25,0
Локус контролю Я	24,65±2,39	21,6	22,0	22,0
Локус контролю життя	34,59±4,44	29,8	32,5	30,3
Загальна усвідомленість життя	120,36±10,21	139,1	150,8	138,8
Самодетермінація	36±8	45,9	48,3	43,1
Толерантність до новизни проблеми	15±6	17,1	16,9	15,0
Толерантність до складності проблеми	28,5±7,5	40,5	41,3	41,3
Толерантність до невирішеності проблеми	12,5±3,5	13,3	14,4	13,2
Толерантність до невизначеності	63±12	70,9	72,5	69,4
Життєстійкість	80,72±8,58	90,5	95,8	79,7
Залучення до власної діяльності	37,64±8,08	38,8	41,0	34,8
Контроль за подіями	29,17±8,43	32,1	33,9	28,7
Ризик як спосіб набуття досвіду	13,91±4,39	19,6	20,9	16,3
Сприйняття власного досвіду	2,7	2,4	2,3	2,9
Орієнтація на теперішнє життя	3,6	3,3	3,5	3,5
Планування та досягнення майбутніх цілей	3,51	3,9	4,2	3,9
Опора на минулий досвід	3,59	3,5	3,7	3,8
Ставлення до майбутнього	2,3	2,4	2,5	2,7

найпростішої факторної структури ми застосували обертальний метод Varimax.

За результатами факторного аналізу нами виокремлено три фактори. В перший найвагоміший фактор (накопичена дисперсія становить 46,91%), який ми назвали «життєві сенси та часові перспективи», увійшли 13 показників, зокрема загальна усвідомленість життя, самодетермінація, життєстійкість, задоволеність самореалізацією, емоційна насиченість життям. Зокрема, два показники представлені в оберненому значенні: сприйняття власного досвіду, ставлення до майбутнього.

Другий фактор, який отримав назву «толерантність до невизначеності», представлений трьома показниками, такими як толерантність до невизначеності, толерантність до складності проблем, толерантність до новизни проблеми, а накопичена дисперсія становить 12,15%.

Третій фактор, якій розкриває здатність вирішувати складні завдання, також складається з трьох показників, таких як орієнтація на теперішнє життя, опора на минулий досвід, толерантність до невирішеності проблеми. Накопичена дисперсія за цим фактором становить 9,79%.

Для виявлення типологічних особливостей самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності проведено кластерний аналіз за значущими показниками, що були обґрунтовані під час факторного аналізу отриманих даних. Виконувався ієрархічний кластерний аналіз, методом кластеризації був Ward.

Для подальшого аналізу психологічних особливостей самодетермінації проведено кластерний аналіз з урахуванням лише факторів, що мають найсильніше навантаження. Нами виділено такі три кластери: волонтерство як засіб подолання невизначеності, волонтерство як сенс життя, волонтерство як соціальне залучення.

Для виявлення відмінностей між цими трьома типами волонтерства за шкалами тестів ми використали непараметричний критерій порівняння середнього Краскела-Уолліса. Як засвідчують результати, наведені в табл. 3, за більшістю показників у 99% вибіркової сукупності (Asymp. Sig. > 0,01) отримано відмінності. Водночас за двома показниками виявлено окремі тенденції розбіжностей (Asymp. Sig. > 0,05), зокрема за шкалами толерантності до складності проблеми та толерантності до невирішеності проблеми. Зазначимо відсутність розбіжностей за такими показниками, як толерантність до новизни проблеми, толерантність до невизначеності, орієнтація на теперішнє життя, планування та досягнення майбутніх цілей.

Таким чином, результати дослідження, наведені в табл. 3, підтверджують обґрунтованість виділення за допомогою кластерного аналізу таких трьох типів волонтерства: волонтерство як засіб подолання невизначеності, волонтерство як сенс життя та волонтерство як соціальне залучення.

Таблиця 2

Факторна структура індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності

Фактор	Навантаження	Індивідуально-психологічні характеристики
Фактор 1. Життєві сенси та часові перспективи	0,943	Загальна усвідомленість життя
	0,930	Самодетермінація
	0,904	Життєстійкість
	0,887	Залучення до власної діяльності
	0,864	Задоволеність самореалізацією
	0,848	Емоційна насиченість життям
	0,846	Локус контролю життя
	0,839	Локус контролю Я
	0,809	Прийняття ризику
	0,798	Осмисленість та цілеспрямованість життя
	0,777	Контроль за подіями
	-0,741	Сприйняття власного досвіду
	-0,695	Ставлення до майбутнього
0,437	Планування та досягнення майбутніх цілей	
Фактор 2. Толерантність до невизначеності	0,962	Толерантність до невизначеності
	0,824	Толерантність до складності проблем
	0,744	Толерантність до новизни проблеми
Фактор 3. Здатність вирішувати складні завдання	0,784	Орієнтація на теперішнє життя
	0,735	Опора на минулий досвід
	0,458	Толерантність до невирішеності проблеми

Таким чином, до першого типу належать особи, для яких волонтерство – це засіб подолання невизначеності як спосіб застосування умінь активно та продуктивно діяти, сприймаючи будь-яку актуальну ситуацію як можливість здійснення вибору, отримання досвіду та саморозвитку. Самодетермінація для волонтерів цього типу характеризується як прояв компетентності та пов'язаності із соціально значущими подіями. За результатами нашого дослідження до першого типу увійшли 14 респондентів, з яких 79% складають волонтери, зокрема 6 волонтерів, що опікуються проблематикою АТО, 5 волонтерів, що працюють у сфері допомоги особливим дітям, 21% – особи, що не займалися будь-якою волонтерською діяльністю.

В другий тип потрапляють особи, для яких волонтерство – це сенс життя. Ця група характеризується високим потягом до автономності, самоставленням до себе як до особи, що має достатньо свободи та волі, щоби побудувати своє життя відповідно до особистого розуміння про його сенс. Вони здатні приймати рішення та втілювати їх у життя незалежно від складності поставленого завдання.

За результатами нашого дослідження до другого типу увійшли 18 респондентів, з них 72% складають волонтери, зокрема 5 волонтерів, що опікуються проблематикою АТО, 7 волонтерів, що працюють у сфері допомоги особливим дітям, 18% – особи, що не займалися будь-якою волонтерською діяльністю.

Самодетермінація третього типу волонтерів акцентована на соціальне включення та взаємодію. Діяльність цих осіб є більш детермінованою соціально, ніж самодетермінованою, волонтерська діяльність визначається для них як складова частина соціального життя. За результатами нашого дослідження до першого типу увійшли 16 респондентів, з них 56% складають волонтери, зокрема 5 волонтерів, що опікуються проблематикою, пов'язаною з АТО, 4 волонтери, що працюють у сфері допомоги особливим дітям, 44% – особи, що не займалися будь-якою волонтерською діяльністю.

В результаті дослідження виявився нерівномірний розподіл респондентів з превалюванням типу волонтерства як сенсу життя. Однак можна помітити тенденцію належності до окремого типу волонтерства представників окремих груп. Так, в типі волонтерства

Таблиця 3

Особливості проявлення індивідуально-психологічних характеристик самодетермінації суб'єктів волонтерської діяльності за кластерами

Кластери	Середні значення за методиками	Волонтерство як засіб подолання невизначеності	Волонтерство як сенс життя	Волонтерство як соціальне залучення	Значимість відмінностей, Asymp. Sig.
Показники					
Осмисленість та цілеспрямованість життя	38,91±3,2	31,5	36,3	26,3	0,000
Емоційна насиченість життям	35,95±4,06	34,7	37,8	27,1	0,000
Задоволеність самореалізацією	29,83±3	26,4	30,7	21	0,000
Локус контролю Я	24,65±2,39	22,3	25,3	18,1	0,000
Локус контролю життя	34,59±4,44	30,5	36,8	25,6	0,000
Загальна усвідомленість життя	120,36±10,21	145,4	166,8	118,1	0,000
Самодетермінація	36±8	47,3	52,8	37,8	0,000
Толерантність до новизни проблеми	15±6	17,13	15,6	16,3	0,585
Толерантність до складності проблеми	28,5±7,5	43,1	39,6	40,5	0,035
Толерантність до невирішеності проблеми	12,5±3,5	12,3	14,7	13,8	0,020
Толерантність до невизначеності	63±12	72,5	69,9	70,7	0,475
Життєстійкість	80,72±8,58	94,9	106,4	66,4	0,000
Залучення до власної діяльності	37,64±8,08	40,9	45,7	28,8	0,000
Контроль за подіями	29,17±8,43	33,9	37,5	23,8	0,000
Ризик як спосіб набуття досвіду	13,91±4,39	20,1	23,2	13,8	0,000
Сприйняття власного досвіду	2,7	2,5	1,7	3,3	0,000
Орієнтація на теперішнє життя	3,6	3,2	3,6	3,6	0,063
Планування та досягнення майбутніх цілей	3,51	4	4,2	3,8	0,099
Опора на минулий досвід	3,59	3,4	3,9	3,7	0,000
Ставлення до майбутнього	2,3	2,5	2,1	3	0,000

як засобу подолання невизначеності найбільше представлені особи, що опікуються проблематикою, пов'язаною з АТО; в типі волонтерства як сенсу життя – волонтери, що працюють у сфері допомоги особливим дітям; в третьому типі – особи, що не займалися будь-якою волонтерською діяльністю. Таким чином, на наш погляд, результати дослідження свідчать про те, що внутрішня детермінація волонтерської діяльності здебільшого пов'язана з подоланням невизначеності та пошуками сенсу життя, тоді як люди, які поки що не займаються такою діяльністю, орієнтуються на її соціальні складові частини, що пов'язані із соціальною взаємодією.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, у результаті вивчення основних психологічних підходів до сутності самодетермінаційних процесів розглянуто особливості прояву самодетермінації у суб'єктів волонтерської діяльності. Самодетермінація в контексті пояснення феномена волонтерства спрямовується на пошук не тільки тих детермінант, що спонукають особистість на те, щоб розпочати таку діяльність, але й тих, що підтримують таке прагнення протягом тривалого часу, попри обставини. Це здатність керуватися внутрішніми цінностями та здійснювати соціально значущі дії з огляду на системувнутрішніх цінностей.

За допомогою факторного аналізу виявлено три фактори, що впливають на прояв самодетермінації волонтерської діяльності у різних групах цільового волонтерства. Обґрунтовано та описано три типи волонтерства, кожен з яких характеризується власними особливостями прояву самодетермінації.

Перспектива подальших досліджень вбачається у подальшому розробленні діагностичних моделей для формування волонтерських політик громадських організацій, створення тренінгів, навчальних семінарів тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хеккаузен Х. Мотивация и деятельность. Москва : Педагогика 1986. 407 с.
2. Володарська Н.Д. Можливість впливу життєвих перспектив на активізацію самодетермінації розвитку особистості в кризових ситуаціях. *Педагогічна та вікова психологія*. 2018. № 4. С. 80–87.
3. Володарська Н.Д. Технології активізації самодетермінації особистості в кризових ситуаціях. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості*. С. 77–83.
4. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості / за наук. ред. Т.М. Титаренко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 512 с.
5. Базаров Т.Ю., Колантаевская А.С., Гришина Н.В. Стилевые особенности самодетерминации в ситуации жизненных изменений. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 16. Психология. Педагогика*. 2016. № 4. С. 51–62.
6. Отчет о состоянии 2018 добровольчества в мире / Программа добровольцев Организации Объединенных Наций (ДООН). 2018. URL: https://www.unv.org/sites/default/files/51692_UNV_SWVR_2018_Russian_WEB_20-11.pdf.
7. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / Л.З. Сердюк, І.В. Данилюк, В.В. Турбан, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська та ін. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL THERAPY EFFICIENCY FOR WOMEN, VICTIMS OF DOMESTIC VIOLENCE

ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕРАПІЇ У РОБОТІ З ЖІНКАМИ, ЯКІ СТАЛИ ЖЕРТВАМИ НАСИЛЛЯ В СІМ'Ї

The article highlights the issue of the effectiveness of socio-psychological therapy when working with women who have become victims of domestic violence. The experience of social work with this category of women in Ukraine and Israel is analyzed. The main criteria for the effectiveness of socio-psychological therapy have been determined: awareness, emotional stability, the ability to use internal and external resources, and the effectiveness of functioning. The advantages of individual and group forms of therapy when working with women are analyzed.

In the course of the study, a psychodynamic approach was used in individual therapy using elements of cognitive-behavioral therapy, narrative and imago therapy. In group work, women received relevant information and discussed it. At the end of the experiment, the effectiveness of therapy was assessed. Using the methods of mathematical data processing, the effectiveness of socio-psychological therapy in working with women who have become victims of domestic violence has been proven, namely, there is a significant increase in all criteria of therapy, its effectiveness is proved regardless of the form of its implementation (individual or group therapy). The study does not exhaust all aspects of this problem. Further socio-psychological searches include the introduction of the investigated socio-psychological therapy in the activities of centers of social and psychological assistance in Ukraine, followed by monitoring of its effectiveness when working with women victims of domestic violence. The results of the study can be used for practical purposes by social workers and psychologists of crisis and therapeutic centers, students studying in relevant specialties, government workers in planning and organizing the work of relevant institutions in Ukraine, for research purposes by scientists who study the problem of violence in families.

Key words: socio-psychological therapy, protocol of socio-psychological support, regional center for therapy and prevention of domestic violence, social work, domestic violence.

У статті розглядається питання ефективності соціально-психологічної терапії у роботі з жінками, які стали жертвами

насилля в сім'ї. Проаналізовано досвід соціальної роботи з цією категорією жінок в Україні та Ізраїлі. Визначено основні критерії ефективності соціально-психологічної терапії: усвідомленість, емоційна стабільність, здатність до користування внутрішніми та зовнішніми ресурсами, ефективність функціонування. Проаналізовано переваги індивідуальної та групової форм терапії у роботі з жінками.

У процесі дослідження під час індивідуальної терапії використовувався психодинамічний підхід із застосуванням елементів когнітивно-поведінкової терапії, нарративної терапії та імаготерапії. В груповій роботі жінки отримували релевантну інформацію й обговорювали її. Наприкінці експерименту було проведено оцінку ефективності терапії. За допомогою методів математичної обробки даних доведено ефективність соціально-психологічної терапії у роботі з жінками, які стали жертвами насилля в сім'ї, а саме спостерігаємо значне зростання за всіма критеріями терапії незалежно від форми її проведення (індивідуальна або групова терапія), що доводить її ефективність.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів узгадані проблеми. Подальші соціально-психологічні пошуки передбачають впровадження досліджуваної соціально-психологічної терапії в діяльність центрів соціально-психологічної допомоги в Україні з подальшим моніторингом її ефективності у роботі з жінками – жертвами сімейного насилля. Результати дослідження можуть бути використані в практичних цілях соціальними працівниками та психологами кризових та терапевтичних центрів, студентами, що навчаються за відповідними спеціальностями, державними працівниками під час планування її устрою роботи відповідних закладів на території України, у дослідницьких цілях науковцями, що вивчають проблему насильства в сім'ях.

Ключові слова: соціально-психологічна терапія, протокол соціально-психологічного супроводу, регіональний центр терапії і профілактики насилля в сім'ї, соціальна робота, сімейне насилля.

UDC 364.63-785.14-787.3-055.2(477+569.4)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.24>

Surhova S.Yu.

Ph.D., Associate Professor
at the Department of Social Work,
Management and Pedagogy
Petro Mohyla Black Sea National
University

Faichuk O.L.

Ph.D., Associate Professor
at the Department of Social Work,
Management and Pedagogy
Petro Mohyla Black Sea National
University

Tsvetkov M.

Social Worker, Therapist
Regional Center for Therapy
and Prevention of Domestic Violence

Introduction. The problem of domestic violence is quite widespread in the modern social space and applies to many countries of the world. Violence puts a person in a dependent situation, causing enormous moral damage to society and it is an obstacle to overcoming inequality and observance of human rights. The danger of essence of domestic violence lies in the fact that the manifestations of violence and cruelty not only destroy harmony and cohesion in the family, but also serve as one of the prerequisites of crime in the society

as a whole. Therefore, domestic violence is a public problem and needs to be resolved at the state level.

There are numerous scientific theses, which consider some aspects of the investigated theme as follows: L. Sherman and B. Burke, L. Berkowitz, B. Craig, R. Parker and D. Anderson-Fasil, D. Bell, M.A. Gulina and V. Satir.

Aim and Purpose of the Research – to analyse the effectiveness of socio-psychological therapy in the work with women suffered from domestic violence.

Presentation of the main material. In the process of the research we analyzed both the approaches of various authors to organize assistance to women who have been victims of domestic violence and also practical experience in organizing social work with them in Ukraine and Israel. Thus, in Ukraine, there are regional centers of social and psychological assistance, tasked with assisting in the improving the quality of life and shaping the active life stance of women affected by domestic violence, by ensuring their temporary refuge and provision of a complex of social services (domestic, informational, psychological, socio-pedagogical, social, medical, legal, socio-economic). The principal forms of activity are: provision of consultations, protection of victims' rights, assistance in registration of necessary documents, temporary shelter, psycho-diagnostics, humanitarian aid and etc. However, despite the availability of the declared forms of assistance to women victims of domestic violence in Ukraine, the statistics certify the inefficiency of the existing social work in this direction (according to the sociological survey conducted by the Institute of Demography and Social Research, annually more than 1 mln. women suffer from various forms of domestic violence in Ukraine.) This state of things testifies to the ineffectiveness of preventive activity of social services on prevention of domestic violence, so we decided to analyze the existing experience of social therapy in work with women-victims of domestic violence in Israel for its future use in Ukraine.

In Israel there are Centers for Violence Prevention and Control, the clients of which are predominantly women. The essence of work with a woman in such centers is the organization of social support for the victim of domestic violence. The psychological guidance is presently viewed as the support for mentally healthy people who at some stage of their development face certain difficulties. The guidance is regarded as the systematic integrative technology of social and psychological assistance for a personality and as one of the types of social patronage. The significant characteristic of the psychological guidance is to create certain conditions for further transition of an individual to self-help.

In order to test the effectiveness of social and psychological therapy in therapeutic centers for overcoming and preventing domestic violence, in the course of professional cooperation with colleagues at the Regional Center for Therapy and Prevention of Domestic Violence, Beer Sheva (Israel), we conducted a study. The main criteria for the effectiveness of social therapy with women-victims of violence were determined as follows, mindfulness, emotional stability, the ability to use internal and external resources and effectiveness of functioning; additionally,

a comparable assessment of the therapy efficiency in groups of women receiving an individual and group therapy was accomplished.

For the work of the Regional Center for Therapy and Prevention of Domestic Violence, (Beer Sheva City) a certain protocol of social and psychological support of women affected by domestic violence is used. It is stipulated primarily by the goals and objectives of a social worker in the professional interaction with the client.

First of all the employees of the center establish relationships of trust with the client, to form open and protected space, where a woman will feel safety, care and will be able to openly speak, describing her vital situation, thoughts and feelings. She must be confident in the professionalism of a social worker who gives her help, to see compassion, and not to feel pressure on her. It is also vitally essential to highlight on the principle of confidentiality of everything she says during the therapy.

One of the most important conditions of maintenance is diagnostics of a threat level. Once the social worker of the Therapeutic Center concludes that a woman is at risk, he stops the conversation and moves to diagnostics with the help of a special questionnaire of danger level. According to the results of the questionnaire, conclusions about the threat level, reported by a woman depicting the possible consequences of inaction, are made. The worker also warns the woman of her personal responsibility for her decision and its consequences. A plan to exit the situation of domestic violence, which includes providing urgent material assistance for the accommodation rent, the shelter for women and their children, going to the police, the court, providing free legal assistance, placement of children to the nursery and secondary schools, etc. It should be noted that the provision of social assistance is handled by the adjacent departments of the Social Assistance Center, where the social worker of the center directs the client additionally. At each stage of the decision-making it is necessary to make sure that a woman realizes her responsibility for the consequences and the risk degree of her choice.

This logically results in the important task when dealing with women –victims of domestic violence, which is the assessment and further search for internal and external resources, which would facilitate a woman's move from the status of the helpless victim, who was firmly fixed by the aggressor in the relationships of violence, to the state where she can independently control her lives and take responsibility for it. Before the start the habilitation or empowerment process (i.e. from the English empowerment – the provision of power – a term that indicates the provision of a person with resources and powers for the successful life adaptation in the society, their

independent solution of problems, changing their views and, consequently, their life situation), a social worker conducts the search for internal and external resources, which can be the basis for the process. To accomplish this, it is necessary to identify the barriers that interfere with the woman, what she lacks for the efficient use of her reserve. The possible obstacles may comprise the circumstances in which she witnessed domestic violence as a child and she lives with a basic sense of guilt or she is co-dependent by living as a couple with a man who suffers from addiction, etc.

In addition, during the social and psychological support a social worker motivates the client for further therapy, which gives her a chance to get out of the vicious circle of violence, changing the scenario of behavior in the existing couple or in a new one.

During the entire guidance process a social worker draws up a psychological portrait of a client, including all the collected information about a woman, her family, psychological characteristics, mental state, motivational aspect, life circumstances, etc.

All the clients of the therapeutic regional center of Therapy and Prevention of Domestic Violence (hereinafter the center) who have passed the stage of psychological support, receive social-psychological therapy in two possible forms: individual and group. At the same time individual therapy is conducted in each case, while group therapy is added to the course of general therapy under certain conditions, such as the presence of the corresponding group, the recommendations of the therapist, the desire of the client, etc. From our experience individual and group therapy demonstrate high efficiency in the work with victims of domestic violence. But in recent times there is a tendency to unite both forms of therapy in a common comprehensive rehabilitation program.

To participate in our research 73 women between the ages of 19 and 60 were chosen, they appealed to crisis center in the period from September, 1 to October, 30 2018, agreed to therapy and passed it without a partner. All the participants received a written salutation, which reported them about the research, its goals and objectives. As a result, 52 women gave voluntary consent to participate in the research, as well as in the processing of results, their analysis and discussion within this work.

Then the candidates were chosen for the experimental and control groups. All 52 clients proceeded to therapy in November 2018. All the participants received individual therapy weekly. Additionally, apart from individual therapy, on November 25, 2018 the therapeutic group was launched, to which 22 women were enrolled on the recommendation of therapists and at will. The sessions of the group were held regularly once a week and its work was completed on the first of March 2019.

The experiment Group comprised 22 women (receiving group therapy) of the average age of 38 (aged from 26 to 48) who had in average children in the family, preceded in marriage from 3 to 23 years, divorced at the time of therapy initiation, and did not reside together with their partners; without a criminal record. All women were not housewives; the average wage they obtained was \$7 per hour (the minimum wage in Israel).

22 women were chosen to the control group (they received only individual therapy), which roughly coincided with the mentioned criteria.

As a result, the most reliable socio-demographic compliance was reached by 20 women: 10 in the experimental and 10 in the control group. The stating experiment was conducted in order to clarify the social and psychological state of women, who were in both (experimental and control) groups before the initiation of the therapy.

At this stage of the experiment the method of interviewing was used with the specially developed questionnaire of social adaptation and personal welfare, as well as observation as an additional method of information acquisition. The questionnaire developed with the participation of leading Israeli experts in social work, psychotherapy and supervision specially for the work of therapeutic centres, includes a system of questions that provide the ability to diagnose the state of women more comprehensively according to the principal criteria of social adaptation and personal welfare.

The questionnaire is multi-purpose and is always applied in the center's work on several stages of therapy. In our research, we conducted the survey twice: before starting the therapy and after its completion to analyze the effectiveness. It should be noted that this questionnaire is not only a means of diagnosis, but also an important therapeutic tool. During the conversation, a woman learns to show reflection, expands the possibilities of self-awareness, and starts being aware of the issues that were beyond the area of her perception. In addition, the client begins to see the progress, happening to her in comparison with the her state at beginning of therapy; she feels, where she has progressed, which sphere needs more efforts to make, what she has to aspire to further.

During the conversation under the questionnaire plan, a woman with the help of the therapist makes her self-evaluation from one to five points (where 1 is the lowest score of a factor, and 5 is the highest) in several important criteria concerning her socio-psychological state, which are both the efficiency criteria for the therapy. These criteria include: mindfulness, emotional stability, resource ability and functioning efficiency.

These criteria were highlighted on the basis of a number of indicators of social adaptation and personal welfare. As it was noted before,

the woman who has undergone a traumatic experience of domestic violence is usually in a state of learned helplessness. She does not realize that the violence is illegitimate, she is inclined to justify the offender and blame himself, has low self-esteem, she contacts with the outside world from the position of a victim, she is incapable of independent actions to improve his life and social status, such woman is incapable of recognizing and, accordingly, control her feelings and does not know what she wants, often does not even separates the boundaries of her personality from a man, she suffers from codependence. As a consequence, the abused woman cannot function effectively as a mother, a family member, an employee, that is an authorized part of the society. The main criteria and indicators that were used as the basis of the questionnaire are the following:

– *Mindfulness*: how well the woman was aware and is aware now that she is a victim of domestic violence;

– *Emotional Stability*: whether a woman realize her personal value as a human being, whether she is self-conscious, aware of and experiencing her own dignity and inner strengths, whether she believes in her own abilities and whether she is satisfied with her state, whether she respects and values herself;

– *Ability to use resources*: whether she is able to see alternative options for the outcome from the same situation, and whether she is able to change her understanding of what is happening; whether she has information about her rights and where and what services can assist her in case of her rights breach;

– *Efficiency of functioning*: career efficiency; a role in the family as a mother; relations with other family members.

We assess the client's state by every aspect regarding the diagnosis of the dynamics of violent relations in a couple according to the following grayscale:

- 1 – no progress;
- 2 – poor progress;
- 3 – satisfactory progress;
- 4 – significant improvement;
- 5 – substantial progress.

Thus, the qualitative evaluation acquires its quantitative expression and becomes available for processing by using statistical methods and convenient comparison of the obtained results. The quantitative data has been input in SPSS22 computer program, handled statistically with the T-Test for couples and dispersion studies (comparison of averages).

As the questionnaire was designed for internal use in therapy centers and for preventing domestic violence as a multi-purpose therapeutic tool, we consider it advisable to review its reliability as a diagnostic tool.

In order to optimize the analysis of the obtained data, the following indices of each criterion were determined as: mindfulness; emotional stability; ability to use resource; efficiency of functioning.

The clients' answers to questions on each criterion of the questionnaire were checked for reliability according to the criterion of stability of test results (resistance is defined as the possibility to obtain the same data from the examined in different cases). This test is done in order to verify that all questions in each questionnaire table pertaining to each of the four checked criteria have an internal correlation (i.e. they are all united by a single subject) and the greater the correlation (connection) between the answers to the questions, the more reliable the index is [2, c. 91]. That is, with this method, we have tested whether we can consider the results of the questionnaire quite reliable for the formation of scientifically significant conclusions according to the results of the research. For this purpose, alpha Cronbach (Alpha Cronbach) indices were calculated for each of the probable ones. Wherein the rate of alpha which is less than 0.67 is not accepted (not reliable) [2, c. 92–98].

During the reliability analysis the indices of Alfa achieved 0.739 on the mindfulness index, alpha 0.76 for the emotional stability index. However, alpha performance by indexes of ability to use resources and performance efficiency were not achieved. In order to optimize indexes the procedure "If position is removed" was carried out. It allowed detecting the variables that worsen the intrinsic correlation. These were the points "the use of assertiveness" and "varied repertoire of behavior models" in the criteria "ability to use resources", as well as "the success of parental function" in the criteria "efficiency of functioning". After their removal it was possible to reach acceptable indicators of alpha reliability by the criteria of "ability to use resource" 0.73, and alpha by the criterion "performance effectiveness" 0.69. The generalized results of the reliability analysis are presented in the table below (Table 1).

Table 1

Index Reliability Analysis

N	Indices (criteria)	Alpha Kronbach
1.	Mindfulness	0,739
2.	Emotional Stability	0,76
3.	Ability to Use Resources	0,73
4.	Efficiency of Functioning	0,69

The indices of mindfulness, emotional stability, ability to use resources and functioning have been built by using the averaging variables of each index in the SPSS program.

According to the results of the diagnostics, which was conducted at the stating stage of the experi-

ment, the following data on the socio-psychological state of the studied women before the beginning of therapy in four parameters is obtained (Table 2).

The diagnostic data of the state of women affected by domestic violence and appealed for help to the therapeutic center at the starting stage of the experiment indicate that there is a relatively low level of average indicators of social adaptation and personal well-being for all four criteria: mindfulness – 36% (1.8), emotional stability – 35% (1.75), ability to use resources – 42% (2.1), efficiency of functioning – 51% (2.55).

In order to assess the effectiveness of social and psychological therapy for the prevention and elimination of domestic violence, a formative experiment was held, the purpose of which was to trace the dynamics of changes in the level of social adaptation and personal welfare of the women that were in therapy in the center according to four criteria. The individual therapy began on November 1, 2019, and was held with each client regardless of belonging to a check group or an experimental group. The sessions were conducted once a week and lasted for 50 minutes.

For the individual therapy, a psychodynamic approach with the use of elements of cognitive-behavioral therapy, narrative and imago therapy was used. During the social and psychological guidance and individual therapy the threat level was diagnosed, as well as the procedure of the debriefing, the joint search of internal and external resources, the choice of most effective

methods in each specific case of therapy and a number of therapeutic sessions during which there was an emotional response, search and consolidation of new behavioral strategies.

In the experimental group in addition to individual therapy the weekly work in a group took place. The purposes of the group work included the following: ensuring the participants with information on nature, motives, signs of domestic violence and means of resistance; creating a support network, increasing personal self-esteem, training soft skills, acquiring new knowledge and skills, etc. During the group work, the women received relevant information and discussed it. The following topics were discussed, like: Vicious Circle of Violence; Basis Injuries; Protective Mechanisms: why women remain in the relationship of domestic violence; Conflict. Emotional Control. Conflict Settlement; Changing Ways of Thinking. Pride and Self-esteem. Self Esteem.; Internal Power. Self-Awareness. Own Dignity; Motivation. Mercy to Others. Self-Mercy.

At the end of the experiment the assessment of the therapy effectiveness was performed by re-applying the social adaptation questionnaire and personal welfare. The results were presented as a table 3.

The diagnostic data of the state after passing the social and psychological therapy suggest that as a result of the therapy there is a height on all criteria that were measured: mindfulness – 89% (4.47), emotional stability – 86% (4.31), ability to use resources – 88% (4.43), efficiency

Table 2

Averaged Data on the Socio-Psychological State of the Researched before the Therapy

Indices (Criteria)	Mindfulness Index (α -Kronbach = 0,74) n = 20	Index of Emotional Stability (α = 0,76) n = 20	Index of Ability to Use Resource (α = 0,73) n = 20	Index of Efficiency of Functioning (α = 0,69) n=20
Results before the Therapy	1,8	1,75	2,1	2,55

Table 3

Averaged Data on Socio-Psychological State of the Investigated after Therapy

Indices (Criteria)	Mindfulness Index (α -Kronbach = 0,74) n = 20	Index of Emotional Stability (α = 0,76) n = 20	Index of Ability to Use Resource (α = 0,73) n = 20	Index of Efficiency of Functioning (α = 0,69) n=20
Results after the Therapy	4,47	4,31	4,43	4,19

Table 4

Averaged Indices Comparison on the Criteria Efficiency before and after the Therapy

Indices (criteria)	Before Therapy	After Therapy	t-Criterion	Sig Significance
Mindfulness Index (α -Kronbach = 0,74) n = 20	1,8	4,47	18	0,00
Emotional Stability Index (α = 0,76) n = 20	1,75	4,31	13,8	0,00
Ability to Use Resource Index (α = 0,73) n = 20	2,1	4,43	16,8	0,00
Efficiency of Functioning Index (α = 0,69) n = 20	2,55	4,19	9,7	0,00

of functioning – 84% (4.19). All these results correspond to the high level of social adaptation and personal well-being on all four criteria.

To answer the question, whether the therapy in the center is effective and to what extent, and to determine which form of the therapy is the most successful, the thorough analysis of the data received during the stating and molding phases of the experiment was conducted.

To determine the therapy effectiveness of the center according to the criteria of mindfulness, emotional stability, ability to use resource and the efficiency of functioning, the differences in indices before and after the therapy were examined disregarding the type the therapy program (individual or group) with the use of the pair *t*-Student's Criterion [3, с. 51–53] to compare two dependent (paired) samples.

This criterion was chosen because in our case we have a dependent sample: evaluating indicators held with the same people at different times. The *T*-criteria for couples is suitable for continuous variables, which are the calculated by us indices. The results of the calculations with the use of the *t*-Student's Criterion are provided in the table 4.

In this case, Sig (significance) is the probability of a random connection or *p*-level significance, i.e. the probability that the connection is accidental. The lower this index, the higher the statistical authenticity (significance) of connection is.

As we can see from the table, the average figures on all the indices were increased due to the results of therapy.

Thus, we can see a significant increase in all the four criteria for therapy in the center, which reliably proves the efficiency of the therapy carried out in the Center for women affected by domestic violence, regardless of the form of its implementation (i.e. individual or group therapy).

Conclusions. During the research, the characteristic of the work of the Regional Center for Therapy and Prevention of Domestic Violence in Beer Sheva City is described, as well as the existing protocol of social and psychological support of women affected by domestic violence, which includes: establishing a relationship of trust with a client; diagnosing the client's state and the level of danger and developing a woman's exit plan in the situation of danger; search for internal and external resources, which would allow a woman to go to the position of the figure (habilitation or empowerment); the client's motivation for further therapy. According to the results of the work we observe a significant growth on all four criteria of therapy in the center, which reliably proves the efficiency of the therapy carried out in the center for women who suffered from domestic violence, regardless of form of the therapy conduction (i.e. individual or group).

REFERENCES:

1. Бек А. Когнитивная психотерапия расстройств личности / за ред. А. Фримена. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 544 с.
2. Дубина И.Н. Математические основы эмпирических социально-экономических исследований: учебное пособие. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. 263 с.
3. Ивченко Г.И., Медведев Ю.И. Математическая статистика: учебник. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2014. 352 с.
4. Кочюнас Р. Психотерапевтические группы: теория и практика: учебное пособие. Москва : Академический Проект, 2000. 240 с.
5. Цветков М. Досвід соціально-психологічної терапії з профілактики та подолання насилля в сім'ях на прикладі Ізраїлю : автореф. маг. роб.. на здобуття ступеня магістра зі спеціальності 231 «Соціальна робота». Миколаїв, 2019. 17 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ НОНПЕРФЕКЦІОНІЗМУ МОЛОДІ

PECULIARITIES OF YOUTH NON-PERFECTIONISM

У статті проаналізовано стан дослідження проблеми нонперфекціонізму молоді у зарубіжній та вітчизняній психології, акцентовано на важливості здійснених на вітчизняній вибірці досліджень.

Мета роботи – здійснення аналізу рівня прояву нонперфекціонізму молоді, визначення взаємозв'язків нонперфекціонізму із соціально-демографічними показниками, мотивацією досягнень та вимірами соціально-психологічної адаптації.

Методи дослідження. Методика «Багато-вимірний шкала перфекціонізму-2» (MPS-2) П. Гевітта та Г. Флетта (адаптована І. Грачовою), методика «Суверенність психологічного простору» (автор С. Нартова-Бочавер), методика діагностики мотивації досягнень А. Мехрабіана, методика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда.

Результати дослідження. В результаті дослідження встановлено: нонперфекціоністів можна охарактеризувати, як таких, що пред'являють низькі вимоги до себе та до інших та не зважають на вимоги оточуючих. Досліджувані жіночої статі менш вимогливі до інших, ніж досліджувані чоловічої статі. Кількісні показники нонперфекціонізму збільшуються по мірі зростання віку досліджуваних. У студентів та працюючої молоді кількісні показники нонперфекціонізму більші, ніж у учнів профтехучилищ та школярів. Мотиваційною основою нонперфекціонізму визначено мотивацію уникнення та невизначений тип мотивації. Для досліджуваних нонперфекціоністів є важливим почуватися автономно та зберігати суверенність психологічного простору. Визначено соціально-психологічні особливості нонперфекціонізму молоді, що проявляються в процесі соціальної адаптації. Нонперфекціонізм зумовлює стратегію адаптації, що характеризується високим рівнем самоприйняття, емоційним комфортом, прийняттям інших, відсутністю прагнення до контролю та домінування над оточуючими.

Дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, перспектива подальших досліджень вбачається у концептуалізації поняття «нонперфекціонізм», дослідженні чинників нонперфекціонізму, взаємозв'язку нонперфекціонізму із соціально-психологічними властивостями особистості.

Ключові слова: нонперфекціонізм, суверенність психологічного простору, адапта-

ція, мотивація досягнення, мотивація уникнення.

The article analyzes the state of research on the problem of non-perfectionism of young people in foreign and domestic psychology, the importance of researches conducted on the domestic sampling is emphasized. The objective of research – is to analyze the level of non-perfectionism of student youth, to determine the relationship of non-perfectionism with socio-demographic indicators, achievement motivation and measurements of socio-psychological adaptation. Methods of research. Methodology "Multivariate scale of perfectionism-2" (MPS-2) by P. Gavitt and G. Flett (adapted by I. Gracheva), methodology "Sovereignty of psychological space" (author S. Nartova-Bochaver), methodology of diagnosing of achievement motivation by A. Mehrabian, methods of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond. Results of the researches. The study found: Non-perfectionists can be described as those who have low demands on themselves and others, and do not take into account the demands of others. Female subjects are less demanding of others than male subjects. Quantitative indicators of non-perfectionism increase with age. University students and working youth have higher indicators of high perfectionism than vocational and school students. Avoidance motivation is defined as the motivational basis of non-perfectionism. It is important for the studied non-perfectionists to feel autonomous and preserve the sovereignty of the psychological space. The socio-psychological features of youth non-perfectionism, which are manifested in the process of social adaptation, are determined. Non-perfectionism determines the strategy of adaptation, which is characterized by a high level of self-acceptance, acceptance of others, lack of desire for control and dominance over others.

The study does not cover all aspects of the problem, the prospect of further research is seen in the conceptualization of the concept of non-perfectionism, the study of the factors of non-perfectionism, the relationship of non-perfectionism with the socio-psychological properties of the individual.

Key words: non-perfectionism, sovereignty of psychological space, adaptation, achievement motivation, avoidance motivation.

УДК 17.036.2:37.011.32
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.25>

Чепурна Г.Л.

к.психол.н.,
доцент кафедри креативних індустрій та соціальних інновацій
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиріч проблема перфекціонізму постає в центрі уваги психологічної науки і практики. У наукових доробках, присвячених дослідженню континууму «перфекціонізм-неперфекціонізм», увага науковців зосереджена саме на концептуалізації перфекціонізму. Наразі дослідження нонперфекціонізму здійснюються опосередковано, або ж цей феномен

взагалі залишається поза увагою дослідників. Натомість популярні психологічні видання все частіше критикують перфекціонізм, закликаючи вдосконалювати в собі навички «пофігізму». Чи, можливо, байдужість до усього досконалого лише вдавана, і це ніщо інше, як новий орієнтир перфекціоністського вдосконалення? Чи все ж таки це характерна риса нонперфекціонізму? Як можна охарактеризу-

вати молодих людей, які в культурі досягнень обрали інші наративи недосконалості для свого життя? Це свідомо здійснений вибір чи патологічна відмова від зусиль?

У наукових розвідках з проблеми типологізації перфекціонізму дослідники тією чи іншою мірою торкаються питання відсутності прояву прагнення до досконалості. Зокрема, Дж. Стоїбер і К. Отто поряд із здоровими та хворими перфекціоністами вказують на неперфекціоністів – осіб з низькими перфекціоністськими прагненнями [11, р. 295]. В. Паркером виокремлено тип з відсутнім перфекціонізмом [12, р. 840]. Досліджуючи перфекціонізм у поєднанні з відповідальністю, О. Нечепоренко та М. Разина наводять опис типу «відповідальний неперфекціоніст» у студентів чоловічої статі [6, с. 22]. Вітчизняна дослідниця А. Вавілова визначає тип «помірно успішний, конструктивний неперфекціоніст», якому притаманні: невиражений тип мотивації, середній рівень академічної успішності, спокійне реагування на помилки, відсутність тривоги та депресії [6, с. 22]. Згідно з дослідженнями Є. Соколович для респондентів з низьким рівнем перфекціонізму є характерним низький рівень невротизму, депресії та схильності до естетичних вражень [10, с. 40]. І. Рюміна звертає увагу на відсутність у студентів-неперфекціоністів чіткої перспективи професійного та особистісного зростання у поєднанні із низьким рівнем рефлексії, непослідовності та спонтанного планування діяльності. Остання характеристика зумовлює постійні критичні зауваження на адресу неперфекціоністів. Втім, вони цим не переймаються та переконані, що оточуючи занадто вимогливі до себе [9].

Л. Данилевич також наголошує, що молодим людям з ознаками неперфекціонізму властиві яскраво виражена «несхильність до організованої діяльності» та вкрай низький рівень тривоги. Водночас, у досліджуваних спостерігаються середні показники за батьківським критицизмом та важкістю цілей. Л. Данилевич це пояснює відображенням особою реакції оточуючих на її несхильність до організованої діяльності [3, с. 100].

Російська дослідниця І. Грачева вказує на особливості змісту життєвих цінностей у досліджуваних старшокласників з низьким рівнем перфекціонізму. У таких старшокласників відсутні власні аксіологічні орієнтири, а уявлення про ідеали є результатами зовнішніх впливів, причому це можуть бути й ідеали, що передбачають антисоціальні шляхи їх досягнення [2, с. 143].

Т. Завада зазначає, що досліджуваним з низьким рівнем перфекціонізму властивий невизначений тип мотивації та споживацькі мотиви. Проте відсутність завищених стан-

дартів надає можливість молодим людям позитивно оцінювати реальний стан задоволення мотивів, адекватно оцінювати результати діяльності та поведінки, проявляти більшу гнучкість та адаптивність в умовах невизначеності. Найбільш мотивуючою потребою для таких молодих людей виступає побудова теплих взаєностосунків з оточенням, наявність приємних співрозмовників, прагнення до взаєморозуміння [4, с. 107].

Отже, дослідження свідчать, що неперфекціонізм може бути пов'язаним як із розладами волі, асоціальною поведінкою, відсутністю власних аксіологічних орієнтирів, так із прагненням до теплих дружніх стосунків, поведінковою гнучкістю, емоційною стійкістю тощо. Тобто можна зробити висновок про наявність адаптивних та дезадаптивних виявів цієї особистісної характеристики. Особливо гострого значення проблема неперфекціонізму набуває в період молодості – період професійного самовизначення, побудови життєвої перспективи та презентації себе світові. Саме тому вважаємо за необхідне дослідження особливостей неперфекціонізму у молодих людей.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – визначити особливості прояву неперфекціонізму молоді.

Завдання дослідження:

– визначити рівневі характеристик неперфекціонізму, порівняти кількісні характеристики неперфекціонізму залежно від віку, статі та роду занять молодих людей;

– визначити особливості взаємозв'язків неперфекціонізму із особливостями прояву мотивації, суверенністю психологічного простору, основними показниками соціально-психологічної адаптації.

Виклад основного матеріалу. Дослідження здійснювалось на теренах м. Чернігова та Чернігівської області. Вибірка складала 628 молодих людей віком від 15 до 30 років. Серед досліджуваних нараховувалось 402 респондента жіночої статі (64,0%) та 226 – чоловічої (36,0%).

Для визначення рівня прояву неперфекціонізму ми скористались методикою «Багатомірна шкала перфекціонізму-2» (MPS-2) П. Гевітта та Г. Флетта (адаптована І. Грачевою) [2]. Дослідження суверенності психологічного простору молоді було здійснено за допомогою методики «Суверенність психологічного простору» (автор С. Нартова-Бочавер) [5, с. 89]. Вивчення у молоді мотивації досягнення було здійснене за допомогою методики діагностики мотивації досягнення А. Мехрабіана. Методика призначена для діагностики домінування у людини одного з мотивів – прагнення до успіху й уникнення невдачі [8, с. 310]. З метою вивчення особливостей соціально-психологіч-

ної адаптації ми використали методіку соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда [7, с. 457–465].

Згідно з результатами нашого дослідження майже чверть респондентів (23,1%) потрапила до групи з неперфекціонізмом (низьким рівнем перфекціонізму). Визначення у досліджуваних з низьким рівнем перфекціонізму середніх значень складників перфекціонізму свідчить про однаково низький рівень за усіма шкалами. Середній сумарний бал за шкалою «Суб'єктно-орієнтований перфекціонізм» у досліджуваних з неперфекціонізмом складає 49,91 бали, за шкалою «Об'єктно-орієнтований перфекціонізм» – 42,80 бали, за шкалою «Соціально-приписаний перфекціонізм» – 48,45 балів. Отже, неперфекціоністів можна охарактеризувати невимогливими як до себе, так і до інших, вони також не зважають на вимоги оточуючих. Зауважимо, що за результатами дисперсійного аналізу існує статистично значуща різниця ($p < 0,05$) у показниках середніх значень об'єктно-орієнтованого перфекціонізму залежно від статі досліджуваних з низьким рівнем перфекціонізму. Досліджувані жіночої статі менш вимогливі до інших ніж досліджувані чоловічої статі.

За результатами дослідження (за критерієм « χ -квадрат») можемо стверджувати, що існує статистично значущий взаємозв'язок ($p < 0,001$) між рівнем прояву неперфекціонізму та родом занять молоді. Кількісно неперфекціонізм найбільше представлено у підвбірках студентів (33,9%) та працюючої молоді (39,3%). У підвбірках учнів та студентів профтехучилищ кількість досліджуваних з неперфекціонізмом коливається від 15 до 17%. Можемо зробити припущення, що саме освітнє середовище унеможливорює або спонукає до використання неперфекціоністських стратегій. Зауважимо, що показники високого рівня перфекціонізму в усіх підвбірках майже незмінні.

Аналіз результатів дослідження (за критерієм « χ -квадрат») дозволив виявити статистично значущий взаємозв'язок ($p < 0,001$) між рівнем неперфекціонізму та віком досліджуваних. Згідно з результатами наших досліджень з віком відбувається збільшення кількості досліджуваних-неперфекціоністів. Так, у групі досліджуваних віком 15–18 років кількісні показники неперфекціонізму становлять 16,9%, у групі віком 19–24 років кількість неперфекціоністів збільшується до 32,3%, а в групі молодих людей віком 25–30 років показники складають 44%. Ця особливість, на нашу думку, зумовлена батьківським впливом та впливом шкільного освітнього середовища, примусом застосування перфекціоністських стратегій, що забезпечує «успішність» у навчанні. Можливо, більш «старше» покоління

молоді зазнало меншого впливу перфекціоністських стратегій у вихованні. Можна зробити припущення, що з набуттям певного життєвого досвіду неперфекціонізм стає своєрідним психологічним захистом від невірних надій.

Увагу дослідників все більше привертає проблема структурування особистістю свого психологічного простору. Межі психологічного простору позначають форми взаємодії людини зі світом, ставлення до мікро- і макро-соціуму – родини і друзів, соціальних груп, етносу, людства.

Аналіз результатів дослідження (за критерієм « χ -квадрат») дозволив виявити статистично значущий взаємозв'язок між рівнем загального перфекціонізму та рівнем суверенності психологічного простору досліджуваних ($p < 0,05$). За результатами нашого дослідження більша частина досліджуваної молоді має середні показники суверенності психологічного простору. Водночас у групі досліджуваних з неперфекціонізмом найбільша кількість молодих людей з високим (26,9%) та середнім (61,4%) рівнем суверенності психологічного простору. Тоді як у групі з високим рівнем перфекціонізму високий рівень суверенності властивий лише для 17% досліджуваних. Отже, серед досліджуваних неперфекціоністів більше тих, хто має досвід успішної автономної поведінки, здатний контролювати, захищати і розвивати свій психологічний простір. Зауважимо, що за результатами дисперсійного аналізу існує статистично значуща різниця ($p < 0,05$) середніх значень показника «суверенність психологічного простору» залежно від статі досліджуваних: у досліджуваних неперфекціоністів жіночої статі середні значення психологічної суверенності вище, ніж у досліджуваних неперфекціоністів чоловічої статі. Оскільки опитувальник «Суверенність психологічного простору» дає нам змогу дослідити ретроспективну картину відношення значимих інших до вимірів психологічного простору респондента, можемо припустити, що неперфекціоністи виховувались в умовах мінімального втручання у виміри їхньої психологічної суверенності. Перспективним вбачаємо дослідження характеру цього «невтручання» – чи це свідомою стратегією виховання з боку батьків, або ж просто байдужість.

У нашому дослідженні встановлено взаємозв'язок між рівнем перфекціонізму та рівнем мотивації успіху на рівні тенденції ($p = 0,066$). Отримані данні свідчать про взаємозв'язок неперфекціонізму з невизначеним типом мотивації (42,8%) та мотивацією уникнення (46,7%). Тоді як високий рівень перфекціонізму пов'язано із мотивацією досягнення (37,4%). Мотивацію уникнення дослідники пов'язують із наявністю страхів та пере-

живань щодо невдалих результатів своєї діяльності. Проте дослідження свідчать про низький рівень особистісної та ситуативної тривожності нонперфекціоністів. Ймовірно, що мотивація уникнення може бути пов'язана із відсутністю у нонперфекціоністів потреби в ефективності та успіху.

Цікавими виявилися взаємозв'язки нонперфекціонізму з параметрами соціально-психологічної адаптації. Зазначимо, що за допомогою критерію « χ -квадрат» виявлено статистично значущі взаємозв'язки між рівнем загального перфекціонізму та усіма параметрами соціально-психологічної адаптації. Зупинимося на найбільш яскравих відмінностях, які стосуються саме нонперфекціонізму.

У нашому дослідженні виявлено статистично значущі зв'язки між рівнем загального перфекціонізму та рівнем загального показника адаптації ($p < 0,05$). Кількісні показники за параметром «адаптація» засвідчують, що переважна частина респондентів має середній рівень адаптації. Високий рівень перфекціонізму виявився більш пов'язаним з високим рівнем адаптації. Четверть досліджуваної молоді з високим рівнем перфекціонізму (25,2%) має також і високі показники адаптації, тоді як серед досліджуваних з середнім рівнем перфекціонізму таких лише 10,3%, а серед досліджуваних з нонперфекціонізмом – 16%. Цікаво, що у нонперфекціоністів показники адаптації є вищими, ніж у досліджуваних із середнім рівнем перфекціонізму. Схожою є й різниця ($p < 0,05$) у кількісних показниках за шкалою «емоційний комфорт». У досліджуваних нонперфекціоністів високий рівень емоційного комфорту складає 31,3%, а середній рівень – 36,5%. Для досліджуваних з високим рівнем перфекціонізму ці показники становлять відповідно 20,7% та 47,6%. Таким чином, як для досліджуваних нонперфекціоністів, так і для досліджуваних з високим рівнем перфекціонізму характерні високий та середній рівні емоційного комфорту. Тоді як для досліджуваних із середнім рівнем перфекціонізму властивий низький та середній рівень емоційного комфорту. Зазначимо, що шкали «адаптація» та «емоційний комфорт» характеризують рівень самопочуття людини в соціально-психологічній ситуації. Отже, як прагнення до досконалості, так і повна його відсутність, забезпечують молодим людям нормальне самопочуття в соціально-психологічній ситуації.

За допомогою критерію « χ -квадрат» виявлено статистично значущі взаємозв'язки між рівнем загального перфекціонізму та рівнем самоприйняття ($p < 0,001$). За результатами дослідження високий рівень показника «самоприйняття» більш пов'язаний як з високим рівнем перфекціонізму (52,2%), так і з нонперфекціонізмом (47,6%). Тоді як більше

половини досліджуваних (51,9%) з середнім рівнем перфекціонізму мають середній рівень показника «самоприйняття». Можливо у групі із високим рівнем перфекціонізму саме прагнення до досконалості дає можливість позитивно ставитися до себе, тоді як нонперфекціоністи просто приймають себе такими як є.

Значну роль в успішній соціально-психологічній адаптації відіграє показник прийняття інших людей. Спілкування з навколишнім середовищем становить невіддільну частину реалізації життєвого шляху й освоєння життєвої компетентності особистості для того, щоб найкращим чином уміти орієнтуватися у власному соціально-психологічному просторі, часі і внутрішньому світі. В нашому дослідженні виявлено статистично значущі зв'язки між рівнем загального перфекціонізму та рівнем показника «прийняття інших» ($p < 0,05$).

Саме нонперфекціоністи мають переважно високий (36,6%) та середній (37,2%) рівні цього показника соціально-психологічної адаптації. Тоді як для молодих людей з високим та середнім рівнем перфекціонізму більш притаманними є середній та низький рівні показника «прийняття інших».

Також нами було з'ясовано, що існує тісний взаємозв'язок (за критерієм « χ -квадрат») між рівнем загального перфекціонізму та рівнем домінування ($p < 0,001$).

Для досліджуваних нонперфекціоністів властивий низький (36,6%) та середній (41,4%) рівень прояву домінування. Високий рівень домінування пов'язаний з високим рівнем перфекціонізму. Більш ніж третина досліджуваних (38,3%) з високим рівнем перфекціонізму має й високий рівень домінування. Отже, нонперфекціоністам властива відсутність контролю над поведінкою інших членів соціальної групи та відсутність прагнення до переваги та прояву лідерських якостей у соціальній взаємодії.

Висновки з проведеного дослідження. Встановлено, що для майже чверті досліджуваної молоді є характерним нонперфекціонізм. Нонперфекціоністів можна охарактеризувати як таких, що пред'являють низькі вимоги до себе та до інших та не зважають на вимоги оточуючих. Досліджувані жіночої статі менш вимогливі до інших, ніж досліджувані чоловічої статі.

Кількісні показники нонперфекціонізму збільшуються по мірі зростання віку досліджуваних. У студентів та працюючої молоді кількісні показники нонперфекціонізму більші, ніж у учнів профтехучилищ та школярів. Мотивація уникнення визначає мотиваційну основу нонперфекціонізму. Для досліджуваних нонперфекціоністів є важливим почуватися автономно та зберігати суверенність психологічного простору.

Визначено соціально-психологічні особливості нонперфекціонізму молоді, що проявляються в процесі соціальної адаптації. Нонперфекціонізм зумовлює стратегію адаптації, що характеризується високим рівнем самоприйняття, прийняття інших, відсутністю прагнення до контролю та домінування над оточуючими, емоційним комфортом.

Дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, перспектива подальших досліджень вбачається у концептуалізації поняття «нонперфекціонізм», дослідженні чинників нонперфекціонізму, взаємозв'язку нонперфекціонізму із соціально-психологічними властивостями особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вавілова А. Типологія перфекціонізму в підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 42. С. 31–49.
2. Грачева И.И. Уровень перфекционизма и содержание идеалов личности : дисс. ... канд. психолог. наук : 19.00.01. Москва, 2006. 210 с.
3. Данилевич Л.А. Перфекціонізм як особистісний чинник академічної обдарованості студентів : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.01. К., 2010. 222 с.
4. Завада Т.Ю. Мотиваційні чинники перфекціонізму студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 5(2). С. 103–109.
5. Нартова-Бочавер С. К. Опросник «Суверенность психологического пространства» – новый метод диагностики личности. *Психологический журнал*. 2004. № 5. С. 77 – 89.
6. Нечепоренко О.П., Разина М.В. Гендерные особенности типологии ответственности и перфекционизма. *Вестник Омского университета*. 2012. Вип. 2. С. 18–23.
7. Практическая психодиагностика. Методики и тексты : Учебн. пособ. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. 672 с.
8. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : Учеб. пособие : В 2 кн. : Кн. 1 : Система работы психолога с детьми разного возраста. Москва : Гума-нит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. 384 с.
9. Рюмина И.М. Исследование характеристик перфекционизма студентов с разным уровнем социально-психологической адаптации. *Современные проблемы науки и образования*. 2017 №2. URL: <http://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=26255> (дата обращения: 08.10.2020).
10. Соколович Е. А. Личностные особенности студентов с различными уровнями и видами перфекционизма. *Психология глазами студентов : материалы XII ежегодной науч. конф. студентов, магистрантов и аспирантов фак. филос. и соц. наук*. Минск : БГУ, 2015. С. 39–44.
11. Stoeber, J., & Otto, K. (2006). Positive Conceptions of Perfectionism: Approaches, Evidence, Challenges. *Personality and Social Psychology Review*. 10(4), 295–319.
12. Stumpf H., Parker W. A hierarchical structural analysis of perfectionism and its relation to other personality characteristics. *Personality and Individual Differences*. 2000. Vol. 28. P. 837-852.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВНАСЛІДОК ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF CHILDREN AFFECTED BY THE MILITARY CONFLICT IN EASTERN UKRAINE

У статті висвітлено специфіку соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України. Акцентовано увагу на тому, що досягти ефективних результатів з подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей зазначеної категорії можна лише за умови комплексного підходу, який передбачає застосування методів і способів роботи з різних психотерапевтичних підходів.

Вагому роль у психокорекційній роботі відведено аналізу вікових, психічних, фізичних особливостей розвитку дитини, оскільки врахування фаз становлення особистості дозволяє психологу виявити труднощі на ранніх етапах або ж навіть попереджати їх появу, здійснюючи профілактичні заходи. Як свідчить світова практика, для лікування посттравматичного стресового розладу у дітей та підлітків найбільш ефективною є когнітивно-поведінкова терапія, яка зосереджується на травмі. Також досить високі позитивні результати має експозиційна терапія. Автори стверджують, що особистість дитини як молодий організм, який проходить етап становлення, має безліч компенсаторних, адаптивних можливостей, що сприяють виправленню відхилень у поведінці чи розвитку.

Стрижневе завдання психолога й соціального працівника вбачається у формуванні потреби в позитивному перетворенні світу, його вдосконаленні, що окреслює розвиток таких якостей особистості, як оптимізм, віра у власні сили, самоповага, альтруїзм, любов до себе та любов до ближнього. Водночас наголошується на тому, що, розвиваючи позитивне нормативно-ціннісне ставлення, необхідно культивувати в дитини прагнення підкорятися законам суспільства. Перспективою подальших досліджень є ґрунтовне вивчення шляхів соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, задля становлення позитивної успішної особистості.

Ключові слова: психокорекційна робота, дитина, посттравматичний стресовий

розлад, травмуюча подія, групова психокорекція, емоційні реакції, соціально-психологічна реабілітація.

The article highlights the specifics of social and psychological rehabilitation of children affected by the military conflict in eastern Ukraine. Emphasis is placed on the fact that to achieve effective results in overcoming the effects of psychological trauma in children of this category is possible only with a comprehensive approach, which involves the use of methods and techniques for working with different psychotherapeutic approaches.

An important role in psychocorrectional work is given to the analysis of age, mental, physical characteristics of the child, because taking into account the phases of personality development allows the psychologist to identify difficulties in the early stages or even prevent them by taking preventive measures. According to world practice, cognitive-behavioral therapy, which focuses on trauma, is the most effective for the treatment of post-traumatic stress disorder in children and adolescents. Exposure therapy also has quite high positive results.

The authors argue that the child's personality as a young organism, which is undergoing a stage of formation, has many compensatory, adaptive capabilities that help to correct abnormalities in behavior or development.

The core task of the psychologist and social worker is seen in the formation of the need for positive transformation of the world, its improvement, which outlines the development of such personality traits as optimism, self-confidence, self-esteem, altruism, self-love and love of neighbor. At the same time, it is emphasized that developing a positive normative-value attitude, it is necessary to cultivate in the child the desire to obey the laws of society.

The prospect of further research is a thorough study of ways of social and psychological rehabilitation of children affected by the military conflict in eastern Ukraine, to establish a positive successful personality.

Key words: psychocorrectional work, child, posttraumatic stress disorder, traumatic event, group psychocorrection, emotional reactions, social and psychological rehabilitation.

УДК 316.6-053.2+364-786:355.01(470::477)«20»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.26>

Шаумян О.Г.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної підготовки та соціальної роботи
ДПНЗ «Кропивницький інститут державного та муніципального управління»

Комісарчик Л.Е.

студентка магістратури кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

Постановка проблеми. У теперішній час світовий простір потребує від суспільства змін у напрямі розвитку й виховання дитини, від майбутньої особистості очікують оптимістичного підходу до життя, до виконання певних обов'язків, спрямування на виживання у складних умовах життєдіяльності, більш відповідального ставлення до результатів діяльності тощо. Негативні прояви сьогодення впливають на професійну та повсякденну активність особистості, знижують можливості гармонійного розвитку та її психологічний потенціал.

Сучасна особистість в умовах глобалізації й розвитку інформаційних технологій щоденно квапить, прискорений ритм життя вимагає постійних змін і вдосконалення в рамках обмеженого часового простору. Це зумовлює виникнення суперечності: з одного боку, час трактується дуже цінним і включеним до культури як норма поведінки для індивіда існувати в постійному поспіху, а з іншого боку, призупинення темпів є аномальним й небезпечним. У зв'язку з цим постає нагальна потреба – навчити дитину ставитися до життя

в таких умовах оптимістично, сформувавши в неї позитивне мислення. Окрім того, необхідно донести до свідомості дитини переконання, що успішно реалізовуватися в житті можна лише тоді, коли отримуєш задоволення від справи, якою займаєшся. Особливо це стосується такої дитини, яка постраждала внаслідок воєнного конфлікту на Сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження напрямів соціально-психологічної реабілітації учасників воєнного конфлікту та членів їх сімей є актуальним. Водночас проблема соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, на сучасному етапі розвитку наукової думки є недостатньо вивченою.

Окреслене вище питання є об'єктом вивчення багатьох науковців, зокрема психологів й соціологів, серед яких такі вчені, як В. Блейхер, Н. Бочкор, Д. Вельтищев, І. Вітенко, Л. Волинець, Є. Дубровська, О. Залеська, О. Лазебна, С. Лобанів, С. Максименко, І. Малкіна-Пих, І. Мартинюк, М. Матяш, Л. Мельник, Д. Панченко, Є. Прокопович, І. Рожкова, В. Ромек, Н. Тарабріна, І. Трубавіна, І. Хрипливий, Л. Худенко, Г. Циганенко, Х. Чуприков та інші. Значний внесок у соціальну реабілітацію учасників бойових дій на Сході України та членів їх сімей, зокрема дітей, роблять волонтерські організації, серед яких найбільш активними є психологічна кризова служба ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій» та «Мистецька криївка». Разом з ними активно діють у цьому напрямі громадські організації учасників воєнного конфлікту.

Діти схильні до дії різноманітних травмуючих подій, і в кожній дитини своя особлива реакція на травму. Деякі відносно безболісно переносять потрясіння, тоді як у інших може розвиватися посттравматичний стресовий розлад, тривога, депресія й інші проблеми з поведінкою. Посттравматичний стресовий розлад є одним з найсерйозніших і послаблюючих здоров'я розладів, що супроводжують пережиту травму. Згідно з дослідженнями у дітей молодшого віку, як і у дітей старшого віку і підлітків, зазвичай проявляються три традиційних симптоми посттравматичного стресового розладу: повторне переживання події (через нічні кошмари або за допомогою відтворення травматичних подій); прагнення уникнути нагадувань про пережиту подію (у дітей в окремих випадках відстежується легке або очевидне уникання розмов, людей, місць, предметів або ситуацій, які нагадують їм про травму. Нечутливість може проявлятися відстороненістю від сім'ї і друзів або обмеженістю в іграх або іншій діяльності); психологічне перезбудження (наприклад, дратівливість,

розлад сну, невмотивоване здригання, приступи гніву, занепокоєння, надмірна реакція на подразники, труднощі концентрації уваги, зниження активності) [2; 3].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, як передумови становлення позитивної успішної особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку науковців, які працюють з дітьми в кризових ситуаціях, соціально-психологічна допомога повинна забезпечувати три основні аспекти: емоційну, екзистенційну та смислову підтримку дитини. Адже такі психогенні фактори, як страх смерті близької людини, постійний стрес, мають на психіку дитини значний вплив. Важкість протистояння такій психічній травмі очевидна, оскільки дитяча психіка є ще недостатньо сформованою, вольовий контроль емоційних реакцій слабкий – усе це може спричинити зміни в усіх сферах особистості [5; 6; 7; 8].

Грунтуючись на результатах досліджень, доведено, що у дітей переддошкольного та дошкольного віку можуть проявлятися три традиційні кластери симптомів посттравматичного стресового розладу:

- повторні переживання;
- уникнення або бездушність;
- підвищена збуджуваність [3; 6; 7; 8].

Маленькі діти повторно переживають травму у своїх іграх, які включають жорстокість, одноманітність і тривожність, якщо аспекти травми відтворюються знову і знову. Діти можуть розмовляти на теми травми, що не завжди супроводжується дискомфортом, а також страждати від тривожних нічних кошмарів, часто без усвідомлення їх змісту. У порівнянні з старшими дітьми і підлітками у маленьких дітей більш інтенсивно проявляються емоційні або фізіологічні реакції за умови, якщо внутрішні або зовнішні стимули нагадують про травму. На противагу цьому, маленькі діти рідше відчувають напади повернення події (флешбек) або дисоціативні епізоди [5; 6; 7; 8].

Оскільки діти можуть піддаватися постійному впливу травмуючої події, у таких випадках неможливо визначити час початку симптомів посттравматичного стресового розладу. Характерні симптоми посттравматичного стресового розладу висвітлені у DSM-IV, зокрема це:

- постійне відчуття повторного переживання травмуючої події;
- наполегливі і повторювані неприємні спогади про травмуючу подію (у тому числі уявлення, думки і відчуття; в іграх у дітей можуть обіграватися різні аспекти травми);

– тривалі дискомфортні сновидіння про подію (діти можуть бачити сновидіння з неясним змістом, які їх лякають);

– дії або відчуття, немов подія повторюється (відчуття повернення події; ілюзії, галюцинації і дисоціативні епізоди повторюваної події; у дітей може відбуватися повторення події);

– зовнішні та внутрішні стимули, що нагадують про подію, призводять до фізіологічної реакції та інтенсивного психологічного дискомфорту;

– уникнення стимулів, які пов'язані саме з байдужістю та бездушністю, що виражається в почутті або розмові про травмуючу подію; знижений інтерес до участі в різних сферах діяльності; уникнення місць або людей, що нагадують про травму; нездатність згадати важливий аспект травмуючої події; обмежений спектр афективних проявів або нездатність до нормальних почуттів; відчуття приреченості і безперспективності майбутнього; байдужість;

– безупинні симптоми підвищеної збудженості повинні проявлятися мінімум двома з указаних ознак: гнів або дратівливість; труднощі з засинанням або підтриманням сну; труднощі концентрації уваги; надмірна настороженість та надмірне реагування на стимули [1, с. 48–49].

У новій редакції Діагностичного і статистичного посібника з психічних розладів (DSM-5) доповнено перелік діагностичних критеріїв у дітей. Пріоритетом у їх визначенні є відображення впливу фаз розвитку дитини на прояви посттравматичного стресового розладу. Так, згідно з цим переліком до травм у дітей шкільного віку та підлітків відносять важкі захворювання, смерть одного з батьків, улаштування в інтернат.

Як свідчить світова практика, для лікування посттравматичного стресового розладу у дітей та підлітків найбільш ефективною є когнітивно-поведінкова терапія, яка зосереджується на травмі. Також досить високі позитивні результати має експозиційна терапія. В основі цієї терапії лежить концепція ослаблення випадкових ланок, що пов'язують симптоми розладу. Як метод лікування дітей дошкільного віку, котрі пережили травмуючі події, доцільно використовувати психотерапію «дитина – батьки». Спільна участь у сеансах дитини, батьків і професіонала з метою поліпшення батьківських навичок забезпечує умови для адекватного і безпечного надання допомоги дитині [3; 7; 8].

Невіддільною є робота з дітьми – очевидцями бойових дій, за якої важливо звертати увагу на їх емоційні реакції, а саме:

– домінуючою реакцією є страх за близьких та родичів в армії, а також побоювання за власну безпеку. Дитячі фантазії зазвичай перебільшені, хоча вони й базуються на реальних

подіях. Дитина може уявляти падіння бомби на власний будинок, тобто уявляти найгірше;

– втрата контролю. Військові дії – те, що діти і більшість дорослих не можуть контролювати. Відчуття втрати контролю породжує ефект, коли діти хапаються за все, що можуть контролювати: відмовляються слухатися, йти у школу, залишатися без улюблених іграшок або батьків тощо;

– гнів. Оскільки діти не можуть спрямувати свою злість на безпосередніх винуватців, тобто на джерело загрози, вони часто спрямовують її на тих, хто поряд: сусідів, відсутніх батьків, однокласників. Ситуація ускладнюється, якщо серед рідних є добровольці: патріотизм і обов'язок є абстрактними поняттями для дітей молодшого віку, які відчувають конкретну реальність розлуки з рідною людиною;

– втрата стабільності та впевненості в собі. Незвичні обставини порушують усталений спосіб життя дитини. Саме це стає джерелом тривоги та постійної невпевненості в собі;

– збентеження. Діти відчувають збентеження, не розуміючи, на що їм чекати та коли це все закінчиться. Інший вид реакції – найменші можуть не розрізняти насилля і розвагу (в іграх або кіно) та реальні події [3; 6; 9].

Психологічна допомога дітям і підліткам повинна здійснюватися з урахуванням психічного, фізичного, вікового розвитку; стану психічного та фізичного здоров'я; виду тяжкості психотравми; сили переживання травматичного досвіду. Робота у групі актуалізує внутрішньо детерміновані форми поведінки, стає цінною для соціального навчання. У групі можуть виникати стосунки, наприклад, що виявляють стереотипність поведінки, сформованої у процесі життя особистості.

У роботі з дітьми учасників воєнного конфлікту практикують застосовувати методи активного соціально-психологічного навчання, ігрову терапію, різні види арт-терапії, тренінг тощо. Слід урахувувати, що будь-який вияв психіки суб'єкта – невербальна поведінка, висловлювання, психомалюнок тощо – несе в собі можливість актуалізації емоційних реакцій, що сприяє взаємному пізнанню [4, с. 408].

До провідних напрямів корекції психічного розвитку відносять корекцію відхилень у психічному розвитку та профілактику негативних тенденцій інтелектуального й особистісного розвитку. Такі заняття спрямовані на здатність до змін і зростання, сприяють прийняттю своїх труднощів і боротьби з ними дієвим способом, соціалізації й самоорганізації дитини.

Завдання групової психокорекції фокусуються на трьох складниках самосвідомості:

- 1) саморозуміння (когнітивний аспект);
- 2) ставлення до себе (емоційний аспект);
- 3) саморегуляція (поведінковий аспект);

У груповій психокорекції основним інструментом корекційного впливу є група, яка допомагає виявити і скоригувати проблеми шляхом міжособистісної взаємодії і групової динаміки, сфокусованих на процесі «тут» і «тепер». На цій підставі іноді формується точка зору, згідно з якою групова психокорекція спрямована на опрацювання конфліктів у сфері міжособистісної взаємодії [6; 7; 8].

Реабілітаційна програма для дітей, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, має ґрунтовний стрижень та все ж потребує корегування залежно від віку дітей, від інтелектуальних особливостей, здатності до творчого самовираження і навіть від погодних умов (оскільки програма передбачає розвиваючі, рухові ігри на свіжому повітрі). Складність роботи полягає в тому, що групи різновікові. Це необхідно враховувати та певною мірою «використовувати» старших за віком дітей для допомоги меншим і навпаки.

Фахівці пропонують у психокорекційній роботі не робити акцент на військових подіях або на війні загалом. Так, по-перше, слід наповнювати життя дітей позитивними моментами, грою, спілкуванням, а по-друге, підтримувати їх у всіх починаннях та заохочувати творчість. Важливим під час роботи такої групи є стиль спілкування, який має бути активним, спонукати дітей до самодопомоги та взаємної підтримки (доросліші діти допомагають меншим, а також волонтерам, психологам, соціальним працівникам; менші діти прагнуть до взаємодії зі старшими, беруть з них приклад поведінки тощо).

Під час роботи у корекційній групі потрібний характер спілкування визначає психолог. Водночас він повинен сам бути взірцем для дітей, виявляти повагу та розуміння до інших, уважно слухаючи, засвідчуючи співчуття, створюючи оптимістичний настрій, заохочуючи активну взаємодію та формуючи віру у власні сили, уникаючи недооцінювання дитячих проблем, а у деяких випадках навіть вдаватись до гумору. Бажано не допускати емоційного перенавантаження дітей. Усі заняття повинні бути попередньо сплановані, відповідні матеріали ретельно підготовлені. Завчасно слід розподілити обов'язки між психологами, соціальними працівниками, волонтерами та іншими учасниками взаємодії.

Суттєвим складником соціально-психологічної реабілітації є попереднє вивчення скарг батьків щодо причин звернення за психологічною допомогою. Як свідчить практика нашої психологічної допомоги дітям, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, серед звернень переважають скарги на те, що діти стають дратівливими, неспокійними, полохливими, часто плачуть

через дрібниці, не хочуть гратись, втрачають цікавість до того, що раніше їм подобалось. Діти можуть проявляти занепокоєння та тривогу, у багатьох спостерігаються напади гніву та роздратування. Вони неспокійні, їм важко зосередитись у школі. У деяких дітей виникають розлади сну. Якщо ж на дитину впливає декілька негативних факторів (сварки у сім'ї, зловживання алкоголем дорослих у родині тощо), то можуть постати ще більш серйозні проблеми. Відсутність допомоги згубно впливає на життя дитини вдома та у школі. А все це може призвести до ускладнень на шляху формування особистості дитини та її гармонійного становлення у дорослому житті [7; 8].

Для роботи з дітьми з посттравматичним стресовим розладом доцільно застосувати такі види терапії:

- музична терапія, під час якої вони зможуть покричати, поспівати, ця терапія дозволить викричати весь біль, котрий у них зібрався всередині;

- арт-терапія, зокрема малюнки та фарби, з метою розкриття свого внутрішнього стану через те, що часто діти не йдуть на вербальний контакт;

- пісочна терапія, у процесі якої діти зможуть взяти в руки пісок, розкидати його, помалювати пальчиками, ця терапія сприяє заспокоєнню.

Висновки з проведеного дослідження.

Дитині, яка постраждала внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, потрібно приділяти особливу увагу й допомагати формувати внутрішній стан включеності у світ, розкривати себе, власний творчий потенціал. Також необхідно розвивати у дитини усвідомлення світу як цілісності, ґрунтуючись на пізнанні загального зв'язку речей, суспільних явищ і світу, які впливають на світогляд особистості.

Ключовим завданням сьогодні є формування потреби в позитивному перетворенні світу, його вдосконаленні, що окреслює розвиток таких якостей особистості, як оптимізм, віра у власні сили, самоповага, альтруїзм, любов до себе та любов до ближнього. Важливо якомога швидше надати допомогу дитині щодо подолання стресів, страхів та гнітючих переживань, оскільки це допоможе їй уникати проблем у майбутньому. Батьки та інші значимі дорослі, а також фахівці повинні об'єднати зусилля задля того, щоб дитина не піддалась неприємним настроям, щоб життєвий тягар щоденних негативних емоцій не зламав дитину, щоб зберегти її соціальне й психічне здоров'я.

Соціально-психологічна реабілітація має забезпечувати розвиток позитивного нормативно-ціннісного ставлення особистості. Водночас в дитини необхідно культивувати прагнення підкорятися законам суспільства.

Перспективою подальших досліджень є ґрунтовне вивчення шляхів соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали внаслідок воєнного конфлікту на Сході України, задля становлення позитивної успішної особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вельтищев Д.Ю. Острые стрессовые расстройства: факторы прогноза и профилактики затяжного течения. *Соц. и клинич. психиатрия*. 2010. № 2. С. 48–51.
2. Ворона П.В. Шляхи соціальної реабілітації учасників українсько-російської війни на Сході України: зарубіжний досвід. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2018. № 3. С. 55–62.
3. Лазебная Е.О., Журавлева А.Л. Преодоление психологических последствий воздействия экстремального (травматического) стресса: посттравматическая стрессовая адаптация. *Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы*. Москва : ИП РАН, 2007. С. 561–575.
4. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. Москва : Эксмо, 2005. 960 с.
5. Матяш М.М., Худенко Л.І. Український синдром: особливості посттравматичного стрессового розладу в учасників антитерористичної операції. *Український медичний часопис: актуальні питання клінічної практики*. 2014. № 6 (104). С. 124–127.
6. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери. за ред. Л.С. Волинець. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
7. Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей. за наук. ред. Т.М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2015. 150 с.
8. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
9. Тарабрина Н.В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса. *Психологический журнал*. 2003. № 24 (4). С. 5–19.

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЖІНОК У ДИНАМІЧНИХ СОЦІОТЕХНІЧНИХ СИСТЕМАХ ДІЯЛЬНОСТІ: ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

SOCIAL SUPPORT FOR WOMEN IN DYNAMIC SOCIOTECHNICAL SYSTEMS OF ACTIVITY: EMPIRICAL RESEARCH

У статті розглянуто особливості соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності жінок в умовах динамічних соціотехнічних систем управління. За допомогою методів анкетування та структурного моделювання, оцінки напруженості психологічних та функцій (тест М. Люшера, соціометрія, увага, мислення, частота серцевих скорочень, тремор, динамометрія) виявлено зміну зростаючого стомлення під час роботи досліджуваних в умовах динамічних соціотехнічних систем діяльності. Обстежено 500 досліджуваних (оператори, фахівці) у віці від 18 до 46 років (всі жінки) в динамічних автоматизованих системах управління. Як оптимізуючий метод використано довільну психічну саморегуляцію життєдіяльності. Виявлено та скореговано негативні функціональні стани жінок шляхом оволодіння ними навичками саморегуляції (аутотренінг, ідеомоторне тренування). Програма містила вправи розминки, тренінгові вправи, дискусії, міні-лекції, роботу в парах та малих групах. Опанувалися м'язова релаксація, самонавіювання, активація рефлексивної зони свідомості.

Схарактеризовано соціально-психологічні особливості взаємодії і взаємовпливу компонентів динамічних соціотехнічних систем діяльності. Здійснено психологічний аналіз тенденції розвитку таких систем. В емпіричному дослідженні визначено особливості забезпечення життєдіяльності жінок на робочих місцях. Розроблено та апробовано концепцію соціальної підтримки їх життєдіяльності. Спрогнозовано роботоздатність жінок і можливі зміни їх функціонального стану. Здійснено обґрунтування соціально-психологічного забезпечення розвитку соціотехнічних систем діяльності, яке допоможе подолати негативні наслідки функціонування таких систем та призведе до їх подальшого розвитку за нових (ринкових) умов. Перспектива продовження дослідження вбачається в розробці психологічної теорії оптимізації процесу діяльності жінок у динамічних соціотехнічних системах.

Проведена дослідницька робота щодо вивчення особливостей життєдіяльності та роботоздатності жінок у динамічних соціотехнічних системах, виявлення прояву їх функціонального стану. Розроблено та апробовано структурно-функціональну модель соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності жінок згідно з наявними стадіями діяльності у динамічних соціотехнічних системах.

Ключові слова: система, автоматизована діяльність, неперервна інформація, користувачі, психологічна готовність.

The purpose of the article is to clarify the features of socio-psychological support of women's lives in a dynamic socio-technical management systems. Using methods of questionnaires and structural modeling, assessment of psychological and functional stress (M. Luscher test, sociometry, attention, thinking, heart rate, tremor, dynamometry) revealed a change in increasing fatigue in the study of dynamic sociotechnical systems. 500 subjects (operators, specialists) aged 18 to 46 years (all women) in dynamic automated control systems were examined. Arbitrary mental self-regulation of vital activity is used as an optimizing method. Negative functional states of women, tasks by mastering their skills of self-regulation (autotraining, ideomotor training) are revealed and corrected. The program included warm-up exercises, training exercises, discussions, mini-lectures, work in pairs and small groups. Muscle relaxation, self-suggestion, activation of the reflex zone of consciousness were mastered.

Socio-psychological features of interaction and mutual influence of components of dynamic sociotechnical systems of activity are characterized. The psychological analysis of tendencies of development of such systems is carried out. The empirical study identified the features of women's livelihoods in the workplace. The concept of social support of their vital activity is developed and tested. The working capacity of women is predicted, and changes in their functional state are possible. The substantiation of social and psychological support of development of sociotechnical systems of activity which will help to overcome negative consequences of functioning of such systems and will lead to their further development under new (market) conditions is carried out.

The prospect of continuing the study is seen in the development of psychological theory for optimizing the process of women's activities in dynamic socio-technical systems.

Research work has been carried out to study the peculiarities of life and work capacity of women in dynamic socio-technical systems, to identify the manifestation of their functional state. A structural and functional model of social and psychological support of women's life in relation to the existing stages of activity in dynamic socio-technical systems has been developed and tested.

Key words: system, automated activity, continuous information, users, psychological readiness.

УДК 159:364.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.27>

Шрамко І.А.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Дніпровський гуманітарний університет

Постановка проблеми. Проблема соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності жінок нині недостатньо досліджена. Вона розглядалася вченими здебільшого з позицій психологічного забезпечення функ-

ціонування організму, а не розвитку системи життєдіяльності.

Відомо, що соціотехнічні системи – це системи діяльності з особливим компонентним складом: є діяльність, у якій проектується

певні процеси, котрі потім залучаються в іншу діяльність, яку вони розвивають, актуалізуючи вирішення проблем. Розвиток – це одна з визначальних рис соціотехнічних систем, він мобілізує фахівців, у тому числі жінок, до здійснення якісних змін.

Такого роду завдання вирішуються в зарубіжній соціальній психології, починаючи з 90-х років ХХ століття в рамках державних науково-технічних програм, а в Україні – у процесі розвитку ідеї психологічного забезпечення розвитку соціотехнічних систем діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

За останні двадцять років розвинувся особливий тип соціотехнічних систем діяльності як впровадження динамічних інформаційних технологій [1, с. 170]. Вони є майже недослідженими з погляду соціальної підтримки фахівців, у тому числі жінок. Дослідження потреб розвитку психологічних особливостей системи діяльності жінок, психологічних факторів розвитку системи діяльності відбувалось для формування необхідного рівня роботоздатності [2, с. 100], психологічної безпеки особистості [3, с. 75], корпоративної культури [4, с. 482], модернізації управління [5, с. 115], професійного здоров'я [6, с. 163], ергономічності [7, с. 134], психологічної підтримки [8, с. 220].

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування в емпіричному дослідженні особливостей соціально-психологічного забезпечення життєдіяльності жінок в умовах динамічних соціотехнічних систем управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях, які проводились упродовж 2018–2020 рр., взяли участь 500 жінок віком 18–46 років, які працювали в умовах різних динамічних соціотехнічних систем (оператори та фахівці неоператорського профілю складних автоматизованих систем управління). Застосовувались традиційні засоби психологічного забезпечення у вигляді прийомів довільної саморегуляції функціонального стану (експериментальна група) та без психологічного забезпечення (контрольна група) протягом року безперервної діяльності. В експериментальній та контрольній групах було по 250 жінок.

Згідно зі структурно-функціональною моделлю розвитку соціотехнічних систем підсистема спонтанної активності фахівця поєднує процеси, котрі протікають одночасно з цілеспрямованими процесами підсистеми зовнішньої взаємодії з соціумом, тобто залежать від соціального замовлення. Воно сприяє формуванню завдань розвитку та процесу досягнення мети. На операціональному рівні вирішуються завдання діяльності, на основі домінуючого мотиву у жінок як фахівців формується мета, вони аналізують умови діяльності, актуалізуючи відповідні алгоритми досягнення результату.

Під час вибору та реалізації програм розвитку досліджено чинники розвитку соціотехнічних систем – організаційні та технічні дії жінок. З'ясовано, що вони безпосередньо пов'язані з компонентами роботоздатності. Встановлено відмінності в експертних оцінках жінками показників операціонального навантаження, а також ступінь впливу на напруження діяльності технічних та організаційних факторів.

Методами анкетування та оцінки складності алгоритмів діяльності виявлені значущі достовірні відмінності в оцінці жінками когнітивного складника навантаження і впливу на неї технічних чинників.

Жінки особливо гостро відчувають вплив соціально-психологічних чинників на їх професійне навантаження. Задоволеність діяльністю і оцінка її значущості збільшуються по мірі зростання кваліфікації жінок як фахівців. Для різних видів динамічних навантажень середні значення досліджуваних функцій, а також показників особистісної та реактивної тривожності, співставлялися з віком та професійним стажем жінок.

Дані теоретичної оцінки складності алгоритмів діяльності жінок узгоджуються із зміною стану життєдіяльності залежно від виконуваних функцій, при цьому виражений вплив на психофізіологічні процеси і функціональні стани має раптова зміна характеристик засобів діяльності. Встановлено, що суб'єктивна оцінка жінками когнітивного складника професійного навантаження залежить від виду навантаження, тобто є специфічною відносно системи діяльності.

Реалізація програм розвитку соціотехнічної системи діяльності жінок передбачала дослідження психологічних факторів розвитку, організаційні рішення з розвитку процесу та засобів діяльності, формування необхідного рівня їх роботоздатності.

За наслідками оцінки ефективності праці за критерієм роботоздатності всі жінки були умовно розділені на три категорії: 1) найбільш успішні та роботоздатні; 2) такі, що мають середні показники успішності та роботоздатності; 3) найменш успішні та роботоздатні.

Встановлено, що найбільш успішні та роботоздатні жінки мають найвищий індекс соціально-трудової активності при високому показникові задоволеності діяльністю. Жінки найнижчої (третьої) групи професійності і роботоздатності характеризуються низькою соціально-трудовою активністю, завищеним рівнем самооцінки власного професійного навантаження, що призводить до зменшення задоволеності діяльністю. Співставлення суб'єктивних експертних оцінок ефективності праці жінок і їх психологічних характеристик призводить до висновку про виражений вплив мотиваційних аспектів і особистісних чинників на професійну успішність і роботоздатність.

Восьмиколірна модифікація тесту М. Люшера виявила наступні тенденції. Параметри «ексцентричності», «автономії» і «роботоздатності» знижуються у жінок по мірі зниження їх профуспішності та соціально-трудової активності. В той же час збільшуються параметри «концентричності», «гетерономії» і «стресу», погіршується якість діяльності. Застосування кольороасоціативного методу ґрунтується на положенні про те, що жінки пов'язують кольори з емоційними та суто особовими характеристиками. Емоційні характеристики, що визначаються за допомогою тесту Люшера, пов'язані з глибинними настановами особистості, важливими для процесу міжособистісної взаємодії.

У зв'язку з особливостями кольороасоціативного методу у процесі дослідження була висунута гіпотеза про існування не випадкового кількісного зв'язку між колірним портретом жінки, створеним її колегами, і соціометричною оцінкою професійного статусу жінки в професійній групі, а також про можливість імовірнісної оцінки взаємовідношень індивідів на основі їх взаємної оцінки.

Методика включала одночасне проведення соціометричного опитування і кольороасоціативного дослідження. Всім жінкам пропонувалося обрати декілька інших жінок за умов позитивного ставлення до них в спільній праці. Жінкам пропонувалося поставити у відповідність кожному оцінюваному співробітнику певний колір восьмиколірної розкладки тесту Люшера. Кожна жінка повинна обрати колір для свого обранця з огляду на власне емоційне ставлення до нього. Опитування включало і «колірну самооцінку», тобто ідентифікацію себе з певним кольором. Назви кольорів давалися на слух і вносилися опитуваними у графі анкети.

Жінки попереджалися про конфіденційність результатів анкетування. Для кожної групи розраховувалися соціометричні індекси, а також отримані усереднені соціометричні та кольороасоціативні матриці (табл. 1). Після

накопичення даних виявлялася відповідність частоти виборів партнера та ідентифікація її з колірним стимулом. Проводилася диференціація результатів за «кольором самооцінки».

Проведено розрахунки та отримувано вагові коефіцієнти кольороасоціативного тесту під час діагностики відношення співробітників до емоційно-значущого вибору.

Отримано високу парну позитивну кореляцію в результаті використання кольороасоціативної методики з результатами соціометрії за такими показниками, як працездатність, баланс особових властивостей і відношення до діяльності, які стійко корелювали з ціннісно-орієнтаційною єдністю групи (Цое), груповою згуртованістю (Сгр) та індексом групової інтеграції (Іі). Обробка результатів, отриманих двома методами, показала їх високу збіжність ($r=0,70$).

Як оптимізуючий засіб впроваджено організаційні рішення з розвитку процесу та засобів діяльності жінок стосовно поліпшення їх функціонального стану. Перспективним шляхом вдосконалення діяльності жінок є модернізація режимів праці та відпочинку.

Метою запропонованої програми модернізації внутрішньозмінних графіків є усунення нерівномірності завантаження жінок протягом робочого дня без зміни функціональних обов'язків. Сумарне функціональне завантаження жінок під час роботи за запропонованими графіками залишається незмінним. Завантаження фахівців, діяльність яких супроводжується найбільшою психічною напругою, стає більш рівномірним протягом робочої зміни, первинні дані отримані на металургійних підприємствах України.

За новим графіком на початку зміни тривалість роботи така, що дозволяє адаптуватися (впрацюватися) фахівцям. Періоди з підвищеним навантаженням чергуються з інтервалами відносного його зниження (розвантаження) і є ознакою реалізації програми розвитку виробництва.

Таблиця 1

Кольороасоціативна та соціометрична матриці жінок у динамічних соціотехнічних системах діяльності

Показники тесту Люшера	Показники соціометрії		
	Цое	Сгр	Іі
Працездатність	0,70	0,75	0,72
Концентричність	0,35	0,28	0,37
Ексцентричність	0,05	-0,10	0,01
Автономія	-0,07	-0,05	-0,04
Гетерономія	0,02	0,03	0,03
Стрес	-0,45	-0,30	-0,50
Втома	-0,28	-0,20	-0,25
Баланс особових властивостей	0,50	0,65	0,70
Ставлення до діяльності	0,30	0,35	0,38

Висока щільність завантаження призводить до значної стомлюваності жінок, що супроводжується функціональними зрушеннями, які негативно позначаються на ефективності діяльності.

Другий варіант допускає на додаток до викладеного вище деяку зміну функціональних обов'язків. У цьому варіанті внутрішньозмінного графіка в середині робочого дня фахівці міняються місцями і виконуваними функціями. При цьому відбувається деякий перерозподіл навантаження.

Обґрунтовано необхідність оволодіння навичками саморегуляції. Робоча гіпотеза дослідження була сформульована у такий спосіб: запровадження прийомів довільної психічної саморегуляції у процес життєдіяльності жінок буде ефективним для формування і підтримки необхідного рівня їх роботоздатності.

Визначення особливостей динаміки роботоздатності жінок проводилося за результатами обстеження експериментальної та контрольної груп досліджуваних в річному циклі життєдіяльності. Виявлено суттєві розбіжності між показниками функціонального стану початку та кінця роботи у жінок на рівні 16–18%, тобто встановлено стан гостро вираженої втоми.

Проведено парний кореляційний аналіз між всіма оцінками. Стійкі кореляційні зв'язки зумовили вибір діагностичних методик психофізіологічного та психологічного рівнів забезпечення.

Встановлено, що в динаміці роботоздатності жінок розрізняються функціональні стани, які відповідають періодам впрацьовування (другий місяць), оптимальної (восьмий місяць) та нестійкої роботоздатності (дванадцятий місяць).

При факторному аналізі показників функціонального стану (ФС) жінок до початку роботи встановлено чинники, які впливають на інтегральний показник життєдіяльності. Особливого значення набуває перший фактор F1 (5,018), значення якого майже в п'ять разів перевищує факторне навантаження другого фактора F2 (1,150). Значимість обох факторів перевищує 80% від загальної сукупності факторів.

До першого фактора (психофізіологічного забезпечення) до початку роботи належать інформаційні змінні, а саме швидкість переробки інформації; до другого (професійного рівня) – прямі показники роботоздатності. В кінці роботи перший фактор визначається лише підсистемою психологічного забезпечення.

Другий чинник залежить від суб'єктивної оцінки стану життєдіяльності та показників професійного рівня. Встановлено, що під час роботи в динамічних соціотехнічних системах в жінок розвивається гостра втома, яка може призвести до перевтоми. Проведена робота

з оптимізації та профілактики несприятливих функціональних станів за інтегральним показником, у якому виділено чотири рівня оцінки (суб'єктивний, операціональний, психофізіологічний та професійний).

Жінки експериментальної групи виявили бажання навчатися за спеціальною методикою професійного тренінгу, ця група досліджуваних була сформована на добровільних засадах. Заняття походились шість разів на тиждень у вечірній час впродовж 45 хвилин. Мета тренінгової програми полягала у виявленні та корекції негативних функціональних станів жінок, завдання були спрямовані на оволодіння навичками саморегуляції (аутотренінг, ідеомоторне тренування). Програма містила вправи розминки, тренінгові вправи, дискусії, міні-лекції, роботу в парах та малих групах. Опанувалися м'язова релаксація, самонавіювання, активація рефлексивної зони свідомості.

Емпіричні дані виявили особливості прояву функціональних станів для контрольної та експериментальної груп. До початку роботи у жінок обох груп був присутній несприятливий функціональний стан, який не забезпечував оптимальну роботоздатність. Після закінчення роботи у жінок експериментальної групи сформовано сприятливий стан динамічного узгодження, який призвів до суттєвого підвищення ефективності праці. На відміну від експериментальної групи, у жінок контрольної не відбулося суттєвого підвищення рівня ефективності діяльності. Останнє свідчить про сприятливу дію прийомів довільної психічної саморегуляції.

Висновки з проведеного дослідження. За наслідками емпіричних досліджень отримані характеристики, які дозволяють прогнозувати ефективність життєдіяльності та роботоздатність жінок у динамічних соціотехнічних системах, а також можливі зміни їх функціонального стану. Обґрунтовано необхідність соціально-психологічного забезпечення розвитку динамічних соціотехнічних систем, що допоможе подолати негативні наслідки їх функціонування.

Перспектива продовження дослідження вбачається в розробці психологічної теорії оптимізації життєдіяльності жінок у динамічних соціотехнічних системах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевяков О.В., Шрамко І.А. Психологія соціальної підтримки життєдіяльності жінок в умовах динамічної соціотехнічної системи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 2020. Вип. 1. С. 168–173.
2. Шевяков О.В., Дорошенко Е.Ю., Михалюк Є.Л., Приходько В.В., Ляхова І.М., Ніканоров О.К., Малахова С.М., Гурєєва А.М. Особливості соціально-психологічної реабілітації спортсменів-паралімпійців, які

спеціалізуються в пауерліфтингу. *Запорожский медицинский журнал*, 2020. Вып.22. № 1(118). С. 96–102. URL: <http://zmj.zsmu.edu.ua>.

3. Blynova O.Y., Holovkova L.S., Sheviakov O.V. Philosophical and sociocultural dimensions of personality psychological security. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 2018. №. 14. P. 73–83. URL: <http://ampr.diiit.edu.ua/article/view/150750>.

4. Blynova O., Lappo V., Kalenchuk O., Agarkov O., Shramko I. Corporate Culture of a Higher Education Institution as a Factor in Forming Student's Professional Identity. *Revista Inclusiones*, 2020. Vol. 7. P. 481–496.

5. Yevdokymova N., Sheviakov O., Koval I., Lunov V., Kocharian A., Barinova N., Onufrieva L. Psychological Provision of Processes Modernization of Metallurgical Production Management. *International Journal of Recent*

Technology and Engineering (IJRTE), 2019. № 8(4S). P. 115–121. doi: 10.35940/ijrte.D1004.1184S19.

6. Shevchenko O.A., Burlakova I.A., Sheviakov O.V., Agarkov O.A., Shramko I.A. Psychological foundations of occupational health of specialists of economic sphere. *Медичні перспективи*, 2020. Том 25. № 2. С. 163–167. URL: <http://doi.org/10.26641/2307-0404.2020.2.206890>.

7. Sheviakov, O.V., Krupskyi, O.P., Slavska Y.A. Ergonomic provision of modernizing management processes of metallurgical production in Ukraine and China. *Scientific Bulletin of National Mining University. Scientific and technical journal*, 2017. Вип. 1(157). P. 134–143.

8. Шевяков О.В., Шрамко І.А. Психологічна підтримка життєдіяльності жінок в умовах динамічної соціотехнічної системи. *Габітус*, 2020. Том 1. Вип. 12. С. 217–221.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 18

Том 1

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 17,00. Ум. друк. арк. 18,13.
Підписано до друку 28.10.2020. Замов. № 1120/338. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.